

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

162.391

PÁL JUDIT

ARMENI ARMENIANS
ÎN IN
TRANSILVANIA TRANSYLVANIA

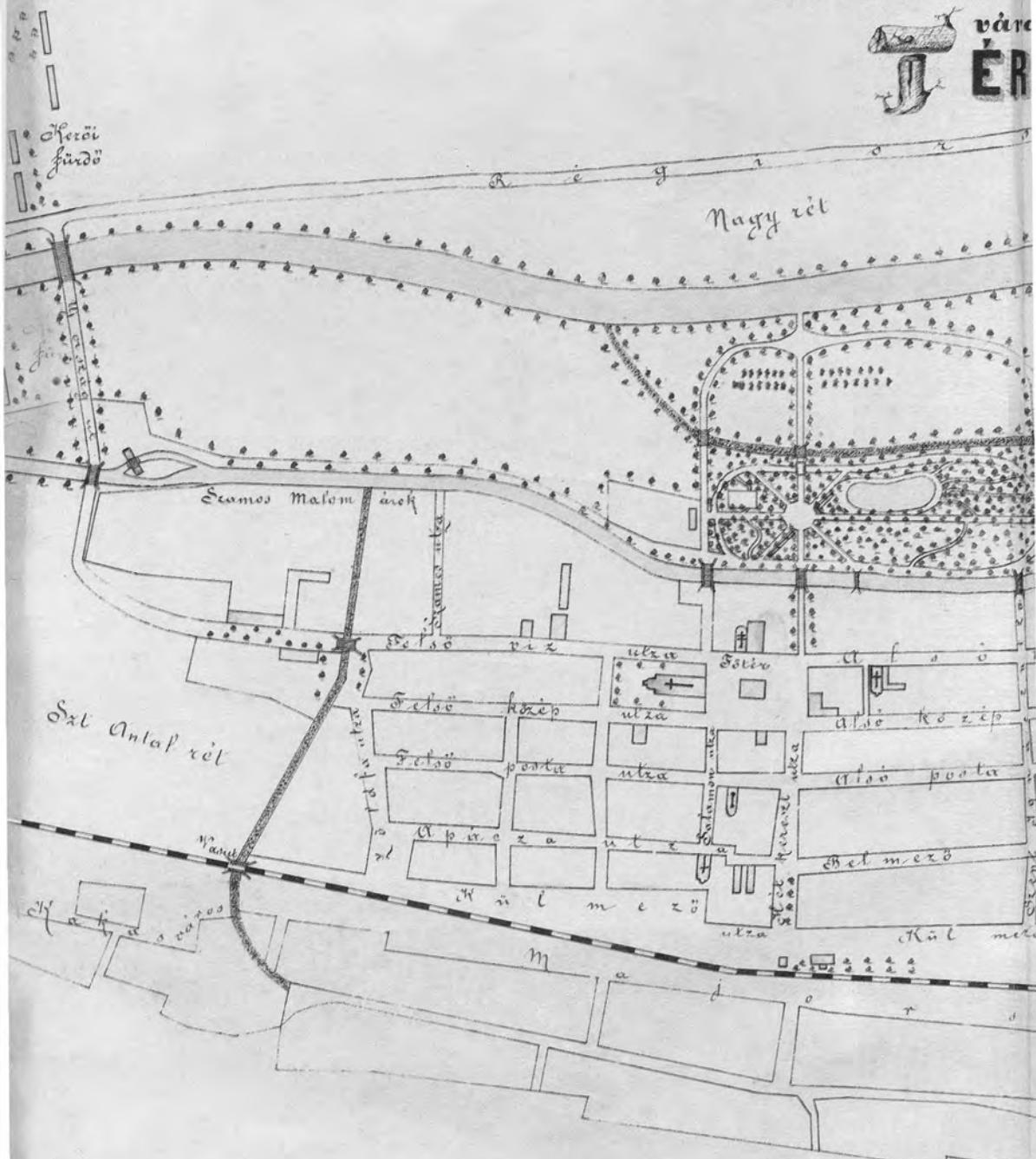

ROMANIAN
CULTURAL
INSTITUTE

Center for Transylvanian Studies

SZAMOS UJ

våre
ÉR

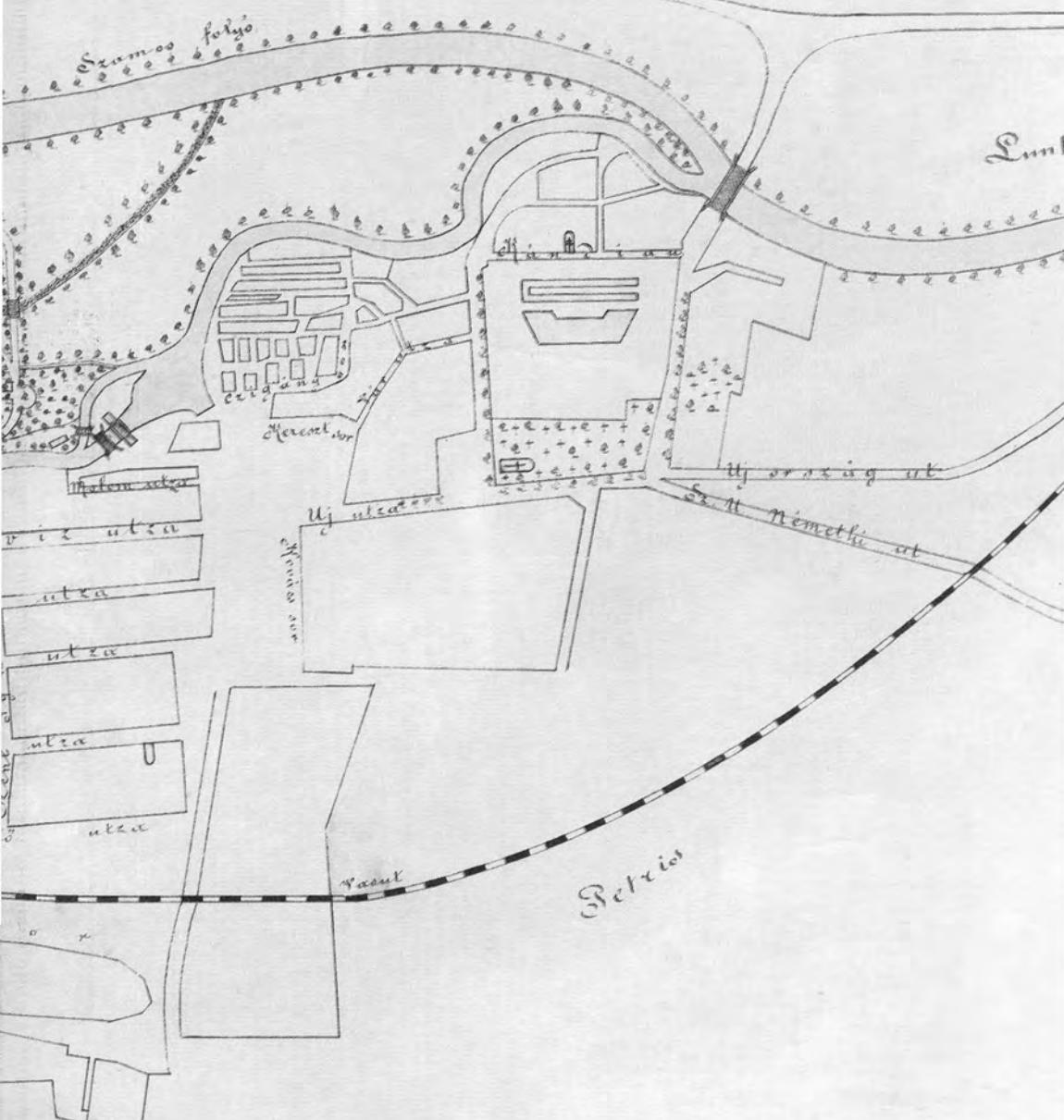

Hét kereszthegy

MÁR SZ.KÍR.

KÉPE.

is a good

Novák Antal 1. 1924. Aug. 24 in.

Armeni în Transilvania
Armenians in Transylvania

PÁL JUDIT

Născută în 1961, absolventă a Facultății de Istorie și Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai“ din Cluj-Napoca (1985), doctor în istorie (1998). A lucrat ca profesoră de istorie, muzeografă, cercetător la Institutul de Cercetări Socio-Umane din Sibiu, iar din 1998 și până în prezent este conferențiar la Universitatea „Babeș-Bolyai“. Specialistă în istoria Transilvaniei (secolele XVIII-XIX), istorie urbană, istorie socială. Autoare a volumelor: *Procesul de urbanizare în scaunele secuiești în secolul al XIX-lea* (Presă Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 1999) și *Városfejlődés a Székelyföldön 1750-1914* (Csíkszereda, Pro-Print, 2003). A redactat mai multe volume, coautoare la *Bibliografia istorică a orașelor din România* (bază de date), autoare a peste 50 de studii de specialitate, membră a redacțiilor revistelor *Historia Urbana* (Sibiu), *Colloquia* (Cluj-Napoca), *Urbs* (Budapest). A câștigat premiul „Hanák Péter“ (2003) și placheta „Bolyai János“ (2005), acordată de către Academia Ungară.

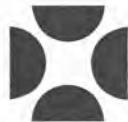
Born in 1961, Pál Judit is a graduate of the Faculty of History and Philosophy of Babeș-Bolyai University of Cluj-Napoca (1985) and a doctor in history (1998). She began her career working as a history teacher, museum curator, and as a researcher at the Sibiu Institute of Socio-Human Studies, and since 1998 she has been a senior lecturer at Babeș-Bolyai University. She specializes in the history of 18th and 19th century Transylvania, in urban history and in social history. Author of the volumes: *Procesul de urbanizare în scaunele secuiești în secolul al XIX-lea* (Urbanization in the Szekler seats during the 19th century; Presă Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 1999) și *Városfejlődés a Székelyföldön 1750-1914* (Csíkszereda, Pro-Print, 2003). Apart from having published more than 50 articles and studies, she also contributed to the database known as *Bibliografia istorică a orașelor din România* (A historical bibliography of Romanian cities). She is a member of the editing board of magazines such as *Historia Urbana* (Sibiu), *Colloquia* (Cluj-Napoca), *Urbs* (Budapest). Winner of the “Hanák Péter” Award (2003) and of the “Bolyai János” plaque awarded by the Hungarian Academy (2005).

PÁL JUDIT

**Armeni în Transilvania
Contribuții la procesul de urbanizare
și dezvoltare economică a provinciei**

**Armenians in Transylvania
Their Contribution to the Urbanization
and the Economic Development of the Province**

Translated by
Bogdan Aldea

ROMANIAN
CULTURAL
INSTITUTE
Center for Transylvanian Studies

Cluj-Napoca, 2005

Ilustrația volumului a fost asigurată de
 MIRCEA TIVADAR și DEBRECZENI BOTOND
 (fotografii selectate din arhive publice și particulare).

MTA Történettud.
 Intézet könyvtára
 BUDAPEST

© Institutul Cultural Român / Romanian Cultural Institute, 2004

Toate drepturile rezervate / All rights reserved.

Printed in Romania by

Imprimeria "Ardealul"
 Bd. 21 Decembrie, 146
 Cluj-Napoca
 Tel. 0040/264-413871
 Fax 0040/264-413883
 Nr. comandă: 51130/2005

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
 PÁL JUDIT

Armeni în Transilvania = The Armenians in Transylvania
 / Pál Judit. - Cluj-Napoca: Institutul Cultural Român, Centrul de
 Studii Transilvane, 2005
 ISBN 973-7784-07-3

94(=19)(498.4)

R12

Redactor / Editor: Vasile Sălăjan

DTP: Fogarasi Edith

Concepție grafică / Graphic design: Radu Pop

52689/2006

Cuprins / Contents

Armeni în Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei

I. Introducere	11
II. Societatea armenilor din Transilvania.....	19
III. Economia	39
IV. Dezvoltarea localităților armene	53
V. Răspândirea armenilor în Transilvania.....	69
VI. Imaginea armenilor și integrarea lor în societatea transilvană.....	71
Concluzii	81

Armenians in Transylvania. Their Contribution to the Urbanization and the Economic Development of the Province

I. Introduction.....	87
II. The Armenian Community in Transylvania	95
III. Economy	115
IV. The Development of Armenian Settlements.....	129
V. The Distribution of Armenians in Transylvania.....	147
VI. The Image of The Armenians and Their Integration into Transylvanian Society	149
Conclusions	159
Note / Notes	163

Lista ilustrațiilor / List of Illustrations

1. Gherla – Catedrala armeano-catolică / The Armenian-Catholic cathedral
2. Gherla – Fosta piață a orașului, sfârșit de secol XIX / The former town square (late 19th century)
3. Gherla – Clădirea fostei primării / The former Town Hall
4. Gherla – Casă familială armenească de secol XVIII / 18th century Armenian house
5. Gherla – Sediul tipografiei Aurora / Building of the "Aurora" printing press
6. Gherla – Piața Libertății / Liberty Square
7. Gherla – Casa Karácsony / Karácsony House (foto / photo by Radu Pop)
8. Gherla – Casa Karácsony / Karácsony House
9. Gherla – Casa Karácsony / Karácsony House (foto / photo by Radu Pop)
10. Gherla – Fostul orfelinat de fete / The former orphanage for girls
11. Panorama orașului Gherla / The town of Gherla
12. Gherla – Detaliu arhitectonic / Architectural detail (foto / photo by Radu Pop)
13. Gherla – Detaliu din Biserică Salamon / Detail from the Salamon church
14. Gherla – Biserică Salamon / Salamon church (foto / photo by Radu Pop)
15. Gherla – Clădirea Tribunalului / The Court House
16. Gherla – Fostul liceu armean, actualul liceu „Petru Maior” / The former Armenian high-school, now the “Petru Maior” high-school
17. Gherla – Fostul hotel Korona / The former Korona Hotel
18. Gherla – Fosta școală de fete / The former girls' school
19. Gherla – Fosta casă Todorfi / The former Todorfi house
20. Dumbrăveni – Catedrala armeano-catolică / The Armenian-Catholic cathedral
21. Gheorgheni – Biserică armeano-catolică / The Armenian-Catholic church
22. Gheorgheni – Panorama orașului / View of the town
23. Gheorgheni – Piața orașului / The town square
24. Magistratul din Gherla în 1893 / The Gherla magistrate in 1893.
25. Învățătorii școlii primare din Gherla / Teachers of the Gherla elementary school
26. Orfelinatul de fete din Gherla / The Gherla orphanage for girls
27. Orfelinatul de băieți din Gherla / The Gherla orphanage for boys
28. Angajații tipografiei „Aurora” din Gherla, 1910 / Employees of the “Aurora” printing press, Gherla, 1910
29. Episcopul Oxendius Verzerescul Moldavus, 16?? - † 10 martie 1715 / Bishop Oxendius Verzerescu Moldavus, 16?? - † 10 March 1715
30. Bárány Lukács
31. Szongott Kristóf
32. Dániel László
33. Esztegár Vartan
34. Karácsony Márton
35. Hollósy Simon
36. Gajzágo Salamon
37. Korbuly Bogdán
38. Korbuly Margit
39. Gogoman Malvin
40. Placsintár Róka
41. Lengyel Lászlóné
42. Merza Gizella

43. Familia Szongott / Szongott family
44. Familia Lengyel / Lengyel family
45. Familia Duha / Duha family
46. Familia Kapdebó / Kapdebó family
47. Familia Zabulik / Zabulik family
48. Familia Novák / Novák family
49. Harta orașului Gherla / Map of Gherla (Parohia armeano-catolică Gherla / the Armenian-Catholic parish of Gherla)
50. Stema orașului Gherla, secolul XIX / Gherla Coat of Arms, 19th century (Muzeul de Istorie al Municipiului Gherla / Gherla History Museum)
51. Diplomă de întărire a privilegiului de oraș liber, emisă de Francisc I / Diploma confirming Gherla's privileges as a free royal town, issued by Francis I (Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, colecția „Manuscrisse armenești”, Nr. Inv. 22 / Romanian National Archives, Cluj County Division, in the “Armenian Manuscripts” collection, no. 22; în continuare / hereafter cited as D.J.C.A.N.)
52. Diplomă de întărire a privilegiului de oraș liber / Diploma confirming Gherla's privileges as a free royal town (D.J.C.A.N., no. 22)
53. Diplomă de întărire a privilegiului de oraș liber / Diploma confirming Gherla's privileges as a free royal town (D.J.C.A.N., no. 22)
54. Culegere de la Famagusta – Cipru 1310-1312. Copist: preotul Stepannos Goyner Eițanț miniată de preotul Sargist. Manuscrisul a fost comandat de Baronesa Aliț / The Famagusta compilation—Cyprus 1310–1312. Copyist: Father Stepannos Goyner Eițanț, with miniatures by Father Sargis. The manuscript was commissioned by Baroness Aliț. (D.J.C.A.N.)
55. Culegere de la Famagusta – Cipru 1310-1312 / The Famagusta compilation—Cyprus 1310-1312 (D.J.C.A.N.)
56. Culegere de la Famagusta – Cipru 1310-1312 / The Famagusta compilation—Cyprus 1310-1312 (D.J.C.A.N.)
57. Culegere de la Famagusta – Cipru 1310-1312 / The Famagusta compilation—Cyprus 1310-1312 (D.J.C.A.N.)
58. Manuscris armenesc cu text religios, copist Abraham din Suceava 1603 / Armenian religious manuscript, copied by Abraham of Suceava, 1603 (D.J.C.A.N., no. 55)
59. Manuscris armenesc cu text religios, copist Abraham din Suceava 1603 / Armenian religious manuscript, copied by Abraham of Suceava, 1603 (D.J.C.A.N., no. 55)
60. Viețile Sfinților, Suceava 1629. Copist: Sarghis din Melidine / Lives of the Saints, Suceava, 1629. Copyist: Sarghis of Melidine (D.J.C.A.N., no. 68)
61. Viețile Sfinților, Suceava 1629 / Lives of the Saints, Suceava, 1629 (D.J.C.A.N., no. 68)
62. Viețile Sfinților, Suceava 1629 / Lives of the Saints, Suceava, 1629 (D.J.C.A.N., no. 68)
63. Evangheliar din 1659. Copist: preotul Simeon din Iași. Tablă de canoane / Gospel, 1659. Copyist: Father Simeon of Jassy. Canon table (D.J.C.A.N., no. 1)
64. Evangheliar din 1659. Sfântul evanghelist Ioan și ucenicul Prohor / Gospel, 1659. John the Evangelist and Prohor the disciple (D.J.C.A.N., no. 1)
65. Evangheliar din 1659. Evanghelia Sfântului Apostol Luca / Gospel, 1659. The Gospel According to St. Luke (D.J.C.A.N., no. 1)

66. Evangheliar din 1659. Scrisoarea lui Eusebius către Carpianus / Gospel, 1659.
The letter of Eusebius to Carpianus (D.J.C.A.N., no. 1)
67. Sul de rugăciune pentru pelerinaj sec. XVII ? / Pilgrimage prayer roll (17th century?) (D.J.C.A.N., no. 21)
68. Bulă papală (gontagul), de numire în funcția de episcop și administrator apostolic al bisericii armeano-catolice din Transilvania, a lui Oxendius Verzerescu. Emisă la data de 3 octombrie 1690, de către Papa Alexandru al VIII-lea (Pietro Ottobuoni) 1689-1691. Portretul papei este pictat pe frontispiciul manuscrisului / Papal bull (gontagul), for the appointment of Oxendius Verzerescu Moldavus as bishop and apostolic administrator of the Armenian-Catholic Church from Transylvania, issued on 3 October 1690 by Pope Alexander VIII (Pietro Ottobuoni, 1689-1691). The pope's portrait is featured on the frontispiece of the manuscript. (D.J.C.A.N.)

ARMENI ÎN TRANSILVANIA
CONTRIBUȚII LA PROCESUL DE URBANIZARE
ȘI DEZVOLTARE ECONOMICĂ A PROVINCIEI

I.

Introducere

I. Considerații preliminare

Urbanizarea este un fenomen complex, care nu poate fi redus la simplul proces de transformare a unor localități rurale în localități urbane, la extinderea rețelei de târguri și orașe etc.; ea reprezintă, poate în primul rând, factorul catalizator de mijlocire a fluidizării transferului elementelor de cultură urbană (cultura înțeleasă în sensul ei cel mai larg), proprii mediului orășenesc, spre zone proxime, aşadar rurale.

În vederea conturării aportului armenilor la transformarea unor localități rurale în localități urbane este necesar a fixa, de la bun început, cât mai precis, principalele caracteristici „urbane“ ale comunității armene din Transilvania, în special, structura socio-profesională a indivizilor, rolul acestora în dezvoltarea urbanismului, nivelul învățământului, statutul juridic; de asemenea, unele elemente de ideologie etc.

În primul rând, cronologic vorbind, ar fi de luat în seamă perioada dintre stabilirea masivă a armenilor în Transilvania (1672) și mijlocul secolului al XIX-lea, deoarece, după Revoluția de la 1848 și schimbările care au urmat-o, s-a creat o situație nouă, complet diferită, în care comunitățile organizate pe baze etnice și-au pierdut personalitatea juridică, odată cu privilegiile de tip vechi. Concomitent, integrarea în societatea de un tip nou, modernă, a dus, și în cazul armenilor, la pierderea parțială a identității etnice¹.

Oricum, putem anticipa că armenii au jucat un rol deloc neglijabil în istoria Transilvaniei moderne, un rol de care și contemporanii au fost conștienți.

2. Armeni în Moldova și Țara Românească

Armenii, după atacurile repetate ale imperiilor vecine, a cutremurelor etc., au fost nevoiți să emigreze masiv din țara lor de baștină încă de la începutul celui de Al Doilea Mileniu și, de atunci, valuri succeseive s-au împrăștiat în aproape toată lumea. În Asia nu exista punct comercial mai important unde să nu se afle măcar câteva familii armenești. În zona europeană, ei s-au aşezat mai întâi în Crimeea, de unde au migrat spre Moldova și Polonia.

Ei au apărut, pentru prima dată, pe teritoriul actual al României, în Moldova. În susținerea unei atare aserțiuni, marele istoric Nicolae Iorga scria: „S-a constatat prin documente existența armenilor din Moldova dă prin sec. XIV. Ei erau aici încă de la întemeirea principatului. Cum principatul Moldovei a fost în realitate creat pe calea comerțului, acei cari au urmat această cale a comerțului au devenit colaboratori la crearea statului național în Moldova. Așa încât armenii sunt oarecum părinții Moldovei”².

Drumul negustorilor armeni din Crimeea spre Galitia trecea prin Cetatea Albă, unde atât monedele descoperite, cât și inscripțiile dovedesc existența armenilor pe aceste meleaguri și participarea lor la fluxul comercial al zonei încă din secolele XIII–XIV. Se pare că, după ocuparea Caffei de către turci în 1475, armenii de aici au migrat în Polonia și în Moldova. În Polonia, ei se bucurau de largi privilegii, aveau autonomie administrativă și juridică, folosind legi proprii, având și episcop propriu. În sudul Poloniei au existat, încă din secolul al XIV-lea, colonii armene bogate, bogăția provenind mai ales din comerțul cu mirodenii³. Armenii din Lemberg au primit de la regele Cazimir cel Mare dreptul din Magdeburg, în 1365, de asemenea, dreptul de exercitare a religiei, numărul acestora crescând prin imigrare continuă. Autonomia lor a persistat până în 1784⁴. Treptat, armenii au reușit să monopolizeze comerțul Poloniei către părțile estice ale continentului. Konrad Schünemann scria că armenii s-au răspândit din Galitia în Moldova și, mai târziu, în Transilvania⁵. În 1365, Eparhia armeană de la Lemberg își primea, sub jurisdicție proprie, și pe armenii din Moldova. După tradiție, cel mai vechi monument arhitectonic legat de armenii așezați în această provincie românească ar fi Biserica Sfânta Maria din Botoșani, din 1350, unde s-au păstrat și două *Evangeliere*, copiate la Caffa, în 1351 și 1354, care atestă filiera mai încă amintită. Se presupune că și biserică armeană din Iași își datează, – conform unui epigraf –, la fel, secolul al XIV-lea, mai exact, 1395⁶,

ca dovedă de existență. Cert este, însă, că cele mai vechi biserici armenești care s-au păstrat până astăzi datează din secolul al XVI-lea (Sf. Simion din Suceava, din 1513, Sf. Cruce, tot de acolo, din 1521, unde se găsește și un epigraf din 1528, Sf. Maria, Botoșani, după 1551, Sf. Maria din Roman din 1609 etc.)⁷.

Armenii din Moldova au primit privilegii de la Alexandru cel Bun, care, în 1401, printr-un hrisov, a încuviințat înscăunarea unui episcop armean la Suceava. Alexandru cel Bun a chemat și negustori armeni din Polonia, promițându-le scutirea de taxe vamale și de impozite. Se pare că negustorii armeni s-au aşezat în toate orașele mai importante ale Moldovei. Despre importanța lor în istoria Moldovei cităm din nou din Iorga: „Coloniile armenești au constituit prima burghezie a orașelor moldovenești”⁸. Un nou val de refugiați armeni a sosit în Moldova după ocuparea Crimeei de către turci, în 1475. Ei au fost primiți de către Ștefan cel Mare, care a acordat privilegii și negustorilor armeni din Lemberg. Cei nou-veniți s-au aşezat la Suceava, Iași, Botoșani, Roman, Focșani. Comunitățile armenești din Moldova erau organizate conform dreptului din Magdeburg-Lemberg. Din punct de vedere religios, armenii au devenit autonomi față de Lemberg, în 1506, iar în 1607 reședința episcopală s-a mutat vremelnic la Iași, revenind în 1624 la Suceava. De la 1691, însă, după trezerea episcopului armean în Ardeal, Moldova n-a mai avut episcop armean propriu⁹.

În secolele XV-XVI, atât comerțul intern, cât și comerțul extern erau concentrate în mânile armenilor, care s-au folosit de relațiile lor întinse, mai ales în Imperiul Otoman, pentru a comercializa însemnate cantități de mărfuri. Cea mai importantă ramură a afacerilor lor a fost cea cu vitele. În afară de asta, se ocupau și de comerțul cu produse de lux și de cel de tranzit. Un călător străin nota, la începutul secolului al XIX-lea: „Botoșanii erau după Galați și Roman localitatea cea mai însemnată în Moldova. Acolo, armenii și jidovii făceau comerț până la Brody și Lipsca. Comerțul consta în coloniale, manufacuri săsești, blâncuri rusești, ceară și tutun”¹⁰. În secolele XVII-XIX, armenii s-au implicat și în activități de arendare de moșii în Moldova, în comerțul cu vite etc. Alături de comerț, ei s-au ocupat și cu unele meșteșuguri, fiind organizați în bresle¹¹.

În Țara Românească, armenii s-au aşezat mai târziu. Unii presupun că încă de pe vremea căderii Constantinopolului (1453) și ocupării Crimeii, în 1475, s-ar fi stabilit aici armeni. Ei au venit, însă, cu deosebire începând cu secolele al XVI-lea și al XVII-lea, mai ales din Asia

Mică și Bulgaria. Din secolul al XVII-lea este amintită Mahalaua armenescă din București. Hrisovul lui Mihai Racoviță din 1742 îngăduia armenilor de aici să-și construiască o biserică. În 1775 au fost menționați, cu ocazia întâmpinării lui Alexandru Ipsilanti la intrarea în București, în alai, și „cățiva din breasla armenilor cu steagul lor”¹². Armenii aveau aici dreptul de a cumpăra pământ, astfel, vestitul Manuc bei Mirzaian, al cărui nume a fost veșnicit prin intermediul unui han, monument dintre cele mai interesante din București, avea, pe lângă proprietățile din capitală, și numeroase moșii în județul Ilfov¹³. În Vecchiul Regat, elementul armean existent din Evul Mediu s-a asimilat treptat românilor, iar diaspora existentă actualmente își are originea în descendenții armenilor refugiați în urma masacrelor comise de sultanul Abdul Hamid în anii 1895–1896, dar, mai ales, a genocidului din 1915.

3. Așezarea armenilor în Transilvania

Emigrarea unei părți a armenilor din Moldova în Transilvania este considerată de către unii cercetătorii ca fiind urmarea prigoanei religioase la care aceștia au fost supuși, existând și părerea conform căreia motivul principal era de natură economică și politică. După unele izvoare, se pare că armenii au avut mult de suferit din motive religioase, cum a fost, de pildă, convertirea lor forțată la ortodoxism și distrugerea bisericilor lor, în 1551, de către domnitorul Ștefan Rareș, iar, mai târziu, de către Alexandru Lăpușneanu, Ștefan Tomșa și alții. Pe de altă parte, refugierea în masă se leagă de nesiguranța pricinuită de războaiele turco-moldo-poloneze, de politica fiscală a domnitorilor, cât și de nenumăratele răscoale, cauza imediată fiind, se pare, înfrângerea răscoalei conduse de Hâncu împotriva politicii de biruri a domnitorului Gheorghe Duca, la care au participat și armenii¹⁴. Conform celei mai răspândite explicații, Duca Vodă, grec fiind, a sprijinit negustorii greci în detrimentul celor armeni, care, nemulțumiți, au participat la răzmerița stârnită împotriva lui la 1671. Duca, având ajutorul turcilor, a înfrânt răzvrătirea, conducătorii acestoria – printre care și armeanul Hencul – fiind execuțați, iar o parte din familiile armene au fost nevoie să se refugieze în Transilvania de teama represaliilor¹⁵. Oricum, războaiele turco-moldo-poloneze, desfășurate în anii precedenți și pe teritoriul Moldovei, au dus la devastarea unei bune părți a țării, astfel că, în urma incursiunilor turcești,

drumul comercial care legă Marea Baltică de Marea Neagră a fost, probabil, mutat temporar din Moldova în Transilvania, ceea ce ar fi putut iarași contribui la mutarea masivă a populației armene¹⁶.

Desigur, în Transilvania au locuit armeni și în secolele precedente, cu toate că sporadic; masiv au început să pătrundă abia în secolul al XVII-lea, la început în estul Transilvaniei, în apropierea pasurilor și trecătorilor spre Moldova. Conform tradiției istorice, după 1672 s-au stabilit în număr mare în Bistrița, Gheorgheni, Dumbrăveni, Gurghiu, Frumoasa, Petelea etc. Ei n-au venit, însă, într-o țară necunoscută, documentele atestând, încă de la începutul secolului, circulația negustorilor armeni în principat, care, probabil, au apărut în zonă cu mult mai devreme. Încă din secolul al XIV-lea, armenii din Galicia și Moldova au intrat în relații cu negustorii sași participanți la comerțul levantin. În 1399, papa Bonifaciu al IX-lea amintește deja de armenii „și alți necredincioși” din Brașov¹⁷. În 1529, găsim mai mulți armeni în Brașov, participanți la comerțul extern¹⁸. După instalația stăpânirii turcești, alături de armenii din Polonia și Moldova, apar și cei din Constantinopol, posesori de capital și contribuind la acapararea comerțului cu vite¹⁹.

În epoca Principatului, armenii sunt tot mai des evidențiați în izvoare. Mai ales în chestiunea revigorării drumului ardelean al comerțului levantin, pusă pe tapet pe vremea principelui Ștefan Báthori, fapt ce duce la sporirea activității negustorilor armeni, care, se pare, jucau un rol de seamă în comerțul cu mirodenii. În 1581, negustorii sași au obținut de la principe interzicerea temporară în Transilvania a intrării concurenței nedorite, adică a negustorilor armeni²⁰. La 4 noiembrie 1600, Dieta transilvană a votat articolul „împotriva grecilor, valahilor, turcilor, dalmătilor, armenilor”, care prevedea sănctuni pentru cei ce-și desfăceau mărfurile și în alte locuri decât cele stabilite²¹. În *Approbatae Constitutiones* găsim o lege din 1632 care stipulează ca, „grecilor, armenilor, sârbilor, bulgarilor, dalmatinilor și altor nații, care obișnuiesc să vină din Imperiul Otoman să facă comerț și a căror trecere liberă prin țară este uneori utilă, iar alteori nu”, principale și consilierii să poată și de acum încolo să le aprobe sau să le interzică intrarea în principat²². În 1643, Congregația generală a scaunelor Ciuc, Giurgeu, Cașin hotără ca, de acum încolo, duminiile și sărbătorile, „negustorii, armenii, sub un cuvânt cei care duc marfă pe piață să nu-și mai vândă marfa în timpul slujbei”²³.

Într-o mărturie din 1760, așezarea primelor familii armenești în Gheorgheni este datată 1637, în jurul acestui an fiind înființat și „ci-

mitirul străinilor“ pe locul bisericii armeniști de mai târziu. Un document din 1735 vorbește de stabilirea a doi frați armeni în localitate, Azbej și Vartig Hörcz, în anul 1654²⁴. Conform matricolelor din Dumbrăveni, în anul 1658, fiica unui armean de acolo, Nicol, s-a căsătorit cu fratele altui armean, Eranos, din Gheorgheni²⁵.

Chiar și din aceste puține date, găsite cu parcimonie în arhive, se poate trage concluzia că stabilirea armenilor în Transilvania nu poate fi legată de o singură dată, ea începând cu mult înainte de anul 1672, multă vreme desfășurându-se sub forma unei penetrații lente, pentru ca, în jurul anului 1672, să apară pentru disipare un grup mai numeros, împreună cu o parte a elitei armeniști din Moldova. Armenii au primit de la principii Mihai Apafi I și Mihai Apafi II diferite privilegii, printre care libertatea comerçului, dreptul de alegere liberă a judeului, cu toate că, la început, în probleme de natură comercială, forul de apel era Compania grecească²⁶.

Înțial, sediul episcopalului Minas, iar, mai târziu, al lui Oxendie Verzerescu – de numele căruia este legată unirea cu Biserica catolică – și al păturii conducătoare era la Bistrița. Aici, armenii aveau jurisdicție proprie, locuiau pe o stradă separată (*Holzgasse*), de unde sașii, din cauza concurenței economice, i-au alungat, în 1712, sub pretextul unei epidemii de ciumă. Într-un registru de dări al orașului Bistrița din același an, cu scurt timp înaintea alungării, găsim 22 de familii, din sănul cărora se desprind 10 bogăți, trecuți în prima clasă, câteva văduve și orfani²⁷. După alungarea lor, armenii din Bistrița s-au aşezat în Gherla, refondând practic localitatea și contribuind la sporirea prosperității acesteia. În Bistrița au mai rămas, totuși, câțiva armeni și după alungarea lor, astfel, în 1733, cu ocazia conscripției negustorilor greci, este consemnat și un anume Iacobus Kozak, armean din Bistrița, ai cărui părinți se refugiaseră din Moldova, el fiind născut în oraș în urmă cu treizeci de ani, aflându-se sub jurisdicția judeului de aici²⁸.

Încercări pentru clarificarea situației juridice a armenilor s-au făcut la începutul secolului al XVIII-lea, când episcopul Oxendie Verzerescu s-a străduit, la Viena, să obțină privilegii cât mai largi pentru consanțienii săi. În 1714, armenii din Transilvania s-au plâns, într-o scrisoare către Verzerescu, că „notabilitățile țării ne rup de cei din Gherla, adică pe cei din Gurghiu, Dumbrăveni, Gheorgheni, și ne supun la plata impozitelor”²⁹. Deși Verzerescu era bine văzut la Curtea vieneză, el a murit înainte să obțină vreun privilegiu în contul tuturor armenilor din Transilvania. Până la urmă, în lipsa unei reglementări care să-i

privească pe toți armenii, fiecare comunitate a încearcat, separat, să obțină privilegii, astfel că Gherla și Dumbrăveni au devenit, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, orașe libere regești.

Integrarea armenilor a fost înlesnită și de religia lor. Inițial, ei au aparținut uneia din ramurile cele mai vechi ai creștinătății, trecând la creștinism în urma misiunii Sfântului Grigorie Luminătorul; totodată, ei au fost primul stat unde creștinismul a constituit religia oficială încă din secolul al IV-lea. După dezastrul statului armean, s-au consemnat mai multe încercări de uniune cu Roma, de exemplu, la Consiliul din Florența din 1439. Armenii din Polonia s-au unit cu Biserica romano-catolică în urma reunii de la Lemberg, în secolul al XVII-lea, ceea ce a constituit un model și pentru armenii din Transilvania. Înfăptuitorul uniunii a fost episcopul deja amintit, Oxendie Verzerescu. El s-a născut la Botoșani, a învățat la Colegiul De Propagande Fide de la Roma și a fost trimis, în 1685, în Transilvania, unde l-a convins pe episcopul Minas și elita armenilor din Transilvania de avantajele uniunii cu Roma. În 1689, armenii din Transilvania, într-o scrisoare către episcopul armean din Lemberg, s-au declarat de acord cu uniunea cu condiția să-și aleagă singuri episcopul, punct contestat de Biserica catolică. În urma morții episcopului Minas, în octombrie 1690, papa Alexandru al VIII-lea l-a numit pe Oxendie episcop de Aldala și vicarul armenilor din Transilvania. Despre uniunea religioasă, respectiv despre activitatea lui Oxendie cunoaștem foarte puține lucruri, se pare că o parte a clerului era nemulțumit de stilul său de conducere, așa cum reiese dintr-o suplică din 1698 către Roma, unde Oxendie este numit „tiran”³⁰.

După moartea lui Oxendie, care a survenit la 10 martie 1715 la Viena, a urmat, pentru noua Biserică armeano-catolică, o perioadă nesigură și plină de greutăți. O parte a clerului era încă adepta vechiului rit gregorian, ceea ce probabil a fost una din cauzele eșecului adunării de la Gurghiu, unde nu s-a putut alege urmașul lui Oxendie. Decizia a fost delegată către Congregația De Propaganda Fide, care s-a ocupat în mai multe rânduri de problema armenilor din Transilvania (1715, 1716, 1719, 1735), dar, cu toate că au fost propuse mai multe persoane, n-a fost luată vreo hotărâre. Decizia a fost mereu amânată sub pretextul că arhiepiscopul din Viena ar trebui să-l propună pe urmașul lui Oxendie. Între timp, episcopul romano-catolic de la Alba Iulia a preluat și administrarea treburilor Bisericii armeano-catolice, dar și de la Roma au fost trimiși mai mulți misionari, ca, de exemplu, Stephano Stephanovics Roska de la Lemberg, propus

și ca urmaș al lui Oxendie, Minas Barun din Constantinopol sau abatele de mai târziu al mechitariștilor de la Veneția, Caccaiadur Arachiel. Relatările lor oferă o imagine grăitoare despre diferitele greutăți cu care s-a confruntat biserică armeană în prima jumătate a secolului al XVIII-lea³¹. Este interesant de remarcat faptul că, în secolul al XIX-lea, a fost reluată ideea înființării episcopiei armeanocatolice, în acest sens fiind făcute câteva demersuri, rămase însă fără rezultat.

II.

Societatea armenilor din Transilvania

I. Evoluția demografică

Tradiția istorică vorbește de 3.000 de familii armenești care, în 1672, s-ar fi stabilit în Transilvania¹. Chiar și în lucrările recent apărute întâlnim această cifră. Fără a vrea să diminuez rolul important jucat de armeni în primul rând în viața economică a principatului, pe baza conscripțiilor trebuie să afirmăm că cifra avansată mai înainte este exagerată și ține mai mult de domeniul miturilor. Nu întâmplător apare cifra „magică” de 3.000 și în desfășurarea altor mituri istorice, de exemplu, cel legat de originea hunică a secuilor. Simon de Keza, în *Gesta Hungarorum*, vorbește de 3.000 de huni rămași pe Câmpia Csigla după înfrângerea lui Csaba și care, de teama popoarelor occidentale, își schimbă numele în secui și devin astfel strămoșii secuilor². Tot cifra de 3.000 apare și în cazul armenilor pe care i-ar fi chemat domnitorul Alexandru cel Bun, în 1418, din Polonia, colonizând cu ei șapte orașe³.

Lăsând deoparte miturile istorice, putem să estimăm evoluția demografică a armenilor din Transilvania pe baza conscripțiilor din secolul al XVIII-lea. Deoarece ei însemnau o entitate foarte importantă pentru fisc datorită impozitelor substanțiale pe care le plăteau, putem aprecia că conscripțiile sunt surse demne de încredere în ceea ce privește evaluarea numărului familiilor acestora. Nu era nici în interesul fiscului, nici în interesul comunității să camuflze datele.

Pentru primele decenii, izvoarele demografice lipsesc, dar pe baza conscripțiilor de la începutul secolului al XVIII-lea se pot face câteva aproximări în ceea ce privește numărul familiilor stabilite în

Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Prima conscripție referitoare la armenii din Transilvania este din anul 1696, are în vedere localitatea Dumbrăveni și conține numai capii de familie din localitatea respectivă. Au fost consemnați 37 capi de familie, iar numărul bărbaților adulți s-a ridicat la 53⁴. Din 1715 avem o conscripție a tuturor armenilor care au aparținut de Compania din Dumbrăveni⁵. Prima conscripție din Gherla datează din 1716, când s-au consemnat 111 de „parcele armenești“ locuite, plus două în construcție, iar una nelocuită, și 130 de bărbați, capi de familie⁶. Cifrele din conscripții sunt confirmate și de scrisoarea episcopului Antalffy din 1726 către Roma, în care el consemnează în Gherla circa 70–80 de familii armenești, în Dumbrăveni la fel, în Gurghiu 8–9, în Kanta 6, iar în Gheorgheni nu specifică numărul familiilor⁷.

Tabelul I
Numărul familiilor armene în 1715/1716

Localitatea	Capi de familie	Văduve	Cerșetori
Gherla	130		
Dumbrăveni	69	6	10
Gheorgheni	43	4-5	2-3
Frumoasa	15		
Gurghiu	32	2	4
Petelea	7		
Bahnea	3		
Suseni	17		
Șumuleu	4		
Tg. Secuiesc	1		
Brașov	2		

La începutul secolului al XVIII-lea, în anii 1715/1716, avem deci 323 de familii, plus în jur de 15 de văduve și aproximativ 20 de cerșetori, ceea ce demonstrează imposibilitatea venirii a 3.000 de familii înainte cu patru decenii, chiar dacă se ia în considerare faptul că fluctuația populației armenești era mare, iar răscoala condusă de Francisc Rákóczi al II-lea a constituit un moment de regres demografic, localitatea Dumbrăveni fiind arsă și, se pare – și ne bazăm iarăși pe tradiția orală – că unii armeni s-au refugiat de data aceasta în Moldova. Putem estima, aşadar, pentru anul 1715, populația armeană din Transilvania la aproximativ 1.600–2.000, cel mult 3.000 de suflete (și nu familii!).

În continuare, în secolul al XVIII-lea, asistăm la o creștere neîntreruptă a numărului familiilor armene, în special în cele două orașe

mai importante, Gherla și Dumbrăveni, dar și în Gheorgheni. Sporul natural este dublat și de o imigrare continuă, – în principal, din Moldova, sporadic din Polonia –, foarte intensă în prima treime a secolului al XVIII-lea, pe când cazarile inverse, de părăsire a principatului, sunt foarte rare după 1710. Conform conscripției din 1735, din cei 77 capi de familie din Gheorgheni, 31 au venit din Moldova într-un interval de cincisprezece-cincizeci de ani, ceea ce arată că imigrarea a continuat și la începutul secolului al XVIII-lea. Din aceste date se conturează și două valuri mai importante ale imigrării, prima în jurul anului 1680, iar al doilea după 1705. Tot acum, toți cei 20 de capi de familie din Frumoasa au venit din Moldova, după propriile declarații aproximativ între anii 1710–1715. Cele 6 familii din Kanta declară că trăiesc numai de cinci ani în localitate, deci din 1730, 4 au venit din Moldova, iar 2 s-au mutat din Frumoasa⁸. La început, mișcarea populației era mai intensă, de exemplu, preotul din Dumbrăveni, Vartan Oxendie a venit, în 1700, din Iași, unde s-a și întors în 1708 din cauza vremurilor tulburi⁹. Nu numai imigrarea era masivă, dar și migrația internă a armenilor era destul de însemnată. În 1732, când armenii din Gheorgheni au cerut ajutorul celor din Gherla pentru construirea bisericii, ei aduc ca argument și faptul că „știm bine că mulți dintre cei care locuiesc acum acolo au locuit și aici, și morții lor se odihnesc pe locul unde se construiește biserică”¹⁰. Imigrarea, chiar dacă la proporții mult mai reduse, a continuat și după mijlocul secolului al XVIII-lea. Într-un memoriu din 1755, orașenii din Dumbrăveni scriu că i-au ademenit pe mai mulți armeni din Moldova, Tara Românească și Polonia cu promisiunea că aici vor avea o viață liniștită, ei acum locuiesc pe pământul altora și s-ar putea să se întoarcă în țările lor din cauza impozitelor mult prea mari¹¹. Chiar și în 1855, un negustor bogat armean din Smirna cere permisiunea să se stabilească în Gherla cu cei doi frați ai săi, spunând că exemplul lui va fi urmat de alți armeni înstăriți din Imperiul Otoman¹².

Să trecem acum în revistă evoluția numărului locuitorilor din cele patru localități mai importante din Transilvania locuite de armeni.

Într-o conscripție din 1727, la Dumbrăveni găsim 112 de familii, deci numărul locuitorilor aproape s-a dublat în doisprezece ani, o creștere foarte mare, care ar fi imposibil de explicat fără aportul imigrării¹³. În 1750, erau consemnați deja 203 capi de familie și 15 văduve în oraș, cu jeleri în total 245 familii¹⁴. În 1791, în Dumbrăveni, împreună cu Ebeșfalău, găsim 807 familii, dintre care 441 au fost taxaliști (54,64%), în 1808 au fost 806 de familii, dintre care 426 taxaliști (52,85%), în 1821, 652 familii, dintre care 342 taxaliști (52,45%)¹⁵.

În Gherla, numărul familiilor s-a prezentat astfel: în 1716 – 130 de familii, în 1721 – 156, în 1728 – 187, în 1750 – 528, cu ocazia primului recensământ, din 1784/87, au fost înregistrate 4.459 persoane, în 1791 – 1.001 familii, dintre care numai 840 de taxaliști (83,91%), în 1808 – 1.205 familii, dintre care 995 taxaliști (82,57%), în 1821 – 1.126 de familii, dintre care 805 taxaliști (71,49%)¹⁶.

Tabelul 2

Numărul familiilor contribuabile din Gherla și Dumbrăveni¹⁷

Anii	Gherla	Dumbrăveni
1770	586	663
1776	718	434
1785	825	500
1791	891	535
1795	908	487
1800	930	496
1810	866	479
1815	1.123	463

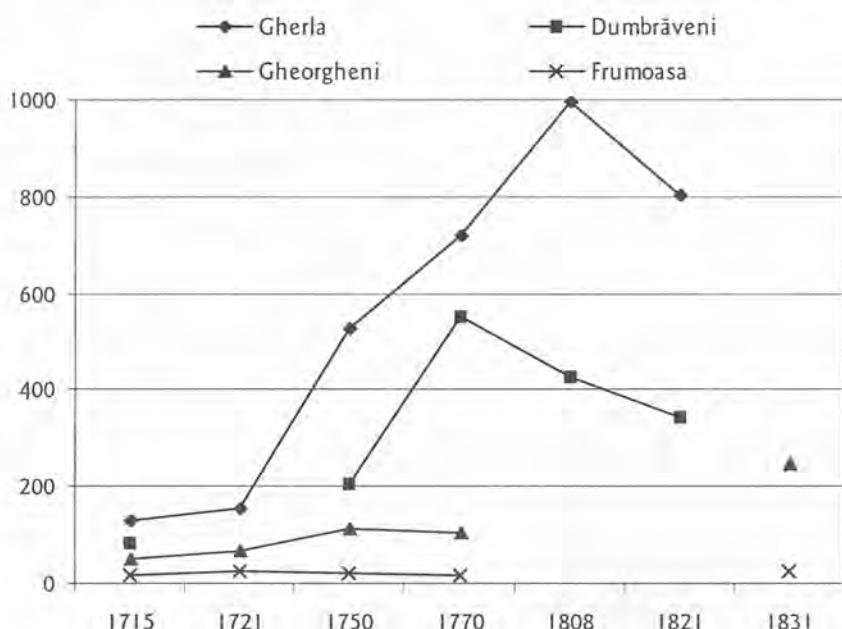
Grafcicul 1

Evoluția familiilor contribuabile din Gherla și Dumbrăveni

În Gheorgheni erau, aşadar, în 1715, 43 de familii de armeni, în 1721 deja 56 (plus 10 văduve), 77 în 1735, 111 în 1750, 246 în 1831, 1.144 de suflete în 1850.

Graficul 2
Evoluția numărului familiilor armene

În Frumoasa, numărul familiilor crește de la 15 în 1715 la 24 în 1721, aici însă intervine o stagnare, avem numai 20 de familii în 1735, 22 în 1750, peste un secol sunt încă 293 de suflete.

Cu ocazia primului recensământ de tip modern din Transilvania, efectuat în timpul lui Iosif al II-lea, în Gherla populația juridică era de 4.459 persoane, dintre care 148 erau plecate din localitate, în schimb erau aici 88 străini. Dintre bărbații peste 18 ani, 59,33% erau burghezi sau moștenitorii burghezilor, 13,93% (209) erau nobili, 8% (192) jeleri, iar 11,93% (179) erau trecuți la categoria „alții”¹⁸.

La Dumbrăveni, în anii 1784-1787, populația juridică era de 3.398 suflete, dintre care 131 erau plecate din localitate și erau 65 de străini. Dintre bărbații peste 18 ani, 479, adică 45,44%, erau burghezi sau urmașii acestora, 33,30% (351) jeleri, 5% (53) țărani și 13,66% „alte categorii”, nobil era unul singur în oraș¹⁹.

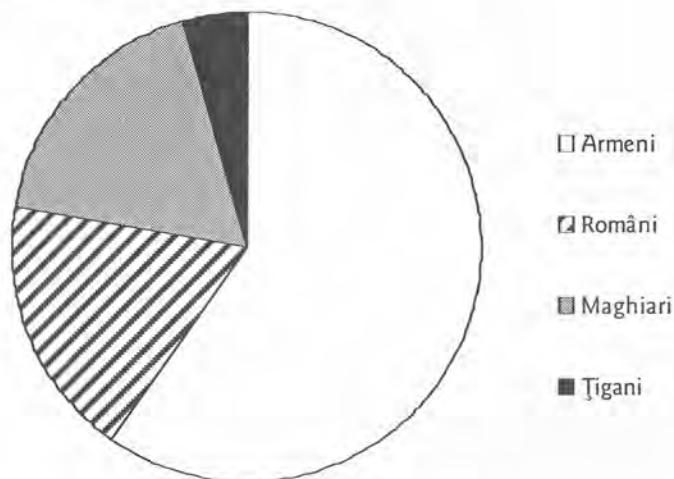
La Gheorgheni și Frumoasa situația este mai complicată, deoarece, dacă în cazul celorlalte două localități armenii erau majoritari, aici nu-i putem separa pe armeni de secui²⁰. La Frumoasa, în 1784/87, erau 526 locuitori, dintre care 18 erau plecați. Dintre bărbați numai 5 „burghezi” au fost numărați, în rest nu putem deosebi armenii de

restul populației. În Gheorgheni, 30,44% din populație făcea parte din categoria burghezilor²¹.

În 1791, din numărul total de 3.827 de familii de taxaliști căte existau în Transilvania, 840 (21,94%) locuiau în Gherla, iar 441 (11,52%) la Dumbrăveni, deci împreună alcătuiau 33,47%, adică o treime din totalul familiilor de taxaliști din Marele Principat²².

Populația juridică, la 1850, în Gherla, era de 3.670 persoane; dintre locuitori, 156 erau plecați, în schimb, se aflau 258 străini. În Kandia mai locuiau 365 de persoane, deci, în total, erau 4.035 locuitori. O familie se compunea, în medie, din 3,67 membri²³.

Graficul 3
Compoziția etnică din Gherla la 1850

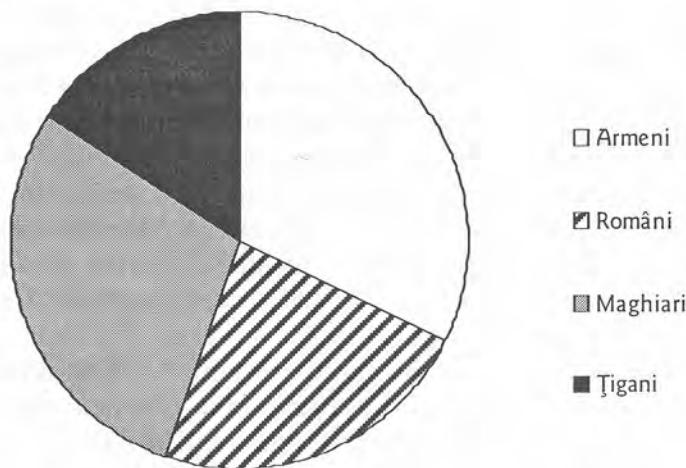
La Dumbrăveni, în 1850, erau 2.224 locuitori, dintre care 43 erau plecați și erau 334 străini. O familie era compusă, în medie, din 3,56 membri.

La Gheorgheni erau la această dată 3.966 de locuitori, dintre care 1.144 armeni (28,84%). La Frumoasa, în 1850, au fost 1.899 locuitori. Numărul celor plecați era de 72, al străinilor de 17. Dintre locuitori, 1.584 (83,41%) erau maghiari și numai 293 (15,42%) armeni²⁴.

Dacă trecem în revistă evoluția numărului familiilor armene din Transilvania observăm, deci, o creștere rapidă, mai ales în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. În 1750, sunt în jur de 890 de familii, deci aproximativ 3.500-4.500 de suflete. După această dată, creșterea este mult mai lentă, putem vorbi chiar de o stagnare, iar din secolul

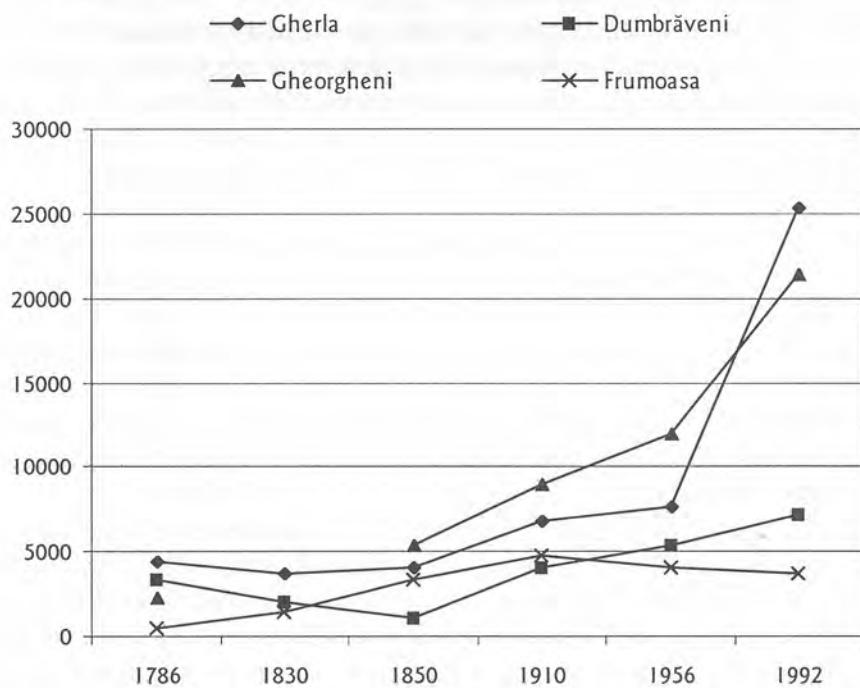
Graficul 4

Compoziția etnică din Dumbrăveni la 1850

Graficul 5

Evoluția populației localităților studiate

al XIX-lea efectele sporului natural sunt considerabil micșorate de mutarea mai multor familii în Ungaria și, mai ales, de procesul de maghiarizare. În 1850, avem încă 7.372 de armeni, dar până la 1857 numărul lor scade la 5.909 (în Ungaria erau 1.079); aşadar, timp de mai bine de un secol, numărul lor a crescut doar cu 131%. Intrarea în criză a economiei lor tradiționale merge mână în mână cu stagnarea demografică și cu pierderea identității de grup²⁵.

În Gheorgheni și Frumoasa, până la mijlocul secolului al XIX-lea, avem un procent constant în ceea ce privește ponderea armenilor în structura populației. În Gheorgheni, ponderea lor era în jur de 20–25%, de exemplu, în 1750, 21,30%, în 1850 chiar 28,84%, în Frumoasa proporția varia în jur de 15%.

La Gherla, creșterea a fost constantă, cu o mică ezitare la începutul secolului al XIX-lea. După mijlocul acestuia, și aici intervine procesul de maghiarizare. În Dumbrăveni, în schimb, descreșterea este spectaculoasă încă din ultima treime a secolului al XVIII-lea. Fenomenul a avut multiple cauze – și nu în ultimul rând stagnarea economică a orașului. Dumbrăveni n-a avut o poziție geografică la fel de favorabilă, precum Gherla, era mult mai aproape de scaunele săsești, de asemenea, concurența negustorilor „greci” – care, în mare parte, erau, de fapt, aromâni – din Brașov și Sibiu se facea mult mai simțită.

Caracteristic ambelor orașe a fost scăderea continuă a ponderii armenilor în structura populației așezărilor. Avem, din 1769/70, o conscripție despre locurile taxaliste. Conform acesteia, în Dumbrăveni erau 555 de familii „complete” și 108 de văduve, în total 663 familii, iar cu Ebeșfalău rezultau 803 familii, din care 454+100, adică 554 de taxaliști (83,55% fără sat). La Gherla erau 555+163, în total 718, iar cu Kandia chiar 783 familii, din care 383+86, în total 469, taxaliști (65,32%)²⁶. Dacă vom compara cele două conscripții din 1770 și vom accepta că numărul familiilor armene în Dumbrăveni era 289+71 văduve, înseamnă că doar 54,29% din locuitorii orașului (fără Ebeșfalău) erau armeni. În 1850, acest procent va fi de numai 30,98%, mai puțin de o treime, iar, în cazul Gherlei, de 61,66%; dacă socotim și Kandia, de 56,08%²⁷.

Ca un epilog la perioada prezentată, în care putem să documentăm evoluția numărului armenilor din Transilvania, trebuie să remarcăm că în perioada următoare acest lucru este mult mai dificil. În recensămintele de la sfârșitul secolului al XIX-lea, respectiv în cel din 1910, în loc de naționalitate apare rubrica „limba maternă”. Din moment ce majoritatea armenilor din Transilvania vorbeau deja, la data respectivă, limba maghiară, în ceea ce privește numărul armenilor putem face doar o aproximare, și aceasta pe baza religiei armeană-

catolice. În recensământul editat, armeano-catolicii n-au fost însă separați de romano-catolici, ei apar numai în cazul cătorva localități într-o notă de subsol, aşa că numărul armenilor poate fi numai aproimat. Dacă în 1857 numărul locuitorilor localităților Gherla, Dumbrăveni, Gheorgheni și Frumoasa a crescut față de 1850, numărul armenilor a stagnat sau a descrescut ușor, în afară de Dumbrăveni, unde se constată o creștere usoară în număr absolut, dar și aici a scăzut procentul armenilor²⁸. După jumătate de secol, numărul armenilor a scăzut vertiginos, cel al armeano-catolicilor era în 1910 de aproximativ 1.100 la Gherla, circa 300 la Gheorgheni și 234 la Dumbrăveni. Micșorarea atât de dramatică a numărului armenilor se datorează – alături de greutățile legate de metodele recensământului – mutării armenilor din localitățile respective și răspândirea lor în toată țara, cât și procesului lor de asimilare destul de înaintat la aceea dată. După Al Doilea Război Mondial este și mai dificil să emitem vreo cifră. Armenii stabiliți în secolul al XVII-lea în Transilvania nu mai apar decât sporadic în statistici, de exemplu, în 1956 găsim numai 136 de armeni în Gherla, 12 la Dumbrăveni și nici unul în Gheorgheni²⁹. Cu ocazia recensământului din 1992 aceste cifre erau cu totul nesemnificative: 97 în județul Cluj, 34 în județul Sibiu, iar 10 în județul Harghita³⁰. Bineînțeles, urmășii armenilor de altădată mai trăiesc și astăzi în număr mai mare, mai ales în Gherla și Gheorgheni, dar ei nu mai vorbesc limbă strămoșilor, iar ca religie sunt înregistrati ca și romano-catolici, de aceea nu apar în recensăminte mai noi. Ei însă au conștiință originii armene, ceea ce este dovedit și de apariția, după 1990, a mai multor asociații, fundații etc. pentru cultivarea culturii și tradițiilor armene.

2. Structura socio-economică

Societatea armenilor din Transilvania era privită, mai ales din perspectiva istoricilor mai vechi, ca fiind omogenă și, într-adevăr, ea apare mult mai omogenă decât societatea ardeleană în cadrele căreia s-a manifestat ca entitate etnică și socială în epoca respectivă. Ei bine, cel puțin lipsesc deosebirile mari legate de statutul social, armenii nefăcând parte din nici unul din cei doi poli ai societății, nobilimea (unii dintre ei obțin titluri nobiliare, dar asta nu influențează statutul comunității, în ansamblul ei) ori țărăniminea dependentă. Ei au ocupat un loc intermediar, fiind oameni liberi, beneficiind și de unele privilegii. Sub acest aspect, comunitatea armenilor era mai uniformă decât altele, din punct de vedere juridic membrii ei aveau același

statut, judele și jurații erau aleși de toți membrii comunității etc. Dacă ne uităm, însă, la un alt aspect, cel economic, situația – conform conscripțiilor din secolul al XVIII-lea – se prezintă altfel.

În cazul primei conscripții, cea din 1715, armenii sunt împărțiți în două grupuri, primul, al celor avuți, și al doilea, al celor săraci. În Dumbrăveni, 25 dintre capii de familie sunt avuți, 34 săraci (10 din ei slugi) și încă vreo 10 cerșetori; în Gheorgheni, raportul dintre înstăriți și nevoiași este de 23 la 20 și 4–5 cerșetori, în plus; în Gurghiu, de 23 la 9 și 4 cerșetori; în Frumoasa, de 7 la 8, dar aici găsim următoarea observație: „cei din Ciuc cu toții abia trăiesc din cauza sărăciei mari și a datorilor multe”³¹.

Este interesantă și o corelare a stării materiale existente cu ocupația avută în acel moment. Știm că majoritatea armenilor au fost negustori, iar meseria tradițională, pe care au practicat-o cel mai des, a fost tăbăcăria. Printre cei 25 de înstăriți din Dumbrăveni, 21 au fost negustori, 3 măcelari și un cojocar; din cei 23 din Gurghiu, 9 negustori (8 cu amânuntul), 7 tăbăcari și 5 cizmari; din cei 23 din Gheorgheni, 10 negustori (3 cu amânuntul), 9 tăbăcari, câte un croitor și fabricant de pungi și traiste, iar din cei 7 armeni avuți din Frumoasa, 3 erau negustori, 2 cojocari și 1 tăbăcar³².

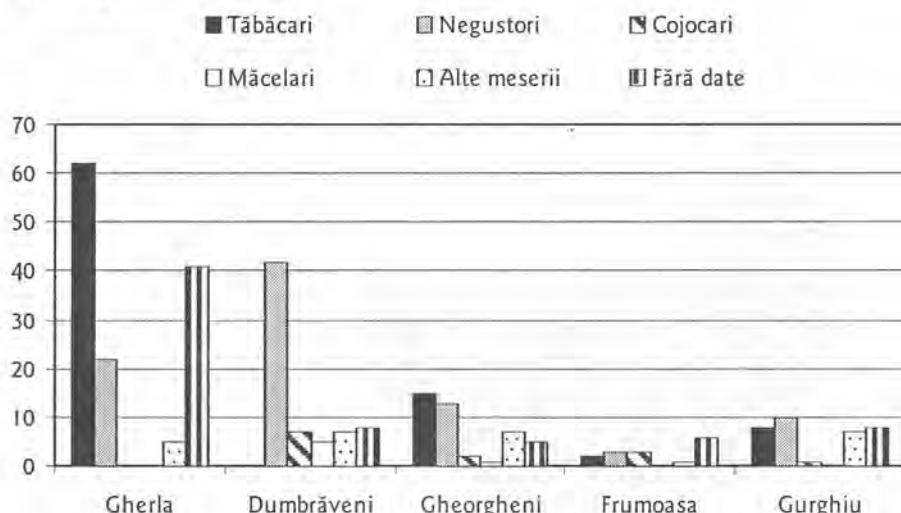
Același lucru reiese și din conscripțiile mai târzii, anume că există o pătură bogată și influentă, din rândurile căreia este ales și judele, formată în principal din negustori, – în primul rând, din negustorii de vite –, o parte a tăbăcarilor și mai rar din reprezentanții celor lalte meserii. Bineînțeles, criteriile variau în funcție de localități, în cele mici nici cei avuți nu erau aşa de bogăți cum erau marii negustori de vite din cele două orașe. Pătura săracilor era formată din mămulari, din cojocari, măcelari, marochinari, pantofari, cizmari, trăistari și o parte a tăbăcarilor. La ei găsim de foarte multe ori observația „foarte sărac”, „foarte nevoiască”. Este neașteptat de larg și rândul slugilor și cerșetorilor, în jur de 12% în Dumbrăveni, 8–9% în Gherla. Situația cea mai vulnerabilă o aveau însă văduvele, astfel, la Gheorgheni, s-a consemnat, în 1715: „mai sunt vreo 4–5 văduve neputincioase și care își câștigă existența prin tors, cusut sau gătit”³³.

Structura pe meserii varia și ea de la o localitate la alta. În 1715, în Dumbrăveni, din cei 69 capi de familie, 42 erau negustori (60,86%), din care 17 negustori cu amânuntul sau târgari, 7 (10,14%) cojocari, 5 (7,24%) măcelari, iar restul câte 2 pantofari și cizmari și câte 1 marochinar, țesător și cărăuș, reprezentând laolaltă 10%.

În Gheorgheni, din cei 43 capi de familie, 15 erau tăbăcari (34,88%), 13 negustori (30,23%), din care 6 cu amânuntul, 3 pantofari (6,97%), 2 măcelari și câte 1 cojocar, croitor, marochinar, bărbier, trăistar.

Graficul 6

Meseriiile practicate în 1715

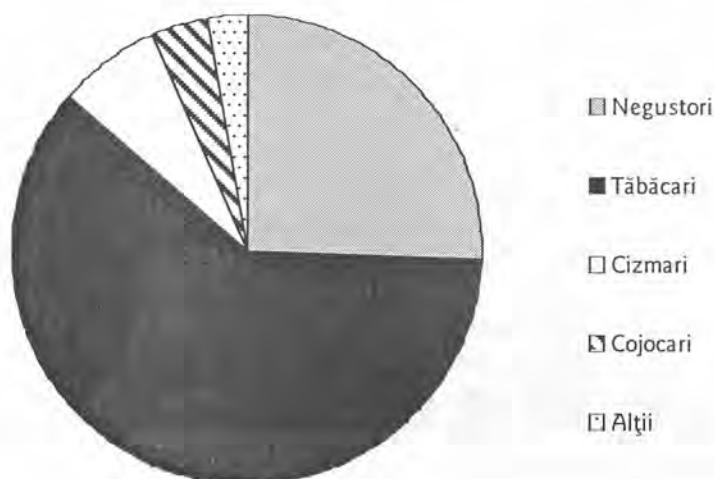
La Gurghiu, din cei 32 de oameni, 10 sunt negustori (31,25%), din care 9 cu mărunțișuri, 8 tăbăcari (25%), 5 cizmari (15,62%), și câte 1 pantofar, cojocar și trăistar. La Frumoasa, din cei 15 armeni, 3 erau negustori, respectiv cojocari (20%), 2 tăbăcari și 1 croitor. În Bahnea, din cei 3 armeni, 2 erau negustori. În Petelea, din 7 armeni, 3 erau tăbăcari (42,85%), 2 trăistari, 1 negustor și 1 cizmar. În Suseni, din cei 17 înregistrați, 10 erau negustori cu mărunțișuri (58,82%), 3 tăbăcari (17,64%), 1 trăistar și 1 măcelar; cei din Șumuleu (4), Tg. Secuiesc (1) și Brașov (2) erau cu toții negustori³⁴.

Din cei 130 de armeni din Gherla (în 1716), 62 erau negustori (47,69%), 22 tăbăcari (16,92%), 5 țesători (3,84%)³⁵.

În 1721, cei 24 de armeni din Frumoasa aveau 58 cai și mărfuri în valoare de 7.085 florini. Din comerț aveau un venit anual de 1.830 florini (76 florini pe cap), iar din practicarea meșteșugurilor 357 florini. Ei aveau datorii în valoare de 3.885 florini, lor datorându-le alții 763 florini. În Gheorgheni erau 56 de bărbați, capi de familie, și 10 văduve, care aveau în total 203 cai. Valoarea mărfurilor se ridică la 36.472 florini, a văduvelor la 1850, în total 38.322 florini (în medie, 581 florini). Din comerț au avut un venit anual de 2.927 florini (52 pe cap), văduvele 365, din meșteșuguri 2.442 (43 pe cap), văduvele 135. Creditul alocat era de 4.075 florini, în schimb ei erau datori cu 11.340 florini³⁶.

Din 1735 avem numai situația armenilor din Secuime. În Gheorgheni, din cei 77 de bărbați, 45 erau tăbăcari (58,44%), dintre ei

Graficul 7
Compoziția profesională a armenilor din Gheorgheni la 1735

10 erau și măcelari, iar 3 negustori, fără aceștia mai erau 16 negustori (20,77%), dintre care 14 cu măruntișuri, 5 cizmari (6,49%), 3 cojocari, 1 pantofar și 1 țesător. La Frumoasa, din cei 20 de armeni, 9 erau negustori (45%), dintre care 8 negustori cu măruntișuri, 6 tăbăcari (30%), dintre care unul și măcelar; în afară de acesta, mai erau 2 măcelari (fiind și negustori) și 1 cizmar. Se observă aici practicarea negoțului și a uneia sau mai multor meserii concomitent, aceasta pentru că, pe de o parte, meseriile erau legate de comerțul cu animale și piei, pe de altă parte, soluția aceasta oferea o siguranță în afaceri mai mare³⁷. Diferențele de avere se observă și după impozitele plătite. În Gheorgheni, impozitul flana de la 0,50 la 57,20 florini, media fiind de 4,50, dar 15 oameni n-au plătit deloc impozit³⁸.

Cea mai completă situație o avem din 1750, când, cu ocazia pregătirilor pentru introducerea unui nou sistem de impozitare, s-a efectuat conscripția cea mai completă și mai bogată în informații până la efectuarea recensămintelor moderne.

În 1750, în Gherla găsim 303 de familii complete cu case și 40 de văduve, 66 familii fără case și 3 văduve. În afara acestora, mai sunt consemnați 14, plus 7 văduve, locuitori ai unei suburbii, 78 jeleri (plus 2 văduve) și 15 țigani, în total 528 familii. În satul Kandia, care aparținea de oraș, mai trăiau 42 de familii de jeleri, 2 văduve și 4 „vagi“, împreună cu ei avem 582 de familii. Cei cu casă sunt cu to-

ții armeni, iar dintre cei fără casă numai 47 erau armeni, adică 71,21%, 7 (10,60%) erau români, respectiv unguri, iar 5 de alte naționalități, printre care se numărau chirurgul și pictorul italian. Dintre jeleri, 14 sunt armeni (17,94%), 35 români (44,87%), 11 unguri (14,10%), 7 germani (8,97%), restul de alte naționalități. Așadar, dintre locuitorii orașului Gherla, în 1750, aproximativ 365 dintre capii de familie și circa 45 de văduve erau armeni, însumând, prin urmare, în jur de 75–80%, fără Kandia.

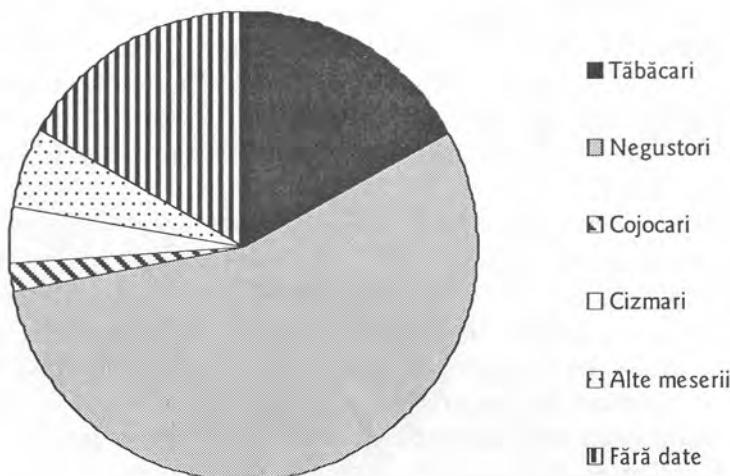
Dintre armenii din Gherla, 202 erau negustori (54,74%), repartizați astfel: 46 negustori mari (22,77%), 134 (66,33%) mici, iar restul de 22 erau ajutori, calfe de negustori. Numărul meseriașilor era de 105, adică 28,45%. Dintre ei, 63 erau tăbăcari (60% din meseriași și 17,07% din total), 14 cizmari (13,33% a meseriașilor), 8 cojocari, în rest câte 1–2 măcelari, fierari, croitori, aurari, bărbieri, trăistari, chirurgi etc., în total erau reprezentate 13 meserii. Dintre cei scutiți de impozite îi amintim pe cei doi învățători, pe morar, pe inspectorul vinului, ceasornicarul, care avea grija de orologul orașului etc.

Din cei 303 armeni care aveau casă proprie, 117 erau negustori cu amănuntul, din care 3 buni (plăteau impozite între 45–88 florini, în medie 62 florini și 50 creițări), 8 mediocri (cu impozite între 10–41 fl., media fiind de 23 fl. și 20 cr.), 106 „inferiori“ (între 50 cr. și 20 fl., media fiind de 4 fl. și 16 cr.). Dintre negustorii mari, 11 erau buni (între 41 fl. și 40 cr. și 87 fl. și 30 cr., media fiind de 51 fl. și 51 cr.), 20 mediocri (între 15 fl. și 43 fl. și 30 cr., media fiind de 28 fl. și 27 cr.), 14 inferiori (între 1 fl. și 40 cr. și 12 fl. și 20 cr., media reprezentând 7 fl. și 4 cr.), cele 16 ajutoare plăteau între 50 de cr. și 6 fl. și 40 cr., în medie 1 fl. și 25 cr. Dintre tăbăcari, 5 erau mediocri (cu un impozit mediu de 21 fl. și 36 cr.) și 50 inferiori (între 50 de cr. și 7 fl. și 40 cr., media însemnând 2 fl. și 1 cr.), ceilalți erau meseriași inferiori și plăteau în medie 2 fl. și 13 cr.³⁹

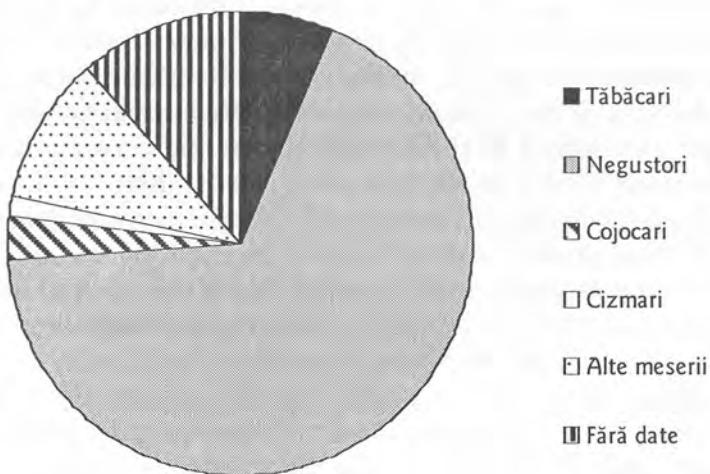
Trebuie să remarcăm faptul că, dintre negustorii cei mai bogăți, foarte des doi sau trei, câteodată și patru frați practicau împreună negoțul, iar averea nu era împărțită între ei.

Dintre jeleri, era 1 meseriaș mediocru și 45 inferiori, precum și 6 negustori „inferiori“, ei practicând în total douăzeci de meserii. Este interesant de remarcat faptul că armenii practicau meseriile lor tradiționale, erau negustori, tăbăcari, trăistari, cizmari, ungurii erau în special olari, aurari, croitori, cizmari și cărăuși, iar românii practicau cele mai diverse meserii, cei mai mulți fiind zidari și zilieri. Între locuitorii Kandiei, găsim 9 meșteșugari mediocri, 23 „inferiori“, 1 negustor bun și 5 „inferiori“, ei practicând paisprezece meserii. Chiar

Graficul 8
Compoziția profesională a armenilor din Gherla la 1750

Graficul 9
Compoziția profesională a armenilor din Dumbrăveni la 1750

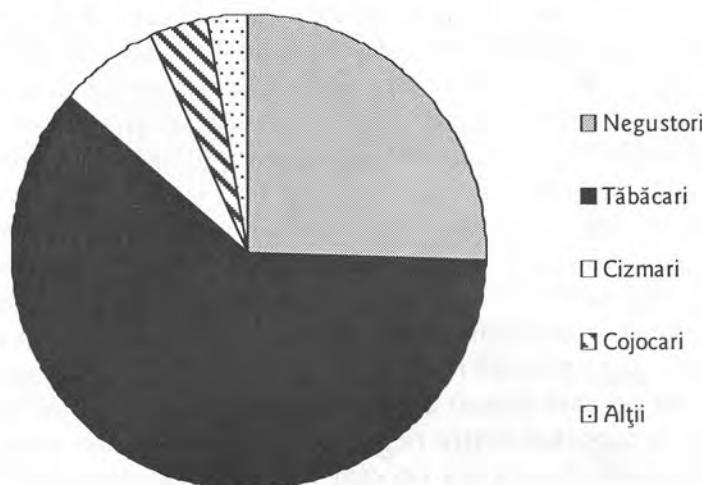
și tiganii din oraș aveau fiecare meseria lui, 10 erau fierari, 1 cizmar, iar 4 muzicanți⁴⁰.

În Dumbrăveni, locuiau la această dată 158 de capi de familie și 8 văduve având case proprii, 45 (plus 7 văduve) stăteau în chirie la alții și 26 (plus 1 văduvă) erau jeleri pe sesiile armenilor, categoria socială din urmă fiind în majoritate români. În total, au fost 229 de familii „complete” și 16 ale văduvelor, deci 245 familii, din care aproximativ 225 armenești.

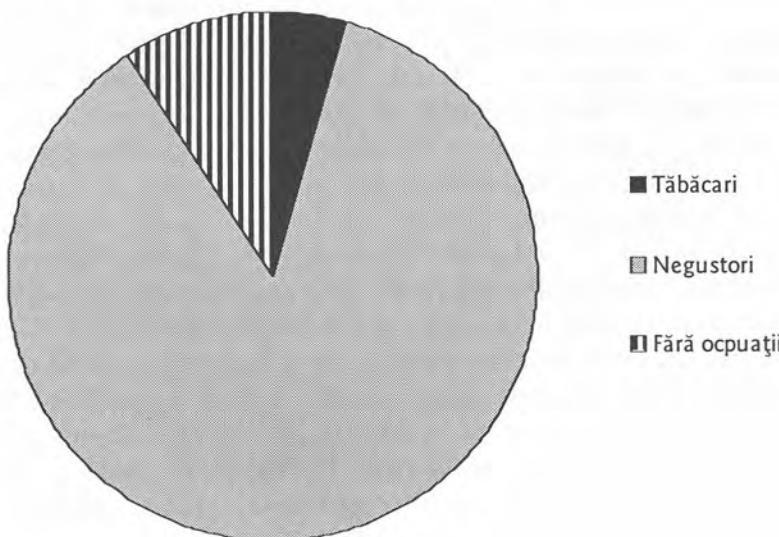
Dintre cei 203 bărbați armeni, capi de familie, 137 erau negustori, adică 67,48%, iar 43, adică 21,18% meșteșugari, restul ori erau foarte săraci, scutită de impozite, ori aveau o funcție administrativă (de exemplu, judele) sau, pur și simplu, nu avea specificată ocupația în conșriptie. Dintre negustori, 38 (27,73% din totalul lor) erau negustori mari, în special cei care făceau comerț cu vite; aşadar, într-un decesiu și jumătate, raportul dintre negustorii mari și mici s-a inversat. Pentru acest tip de comerț era necesar și un capital mai mare, așa se explică faptul că dintre cei fără case numai 8 se ocupau de acest tip de comerț. Dintre cei 43 de meseriași, 13 (30,23%) erau tăbăcarî, 6 (18,60%) cojocari, în rest mai erau câte 1–2 cizmari, pantofari, croitori, marochinari, pungari, aurari, dogari, bărbieri, chirurgi, olari, măcelari și alții, în total erau reprezentanți ai șasesprezece meserii. Atât negustorii, cât și meseriașii erau împărțiti în trei clase. Dintre meseriașii cu casă, unul singur era cotat ca bun (plătea 7 fl. și 30 cr. impozit), 3 erau mediocri și plăteau în medie 4 fl. și 51 cr., iar cei 15 inferiori (cu impozit de 1 fl. și 33 cr.). În schimb, dintre cei fără casă, 1 era bun, 6 mediocri și 13 „inferiori” (impozitul mediu era de 1 fl. și 14 cr.). Dintre negustorii mari cu casă, 1 era bun (impozitul de 21 fl. și 40 cr.), 5 mediocri (17 fl. și 30 cr.) și 24 „inferiori” (1 fl. și 51 cr.); dintre cei mici găsim 6 buni (26 fl. 28 cr.), 8 mediocri (18 fl. și 27 cr.) și 73 „inferiori” (5 fl. și 38 cr.). Dintre negustorii mari fără casă 1 este mediocru (10 fl.), 7 „inferiori” (2 fl. 51 ccr.), iar cei 11 mici sunt cu toții în categoria „inferiorilor” (2 fl. și 18 cr.). Este de remarcat că, dacă un meșteșugar bun plătește 7 fl. și 30 cr., la un negustor bun impozitul variază între 14 fl. și 43 cr. și 41 fl. și 40 cr.; meșteșugarii mediocri plătesc între 2 fl. și 9 fl. și 35 cr., negustorii, în schimb, sunt impozitați între 8 fl. și 20 cr. și 23 fl. și 40 cr., meșteșugarii „inferiori” între 50 cr. și 5 fl. și 50 cr., pe când negustorii între 1 fl. și 15 fl.

Cei cu casă nu numai că plătesc, în medie, un impozit mai mare (2 fl. și 5 cr. față de 1 fl. și 52 cr. a celor fără casă), dar au și un pic de arătură, fânețe și vii, în general în satele Hoghilag, Ebeșfalău, Ernea,

Grafcul 10
Compoziia profesională a armenilor din Gheorgheni la 1735

Grafcul 11
Compoziia profesională a armenilor din Frumoasa la 1750

Laslea, Saroș pe Târnave și Viișoara (Hundorf), și animale mai multe (media boilor și cailor este de 2,38 pentru o familie, pe când la ceilalți numai 1,06)⁴¹.

La Gheorgheni, în 1750, din cei 103 contribuabili, 18 erau negustori (17,47%), iar 76 meseriași (73,78%). Dintre negustori, 8 erau mari, iar 9 mici; dintre meseriași, 68 erau tăbăcari (89,47% a meseriașilor și 66,01% din total), în rest mai erau căte 2 cojocari, cizmari, măcelari, trăistari. Cele 5 văduve erau toate negustorese. Media impozitului era de 2 fl. și 16 cr., în cazul văduvelor de 2 fl. și 12 cr. Cei din Gheorgheni nu aveau pământ, locuiau în casele secuilor, în schimb țineau animale, în special cornute mari, aveau în medie 2,16 boi și cai, 2,14 vaci. Dacă ne ghidăm după impozitul plătit, comunitatea armenilor din Gheorgheni era una foarte prosperă. Dacă defalcăm impozitele pe meserii, avem următoarea situație: dintre cei 8 negustori mari, 4 erau buni (plătind în medie 47 fl. și 9 cr.), 3 mediocri (23 fl. și 43 cr.) și unul „inferior“ (9 fl. și 40 cr.), iar dintre 9 negustori mici, 1 era mediocru (23 fl. și 10 cr.), iar ceilalți 8 „inferiori“ (9 fl. și 43 cr.), iar 1 dintre ei, care practica ambele ramuri, plătea 37 fl. și 15 cr., negustoresele plăteau în medie 2 fl. și 12 cr. Dintre tăbăcari, 8 erau mediocri (impozitul varia între 11 fl. și 15 cr. și 34 fl. și 50 cr., în medie era de 19 fl. și 16 cr.), 60 „inferiori“ (cu impozite între 30 cr. și 23 fl. și 35 cr., în medie 4 fl. și 39 cr.). Dintre practicanții celorlalte meserii, un cojocar mediocru plătea 24 fl. și 25 cr., în rest făceau parte din categoria inferioară și plăteau între 1 fl. și 40 cr. și 3 fl. și 19 cr.⁴².

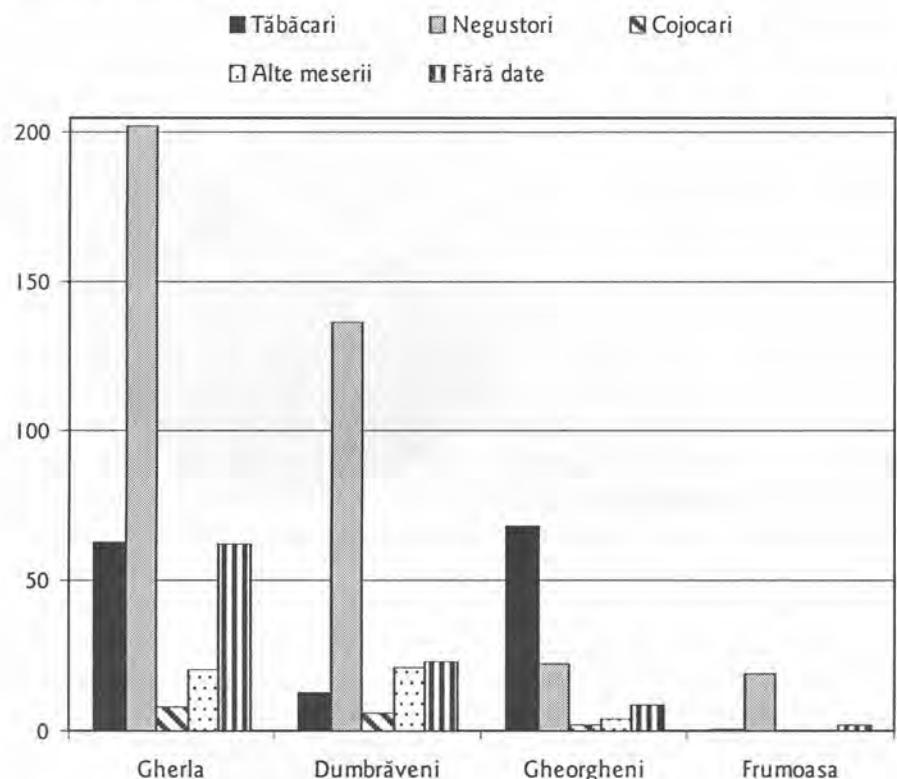
La Frumoasa, din cei 22 de capi de familie 19 erau negustori (86,36%) și 1 tăbăcar. Dintre negustorii mediocri, 2 se ocupau și de comerțul cu vite și de cel cu amânuntul, unul plătind 15 fl. și 24 cr., celălalt 18 fl. și 20 cr., negustorii mici inferiori 4 fl. și 40 cr., cei mari inferiori 3 fl. și 53 cr., iar tăbăcarul inferior 2 fl. și 30 cr. Numărul vitelor și cailor într-o familie era, în medie, de 2,09.

În Kanta, toți cei 7 armeni erau negustori cu amânuntul, cel bun plătea 28 fl. și 25 cr., cel mediocru 25 fl. și 5 cr., iar cei „inferiori“ între 1 fl. și 20 fl. și 25 cr., în medie 11 fl. și 27 cr. O familie avea în medie 3,14 cai și boi.

În Petelea, dintre cei 5 capi de familie, 3 erau tăbăcari (2 mediocri, cu impozit de 6 fl. și 47 cr.), 1 inferior, având un impozit de 3 fl. și 30 cr.), iar 2 negustori „inferiori“ (cu impozit de 1 fl. și 25 cr.)⁴³.

Dacă comparăm suma impozitelor, observăm o diferențiere între meserii, între localități și între cei cu casă și cei fără casă, ultimii fiind

Graficul 12
Meserile practiceate în 1750

mult mai săraci decât primii în cele două orașe. În ceea ce privește ocupațiile, cei mai bogăți sunt negustorii (dintre ei, cei care făceau comerț cu animale), după care urmează tăbăcarii, iar restul mese-riilor și cei fără ocupații sunt cei mai săraci. În măsura în care impozitul plătit oglindește starea materială reală, cei mai înstăriți sunt negustorii mari din Gherla și Gheorgheni, cei din Kanta sunt prospéri, la Dumbrăveni media este mai modestă, iar dintre meseriași se detașează tăbăcarii din Gheorgheni, care sunt cei mai numeroși și plătesc cele mai mari impozite.

Din 1770 avem iarăși numai situația companiei din Dumbrăveni și a armenilor din Secuime, care au aparținut de această companie. În Dumbrăveni, avem 289 bărbați și 71 văduve, dintre care 138 și 18 văduve se ocupau de comerț (47,75%, respectiv 25,35%), iar 66 și 1 văduvă de meserii (22,83%), restul fiind bătrâni, săraci sau plecați din localitate, în total erau aproximativ 250 de familii. În Gheor-

gheni, erau 126 bărbați și 23 văduve, dintre care 48, respectiv 6 erau negustori (38,09%, respectiv 26,08%), iar numai 8 au fost trecuți ca meseriași (6,34%); în Frumoasa, numărul familiilor era de 20 (dintre care 2 cu văduve, ambele negustorese), dintre bărbați 9 sunt negustori (50%), iar 1 meseriaș; în Kanta avem 4 bărbați (3 dintre ei negustori) și 1 văduvă; în Petelea și Gurghiu, la un loc, nu mai sunt decât 3 bărbați, dintre care 2 căsători și 1 bătrân neputincios⁴⁴. Deși, ca exactitate, nu se compară cu conscripția din 1750, putem totuși să observăm două lucruri. Situația văduvelor era destul de critică, cele care nu exersau comerțul în continuare ori ajungeau în mizerie, ori erau nevoie să trăiască la copii sau rude. Pe de altă parte, se observă stagnarea comunității din Frumoasa și depopularea comunităților mai mici, din Suseni, Șumuleu, Bahnea, în legătură cu care nu avem deloc date; se pare că acolo nu mai trăiau armeni, iar la Petelea, Gurghiu, care la începutul secolului era o așezare importantă, și Kanta, asistăm la sfârșitul comunităților armene, cu toate că în Kanta și la 1800 mai găsim 5 familii.

După acest an, avem numai date dispersate, o situație care să ne permită o vizionare generală asupra structurii socio-economice și profesionale a tuturor armenilor din Transilvania nu mai găsim. Faptul este cu atât mai regretabil cu cât, în decurs de un secol, s-au petrecut schimbări foarte importante în societatea armenilor din zonă, încât, astăzi, efectele crizei de atunci nu pot fi studiate în detaliu. Pe baza recensământului din 1900, nu mai putem să-i delimităm pe armeni de restul populației, dar putem să aruncăm o privire asupra structurii socio-profesionale a celor patru localități studiate.

Populația civilă a Gherlei se ridică, în 1900, la 6.171 de suflete, din care 4.190 (67,89%) având ca limbă maternă maghiara, 1.861 (30,15%) română și numai 189 (3,06%) alte limbi (conform unei note, este vorba de limbile armeană și țigănească)⁴⁵.

În ceea ce privește compoziția profesională, dintre cei 2.614 de ocupați, 108 (4,13% - media în Transilvania 76,80%) lucrau în agricultură, 700 (26,77% - 8,32%) în industrie, 234 (8,95% - 1,37%) în comerț, 45 (1,72% - 0,89%) în transporturi, 295 (11,28% - 1,99%) în serviciul public sau erau liber-profesioniști, 192 (7,34% - 1,36%) în armată, 404 (15,45% - 3,22%) zilieri, 409 (15,64% - 3,44%) slugi și slujnice, restul aveau alte ocupații. Dintre cei care lucrau în industrie, cei mai mulți erau ocupați în industria ușoară, cizmari, pantofari, croitori, în total 281, adică 40,14% din totalul celor care aveau îndeletniciri în industrie. În oraș existau 291 de „întreprinderi“, majori-

tatea, 154 (52,92%), funcționând fără nici un angajat, 57 cu un singur angajat, 44 cu 2, 30 cu 3, 4 între 6-10 angajați, iar 2 între 11-20⁴⁶. Dacă comparăm structura profesională cu cea a altor centre orășenești, trebuie să constatăm că Gherla nu ținea pasul cu așezările mai dezvoltate, având, totuși, o structură caracteristic urbană, ilustrată prin lipsa aproape totală a agricultorilor, prin ponderea mare a negustorilor, ceea ce arată că tradiția n-a dispărut complet, prin ponderea, iarăși relativ mare, a liber-profesioniștilor, a celor din serviciul public și a slujnicelor, indice important al gradului de urbanizare.

La Dumbrăveni, în 1900, erau 3.539 de locuitori, dintre care 2.463 cu limba maternă maghiara (69,59%), 765 română (21,61%), 330 germană (9,32%) și 332 (9,34%) altă limbă, aici fiind vorba în special de țigană⁴⁷. În Dumbrăveni, 407 din totalul de 1.912 erau ocupați în agricultură (21,28%), 354 (18,51%) în industrie, 82 în comerț (4,28%). Numărul atelierelor era de 171, din care 99 lucrau fără angajați (57,89%), 32 cu 1 angajat, 17 cu 2, 19 cu 3, 2 între 6-10 angajați, 2 între 11-20 angajați⁴⁸.

În Gheorgheni erau, în 1900, 7.012 locuitori, din care 6.865 (97,90%) aveau ca limbă maternă maghiara⁴⁹. Aici, 1.696 din 3.262 de ocupați lucrau în agricultură (51,99%), 705 în industrie (21,61%), iar 100 în comerț (3,06%). Dintre cei ocupați în industrie, cei mai mulți activau în cadrul industriei de prelucrare a lemnului și a celei ușoare (alimentație, îmbrăcăminte, încăltăminte). Numărul „întreprinderilor” era de 313, din care 174 (55,59%) fără angajați, 76 cu 1 angajat, 35 cu 2, 20 cu 3, 6 între 6-10 angajați, 1 între 11-20 și 1 peste 20 de angajați⁵⁰.

În Frumoasa erau 2.795 de locuitori, dintre care 2.366 maghiari, 435 români. La Frumoasa, deși majoritatea locuitorilor, 895 din 1.401 erau ocupați în agricultură, totuși, mai lucrau 154 (10,99%) în industrie, dintre care 53 confectionau încăltăminte și 25 (1,78%) în comerț⁵¹.

III. Economia

În Transilvania, ca pretutindeni în Estul Europei, armenii au desfășurat o intensă activitate comercială și meșteșugărească, în care un rol important l-au jucat legăturile comerciale cu Moldova, mai ales comerțul cu vite și cai. Dintre meșteșuguri, ei se ocupau mai ales cu prelucrarea pieilor, fabricând faimoasa piele de cordovan și marochin, și cu măcelăritul, practicile meșteșugărești fiind strâns legate de activitatea lor comercială. Această din urmă îndeletnicire a ajuns la dimensiuni apreciabile, în secolul al XVIII-lea armenii monopolizând cea mai rentabilă ramură a comerțului, cea cu animale.

I. Comerțul

Până la începutul secolului al XVI-lea, negustorii străini nu aveau voie să-și vândă marfa în Transilvania, unele orașe, în principal Brașovul, Sibiul și Bistrița, aveau drept de depozit pentru mărfurile venite din sud și est. După bătălia de la Mohács și constituirea principatului autonom Transilvania sub suzeranitate otomană, negustorii orientali puteau să pătrundă în țară lezând interesele economice ale orașelor și ale negustorilor, mai ales ale celor sași. Ei au câștigat rapid teren în defavoarea negustorilor autohtoni, acest lucru fiind posibil atât datorită intervenției Porții în favoarea lor, cât, mai ales, foloaselor aduse prin sumele importante încasate de vîstierie de pe urma vămilor plătite pentru mărfurile tranzitate. Cu timpul, acești negustori primesc privilegii și se stabilesc în Transilvania. La început, principaliii beneficiari ai situației schimbate au fost negustorii „greci”, termen care

ascunde negustori de origine etnică diferită, sosiți din Balcani: aromâni, români, greci, sârbi etc.¹ Foarte curând au apărut și armenii, cum am văzut mai înainte, prezenți sporadic și în secolele al XIV-lea și al XV-lea; în legile și reglementările din prima jumătate a secolului al XVII-lea sunt amintiți tot mai des negustorii armeni.

După stabilirea lor în Transilvania, armenii au obținut o serie de privilegii și au reprezentat o concurență serioasă atât pentru negustorii autohtoni, deja în regres, cât și pentru companiile grecești. Numeric, ei au alcătuit o parte însemnată a tagmei negustorești – nu foarte numeroasă, totuși – din Transilvania, în mare parte specializați pe comerțul extern. Ponderea lor economică s-a apropiat (având în vedere capitalul deținut, volumul comerțului, profiturile obținute) de cel al „grecilor”. Este semnificativ, în acest sens, faptul că deja, în 1700, cu puțin timp deci după stabilirea lor, Compania armenilor a plătit 1.430 florini impozit, la fel ca și Compania grecilor din Sibiu, în temeiul în 1636, și de trei ori mai mult decât Compania grecilor din Brașov². În 1703, compania armenilor a plătit un impozit de 5.000 de florini renani³.

La început, armenii au fost supuși Companiei grecești, impozitul îl plăteau judełui acestei companii, dar au reușit să se emancipeze repede și să devină concurenți periculoși. Astfel, articolul XV din regulamentele și hotărârile Companiei grecești din Sibiu din 1690 conținea prevederi care țințeau să împiedice concurența negustorilor armeni⁴.

Importanța economică a armenilor reiese și din planul din 1769, pornit de la Curtea vieneză și imaginat în spiritul politicii mercantiliste de a coloniza armeni în Maramureș. Consilierul Gebler sublinia cu această ocazie dimensiunile impresionante ale comerțului practicat de ei și relatează că, la Leipzig, numai târgul la care participă numeroși armeni ardeleni este considerat reușit⁵. Planul colonizării a cunoscut, la început, succese sporadice, câteva familii armene din Galitia s-au mutat în Maramureș, dar Curtea, care-i favoriza pe armeni față de evrei și din cauza religiei lor catolice, avea planuri mărețe și promitea diferite privilegii, sperând că, astfel, armenii îi vor înlătura pe „greci” și pe evrei din comerțul levantin. Tezaurariatul transilvan a dezbatut și el problema, dar nu se vroia primirea de noi coloniști, argumentându-se cu suprapopularea localităților armenești. Până la urmă, acțiunea a eşuat, pe de o parte din cauza rezistenței pasive a autorităților, iar, pe de altă parte, nici armenii nu mai erau dispuși să se mute în număr mai mare după încetarea războiului⁶.

Gherla și Dumbrăveni au fost centre comerciale atât de importante încât au fost înființate aici oficii de tricesimă. La Gherla, oficiul a

existat de la începutul secolului al XVIII-lea (știm sigur din 1729) până în 1808, când a fost mutat la Șimleu Silvaniei⁷. Gherla și Dumbrăveni figurau și pe lista celor 15 de orașe unde era permisă, în 1785, vânzarea mărfurilor străine⁸.

Importanța negustorilor armeni reiese și din conscripția din 1750, cu ocazia căreia cei mai mulți negustori au fost consemnați în orașele armene: 182 la Gherla, 141 la Dumbrăveni și 24 la Gheorgheni. Cifrele sunt cu atât mai impresionante, dacă le comparăm cu cele mai dezvoltate orașe ale Transilvaniei: Brașov 62, Sibiu 27, Cluj 25. De altfel, cu ocazia conscripției din 1750 au fost clasificate orașele și târgurile din Transilvania în funcție mai ales de importanța lor și de comerțul practicat. Din prima clasă făceau parte numai Brașov și Sibiu, în clasa a II-a se afla Gherla alături de Cluj și alte 6 localități, iar Dumbrăveniul și Gheorgheni făceau parte din clasa a III-a, fapt ce se datorează probabil acordării unei importanțe mai mari comerțului intern și aprovizionării zonei înconjurătoare⁹.

Aristocrații, de asemenea, s-au folosit de armeni pentru a-și procură mărfuri de lux și a împrumuta bani. De exemplu, guvernatorul Zsigmond Kornis a trimis în 1721 la Gherla 400 de florini pentru „mărfuri din Lipsca”, iar în 1725 episcopul romano-catolic Antalffy János I-a rugat pe judele din Gherla să-i plătească datoria lui de 100 de galbeni către un armean din Viena¹⁰.

Din analiza structurii socio-profesionale a armenilor, se poate observa că majoritatea lor se ocupau de comerț (în Dumbrăveni, Frumoasa, Kanta, – majoritatea lor covârșitoare –, în Gherla peste jumătate, la Gheorgheni numai o minoritate, dar una foarte puternică). Ramura cea mai rentabilă a comerțului a fost cea cu vitele. Comerțul cu piei și animale practicat de armeni a ajuns la dimensiuni apreciabile. Datele lacunare rămase arată că, în secolul al XVIII-lea, comerțul cu animale reprezenta mai mult de jumătate din exportul Transilvaniei (în 1733, de exemplu, 177.000 florini), și 90% din aceasta însemna comerțul cu vite, monopolizat de armeni. La mijlocul secolului al XIX-lea unii vorbesc de un export anual de 300.000 de oi, 40.000 de vite și 10.000 de cai numai de către armenii din Gheorgheni, dar cifrele sunt mult exagerate¹¹. Totuși, în urma comerțului, mai ales cu vite, armenii au adus venituri serioase vîstieriei și, prin urmare, au beneficiat de protecția autorităților ca „populație fiscală”.

La succesul lor economic au contribuit mai mulți factori; armenii, venind din Moldova, cunoșteau foarte bine condițiile de acolo, chiar și limba, practicau acest tip de comerț de multă vreme, având experiență, legături comerciale și piețe și, nu în ultimul rând, asemănător

negustorilor români și levantini, se bazau pe legături de rudenie, în cazul armenilor, înainte de toate, pe legăturile cu confrății lor din Moldova. Dimitrie Cantemir consemna, la începutul secolului al XVIII-lea: „Căci negustorii străini: turci, evrei, armeni și greci, pe care obișnuit îi numim *gelepi*, și-au însușit, din pricina nepăsării alor noștri, tot comerțul Moldovei, ducând obișnuit la Constantinopol și în alte orașe turme și cirezi întregi de oi și vite cumpărate pe un preț mic în Moldova și vânzându-le acolo de două ori mai scump”¹².

Mărturii directe ale legăturilor comerciale dintre armenii din Transilvania și cei din alte țări – în primul rând cei din Moldova – au rămas puține. În 1732, de exemplu, Grigore Ghica, domnitorul Moldovei, cere sfatului din Gherla să-l oblige pe un anume Thomas din oraș să-și plătească datoriile considerabile făcute la doi armeni, Juon și Tanasy din Botoșani¹³. În 1776, negustorul Markó Gergely din Frumoasa era asociat cu Hagi Criste din Moldova¹⁴. În deceniul nouă al secolului al XVIII-lea, din cauza datoriilor unui negustor tot din Frumoasa, este arestat împuñernicitul lui, un armean din Moldova¹⁵. Astfel de date avem și din secolele precedente, date despre armeni și participarea lor la comerțul dintre Moldova și Transilvania găsim și în corespondența domnitorilor moldoveni cu principii Transilvaniei.

Până la începutul secolului al XIX-lea, exportul de vite constituia principalul venit al Moldovei. Înainte de 1812, Moldova exporta anual până la 100.000 de boi și vaci. În 1817, erau exportați 30.000 de boi numai către Austria. În acest export, armenii din Transilvania, alături de cei din Moldova, Polonia și Galicia, aveau un rol important¹⁶.

Fluctuațiile comerțului cu vite au fost foarte mari, iar lipsa izvoarelor nu ne permite să avem o imagine clară. Unii au apreciat că, în secolul al XVIII-lea, circa 40 de mii de vite au fost exportate anual, în valoare totală de aproximativ 4,5 milioane de florini¹⁷.

Conform datelor rămase, în deceniul opt al secolului al XVIII-lea se importau anual 6–7 mii de boi din Moldova și au fost exportate 4–12 mii în Ungaria. În deceniul trei al secolului al XIX-lea, exportul se ridica anual la 30–40 mii de boi și 10–17 mii de vaci, ceea ce reprezenta 2/3 din importul de animale de 3 milioane de florini. În deceniul patru, Viena avea nevoie anual de 8–10 mii de boi din Moldova, importul varia atunci între 3–17 mii de boi și 3–10 mii de vaci, ca în deceniul cinci importul să fie de 3–4 mii de boi și tot atâtea vaci¹⁸.

În anul 1743, armenii au plătit la oficile tricesimale pentru import și export în total 30.897 florini renani, și anume la Huedin 2.837 de florini, la Bistrița 730, la Ghimeș 629, la Sibiu 16, la Deva 2.482,

la Dumbrăveni 6.098, la Gheorgheni 2.420, la Turnu Roșu 218, la Gherla 12.871, la Șimleul Sivaniei 655, la Zalău 1.326, la Timiș 466, iar la Bran 144 de florini renani¹⁹.

În 1775 „Historia domus“-ul franciscanilor din Gherla aprecia numărul vitelor vândute anual de armeni în străinătate la 100.000. Ei spun că armenii mână vitele în Ungaria, Germania și chiar în țările învecinate cu acestea „și Italia e alimentată... de această națiune dormică de câștig“²⁰.

Negustorii armeni din Gherla exportau vitele în direcția Ungariei. Unii transferau deodată turme de cornute destul de mari, cum ar fi Christophorus Etves în 1724, care ducea 103 perechi de 24 florini perechea. Astfel, într-o singură zi din 1723, patru negustori armeni exportă 503 boi în valoare totală de 7.545 de florini. În 1724, opt negustori armeni din Gherla mână 757 boi prin tricesima de la Cluj (453 cu prețul de 13 fl., 80 cu 11 fl. și 212 cu 10,5 florini bucată)²¹. În 1740, mai mulți negustori din Gherla (18 la număr) au îngrăsat împreună 3.690 de vite pe pusta de lângă Gyula, unul dintre ei, singur, 650 de bucați. În același an, câștigul net al negustorilor din Gherla și Dumbrăveni s-a ridicat la circa 42.000 florini. În 1751, un negustor armean din Dumbrăveni a plătit la tricesimă 4.000 florini, deci volumul comerțului era de dimensiuni foarte mari. Nu e de mirare că și sașii s-au temut de concurența armenilor. Guvernatorul Samuel von Brukenthal, de pildă, era împotriva ca membrii Guvernului să țină câte un „armean de casă“, adică un negustor care le satisfacă pretențiile, și a dejucat planul împărătesei ca armenii înstăriți să poată primi concetațenie în orașele săsești²².

Din anul 1811, avem situația de la tricesimele din Transilvania, din păcate numai câteva – printre care la Tulgheș – sunt detaliate, consemnând și numele celor în cauză. De aici reiese că negustorii din Gheorgheni circulau, de obicei, prin pasul de la Tulgheș, 2–3 sau câteodată și mai mulți deodată, unii chiar cu un număr redus de animale (5–10)²³.

Negustorii cumpărau vitele din Transilvania și Moldova și, cu ajutorul unor oameni plătiți, le mânau primăvara și vara până la păsunile arendate în Ungaria, unde erau îngrăsite și vândute, în final, la Pesta, Viena Breslau, Venetia, Nürnberg, Augsburg etc. Negustorii de vite petreceau numai perioada noiembrie – ianuarie în sănul familiei. Pe pustă, ei aveau case și alte construcții adiacente, unde un gospodar armean, (pustadji), se îngrijea de toate²⁴. Într-un cântec popular al armenilor din Transilvania, „cântecul negustorilor“, este prezentată viața grea a acestora: „Ei umblă din țară în țară, ca să aibă un trai

normal. Unul e pe pustă, celălalt la Viena, cei mai mulți în târguri, prăvălii din orașe străine sau sate. Dacă pornesc în drum sunt departe pentru jumătate de an neștiind nimic de casele lor”²⁵.

Armenii trebuiau să arendeze pășuni și de la satele învecinate pentru buna nutrire a vitelor, mai ales cei din Gheorgheni și Frumoasa. Problema arendărilor devine o cauză a conflictelor dintre armeni și ceilalți locuitori. În 1799, locuitorii din Ghimeș protestează astfel: „Națiunea armeană fiind mult mai înstărită, a progresat atât de pe urma comerțului că unii arendează nu numai o pășune, ci chiar două sau trei și, spre pieirea noastră, pe noi ne înlătură”²⁶.

După câțiva ani, probleme asemănătoare s-au iscat și în Gheorgheni. Acolo, comunitatea mixtă a secuilor (grănicerii și „civilii“) a interzis folosirea pășunilor comune de către armeni, le pretindea o taxă specială și au interzis și pășunatul animalelor cumpărate din Moldova și tranzitate prin hotarele localității. Armenii au cerut protecția Guvernului invocând și de data aceasta interesele comerțului și ale fiscului²⁷.

Deja, de la începutul secolului al XVIII-lea, armenii au închiriat pustele din comitatele Békés, Csanád și din Banat. Astfel, răscoala țărănească din 1736 din Békés s-a îndreptat, în parte, și împotriva arendașilor armeni²⁸.

Maria Tereza și, mai târziu, Iosif al II-lea au vândut domeniile coroanei din Banat și, cu această ocazie, armenii au cumpărat pământurile până atunci ținute în arendă. Mulți s-au mutat aici definitiv, astfel că numărul negustorilor de vite bogăți din aceste localități a fost în continuă descreștere.

La mijlocul secolului al XVIII-lea, în Gherla, 36 de întreprinzători, cu 43 de ajutoare, se ocupau de negoțul cu vite. În 1814, un act în care se cerea revocarea hotărârii guvernului prin care acesta interzicea exportul de vite a fost semnat de doar 16 negustori din Gherla. Totuși, în anul următor, ei sunt revoltați când Guvernul interzicea armenilor cumpărarea vitelor, argumentând că ei, prin comerț, își câștigă banii pentru plătirea impozitelor și a altor obligații și, prin asta, își agonisesc și hrana. La sfârșitul secolului – după Szongott – numai 6 familii din Gherla se mai ocupau de acest tip de comerț²⁹.

Decăderea comerțului a ajuns într-un stadiu atât de jos încât, în 1829, la solicitarea guvernului, comercianții din Dumbrăveni răspund că nu-și dau părerea în legătură cu instrucțiile comerciale și noile tarife aplicate pentru că nu practică comerț cu străinătatea³⁰. În 1847, conscriptorul notează, la Dumbrăveni, că, din cei 50–60 de negus-

tori, au rămas doar 5–6, cei bogăți s-au mutat în Ungaria sau altundeva, mulți obținând domenii nobiliare, astfel că impozitul plătit de oraș este în continuă scădere din 1830³¹.

Comerțul cu vite se practica, până la mijlocul secolului al XIX-lea, și în alte localități transilvane. Legat de fondarea unei asociații religioase, avem o imagine și asupra negoțului. În deceniul trei al secolului respectiv, mai mulți negustori din Frumoasa s-au dus la vama din Ghimeș, denumită „șanț“; aici, ei au pus banii laolaltă și au cumpărat toate vitele moldovenilor aduse la hotar, pe care le-au revândut cu mare profit, iar din câștig au fondat Asociația Sf. Ioan Botezătorul³². Despre existența tovărășilor, mai ales între frați, ne vorbesc și datele conscripțiilor. Foarte des, în cazul negustorilor bogăți, averea este neîmpărțită, comerțul fiind practicat în comun.

La începutul secolului al XIX-lea, un autor descrie amănunțit cum se desfășura comerțul cu vite. El specifică faptul că armenii monopolizaseră această ramură, cumpărând animalele, în mare parte din Moldova, îngrășându-le în Pusta ungără pentru a le vinde la Viena pentru obligații și cambii plătibile în decurs de 2-3 luni, care – cum remarcă autorul – sunt luate drept bani peșin peste tot în fabricile și de către întreprinzătorii din Viena. Cei care se ocupă numai cu comerțul de vite dau mai departe celorlalți comercianți aceste obligații și aceștia cumpără diferite mărfuri la Viena, iar banii ii plătesc primilor abia în țară, unde negustorii de vite cumpără din nou animale. Așa se sprijineau negustorii armeni reciproc și aveau putere de cumpărare mult mai mare laolaltă, decât oricare negustor pe cont propriu. Un alt avantaj era că nu trebuiau să umble cu mulți bani peșin la ei, nu erau obligați să împrumute, totuși dispuneau de capital mare când aveau nevoie³³.

La început, Compania armenilor îngloba și negustorii, ocupându-se și de problemele lor. Cu timpul, comercianții și-au organizat propria lor asociație în cadrul Companiei, mai întâi în cele două orașe principale, dar la sfârșitul secolului al XVIII-lea au fost înființate tribunale comerciale pentru armeni și la Gheorgheni și Frumoasa.

Negustorii din Gherla erau grupați într-o asociație, al cărui staroste era, la început, desemnat de consiliul orașenesc, iar mai târziu era ales de ei. Consiliul însă confirma rezultatul alegerii și controla bilanțul financiar anual³⁴. Primul proces-verbal al Companiei negustorilor din Gherla datează din 1718 și, până în 1801, acestea erau redactate în limba armeană. Membrii erau primiti după plătirea unei taxe, fără a se ține cont de felul mărfurilor comercializate (vite, produse agri-

cole sau industriale, mărfuri vieneze etc.). Ei își alegeau un căpitan și zece locotenienți, dintre care șase erau acasă, iar patru umblau prin târguri. Fiecare negustor avea locul lui (șatra lui) nu numai în oraș, dar și la târgurile din provincie. Locotenienții erau aleși și dintre membrii stabiliți în provincie. Cu avereia societății aduceau mărfuri de la Viena și Pesta, pe care le vindeau negustorilor cu amânuntul cu un profit de 8-12%³⁵.

În 1771, din Compania negustorilor din Gherla au făcut parte 115 de indivizi, dintre care 12 asociați cu alții, cel mai ades cu frații lor. E interesant de remarcat faptul că, mai ales cei mai bogăți, practicau negoțul în comun. 11, respectiv împreună cu 18 negustori asociați, aveau capital de peste 5.000 florini, dintre ei frații Novák 45.000 fl., iar Christophorus Jakabffy, 32.000 fl. 7, respectiv 10, aveau capital între 1.000 și 2.000 de florini, 9, respectiv 12, între 500–900, 10 între 100–450, iar 59 sub 100 de florini. În trei cazuri, nu se specifică suma, dar într-un caz este vorba de un capital probabil de peste 5.000 de florini, iar la ceilalți doi sub 100 de florini. Cei făcând parte din ultima categorie, deci având un capital sub 100 de florini, umblau din sat în sat să-și vândă marfa proprie sau a altora și perindau și târgurile din Transilvania. Cei cu capital mare aveau magazine (24, respectiv, dacă socotim și asociații, 36), iar cei de condiție mijlocie dispuneau de corturi, unde vindau mărfuri variate, practic tot ce avea căutare, pentru că, în cazul orașelor mai mici, ei satisfăceau în întregime cerințele cumpărătorului. Dintre ei, 14 practicau comerțul în orașul lor natal, Gherla, 2 la Cluj și Gherla, 3 frați la Baia Mare, 2 frați la Șimleu Silvaniei, 3 asociați la Beclean, 2 la Debrețin, 2 la Cavnic, câte 1 la Baia Sprie, Oradea și Năsăud, iar mai mulți cutreierau târgurile din Transilvania și Ungaria³⁶.

În 1803, când Asociația negustorilor din Gherla hotără că, în viitor, numai negustorii cu un capital mai mare de 3.000 de florini pot să facă comerț cu mărfuri vieneze și turcești; în Gherla erau 27 de asemenea negustori (doi cu asociați)³⁷.

Negustorii, chiar dacă erau stabiliți în alte localități, contribuiau împreună la Compania din Gherla. Unii erau destul de avuți, de exemplu, Jakabffy Kristóf din Zalău plătea 175 fl. de pe urma moșiei lui, tot atâtă după negoț și după veniturile particulare încă 35 fl.; un alt negustor din Zalău, Lázár Péter, 120 fl., iar doi comercianți din Jibou plăteau 120, respectiv 80 fl.³⁸. În 1803, Oxendius Sárda din Tășnad raporta Companiei că există în comitat mai mulți armeni care, deși nu mai au case în Gherla, vor să plătească impozitul prin intermediul Companiei gherlene în loc să facă acest lucru prin intermediul forurilor din comitat³⁹.

Negustorii din Gheorgheni erau împărțiți în trei categorii:

- cei cu capital mai mare de 500 florini, care faceau comerț cu „marfă vieneză”, aici fiind incluși mai ales negustorii de vite și plute;
- cei cu capital între 50–500 florini, care faceau comerț cu „brasovenii”;
- negustorii ambulanți, care cutreierau satele, având un capital mai mic de 50 de florini⁴⁰.

În 1733, dintr-o conscripție a negustorilor din câteva orașe din Transilvania, aflăm – lucru știut de-altfel – că exportatorii mărfurilor erau negustorii „greci” și armeni. Ceilalți cumpărau de la ei în târguri și vindeau cu amănuntul. Același lucru se constată și la membrii Companiei grecești din Făgăraș, de pildă⁴¹. Mărfurile vândute erau de obicei pânză, muselină, mătase, articole de galanterie, condimente, sticlărie, pulbere, fier, pește sărat etc.⁴²

Negustorii care vindeau diverse mărfuri puteau fi clasificați în engrosiști cu capital mare, vânzătorii en detail cu magazine proprii, cei care umblau la târguri și cei mai săraci, negustorii ambulanți, care cutreierau pe cal satele și din lăzi vindeau mărunțișuri. După natura mărfurilor, erau negustori de galanterie, de pânzeturi, băcani și negustori de piei. Această ultimă categorie era destul de răspândită, un astfel de neguțător cumpăra 30.000–40.000 de piei de miei și le vindea la târgul de primăvară de la Debrețin, iar restul la cel de vară din Pesta⁴³. Cei mai mulți, însă, se ocupau de toate, umblând prin târguri sau deținând magazine în orașele și târgurile Transilvaniei. Armean și negustor erau aproape sinonime în Transilvania epocii. Când celebrul scriitor Jókai Mór vrea să redea atmosfera unui târg, el zugrăvește micile dughene ale negustorilor greci și armeni, cei care vând mirodenii și pipe⁴⁴.

Armenii erau, deci, răspândiți prin toată Transilvania și dețineau prăvălii peste tot; în Secuime, de exemplu, marea majoritate a prăvăliilor au aparținut, la mijlocul secolului al XIX-lea, armenilor. Dar cîteodată, din cauza concurenței, s-au ciocnit interesele mai multor negustori armeni, cum s-a întâmplat la Aiud la începutul secolului al XIX-lea. Aici au activat doi negustori armeni cu familiile lor, deținând mai multe magazine, când un alt armean din Târgu-Mureș, Csiki Márton, a încercat să deschidă o nouă prăvălie. Negustorii deja stabiliți au încercat să-l împiedice prin diverse mijloace, în suplica lor către Guvernui ei referindu-se la un acord încheiat cu autoritățile, la interesul comun, la primejdia falimentului etc.; în acest demers al lor au fost susținuți și de către conducerea orașului⁴⁵.

Dintr-o descriere din 1837, aflăm că „piața este formată dintr-o stradă mai lată fără pavaj, aici existând mai multe prăvălii aprovizionate destul de bine și nu prea scumpe. Gheorgheniul este un oraș comercial în spirit armean”⁴⁶. Dacă în 1820 erau numai 15 prăvălii, în 1840 găsim deja 3 prăvălii mari și 40 mai mici⁴⁷.

Despre Frumoasa, Benkő Károly consemna că armenii au peste 5 prăvălii aici „și practică orice fel de comerț, iar locuitorii neaoși maghiari au ajuns cu casele lor pe străzi lăturalnice și chiar la capătul acestora, ceea ce e un exemplu că maghiarii nu practică comerțul”⁴⁸.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, armenii, pe lângă comerțul cu vitele și, odată cu decăderea acestuia, au început să se intereseze tot mai intens de plutăritul pe Mureș, în prima jumătate a secolului al XIX-lea monopolizând aproape total această activitate⁴⁹. Lemnele erau tăiate la gaterele proprii sau la cele arendate, pe urmă plutele erau dirijate de către țărani plătiți pe Mureș până la Arad și Săvârșin sau pe Bistrița, Siret și Dunăre până la Galați, de unde ajungeau la Constantinopol. Un exemplu elocvent privind amploarea plutăritului este ilustrat de cazul negustorului armean Urszuly János din Gheorgheni. După moartea lui, survenită în 1834, văduva sa încerca să-și recupereze banii, astfel, în urma comerțului cu lemn din anul precedent, un negustor (probabil armean) din Galați îi datora 4.476 taleri, iar alții trei, din Piatra, 3.565 taleri. Decedatul se mai ocupase și de comerțul cu apă minerală⁵⁰.

Localitățile armene au obținut și dreptul de a ține târguri anuale (în parte, chiar înaintea venirii armenilor, cum a fost în cazul localității Gheorgheni). La Gherla se țineau 4 târguri, la Dumbrăveni 6, iar la Gheorgheni și Frumoasa câte 4⁵¹. Dintr-o descriere din 1837 aflam ca „piața este formata dintr-o stradă mai lată fără pavaj, aici existând mai multe prăvălii aprovizionate destul de bine și nu prea scumpe. Gheorgheniul este un oraș comercial în spirit armean”⁵². Dacă în 1820 erau numai 15 prăvălii, în 1840 găsim deja 3 prăvălii mari și 40 mai mici⁵³.

Despre Frumoasa, Benkő Károly consemna că armenii au peste cinci prăvălii aici, „și practică orice fel de comerț, iar locuitorii neaoși maghiari au ajuns cu casele lor pe străzi lăturalnice, și chiar la marginea acestora, ceea ce e un exemplu că maghiarii nu practică comerțul”⁵⁴.

Dar, cum s-a văzut, negustorii armeni cutreierau toate târgurile ardelene. În 1755, baronul Kemény Ádám l-a rugat pe judele din Gherla să publice noul târg de pe domeniul său, din Cămăraș, deoarece armenii constituie „sufletul iarmaroacelor”⁵⁵. De asemenea, Michael

Lebrecht nota despre armenii din Gheorgheni că, prin comerțul lor, „suflă viață” în întreaga regiune⁵⁶.

2. Meșteșugurile

Pentru armeni, meșteșugurile și comerțul erau meserii complementare. Dintre meserii, cea mai importantă era tăbăcăria. Armenii au adus cu ei în Transilvania secretul fabricării pieii de cordovan. După negoț, aceasta era cea mai frecventă îndeletnicire a lor, mai ales a celor din Gheorgheni și Gherla. În rest, majoritatea celorlalte comunități se ocupau de comerț, dar în aceste două localități tăbăcarii erau grupați în asociații asemănătoare breslelor. Între tăbăcarii din Gherla și cei din Gheorgheni exista un acord, prin care reglementau producția și desfacerea pieilor vopsite. Astfel, în 1758, cei din Gheorgheni puteau să ducă la târgul din Debrețin 1.000 de legături de cordovan față de 600 ale celor din Gherla⁵⁷. Cei din Gheorgheni erau mai numeroși și aveau o pondere mai mare în cadrul comunității, peste jumătate din armenii de aici fiind tăbăcari. În jurul anului 1760, erau peste 100 de tăbăcari, iar la sfârșitul secolului peste 160. Armenii din Gheorgheni, numai în urma preparării și vinderii pieii de cordovan, au plătit tricesimea din localitate, în perioada 1 august 1754 – 1 aprilie 1764, 9.412 florini, ceea ce arată importanța acestei meserii⁵⁸.

Societatea tăbăcarilor din Gherla (împreună cu cei din Gurghiu) ar fi primit, în 1706, privilegii – după Szongott – de la Carol al III-lea. Punctele diplomei reglementau viața internă a breslei, membrii acestia având aceleași drepturi ca și ceilalți breslați din Transilvania. Un punct stipula faptul că, fără acordul întregii bresle, nu e voie să se primească ucenici din Țara Românească sau Moldova⁵⁹. Probabil, diploma nu este autentică, dar se pare că breasla sau societatea tăbăcarilor este amintită deja în 1709, funcționând după modelul unei societăți armene din Polonia⁶⁰.

Din audierea unor martori într-un proces din 1759, aflăm mai multe despre breasla din Gheorgheni, care funcționa ca una adevărată, cu toate că fără diplomă de privilegii. Breslașii își alegeau judele, țineau ședințe, împărțeau scumpia necesară pentru vopsirea pieilor adusă din Țara Românească, reglau quantumul vânzărilor și angajarea ucenilor, pedepseau și chiar îi excludeau din organizație pe cei care nu respectau regulile stabilite. Era interzisă și supralicitarea ofertei altuia⁶¹. Tăbăcarii erau împărțiți în trei categorii: cei din prima cate-

goric puteau duce la târgul din Debrețin 50 de legături de piei, cei din a doua categorie între 30–40 de legături, cei din a treia categorie între 10–30 legături. În afara târgurilor, nu aveau voie să vândă piei, exceptie făcând numai propria lor casă⁶².

Atelierele de tăbăcărie din Gheorgheni au constituit o sursă de venit pentru secui, creând locuri de muncă și folosind lemnele și cenușa adusă de țărani secui pe piață. Cu ocazia conscripției urbariale din 1785/86, iobagii din Gheorgheni relatau: „...aici armenii obișnuiesc să prelucreze piei de cordovan și le duc în Ungaria, și de acolo aduc alte mărfuri cu căruțași; cine are vite corespunzătoare pentru cărăușie poate să procure și de acolo bani”⁶³.

Tăbăcarii – scria Szongott – nu se considerau meseriași, fiindcă în atelierele lor lucrau cu mâna de lucru străină, iar ei se ocupau mai mult de aprovisionarea cu materii prime și cu vânzarea produselor finite⁶⁴.

În 1770, în Gherla, breasla tăbăcarilor avea 98 de membri, 5 făceau parte din prima clasă, 18 din a doua, 33 din a treia, iar 40 lucrau pentru alții. Materialul cu care vopseau (scumpia) era adus, de către negustorii greci din Brașov și Sibiu, din Imperiul Otoman (cei din Gheorgheni se aprovisionau, de multe ori, direct din Țara Românească). O parte a pieilor de capră era cumpărată în țară, altă parte provenea din Țara Românească, cantități achiziționate la Brașov și Sibiu. Pieile prelucrate erau vândute în Transilvania (circa 30.000 anual) și în Ungaria (circa 20.000). Breasla, în totalitatea ei, putea să prelucreze, într-un an, 15.000 de piei cu blană și să vopsească 40.000 de piei albe din Țara Românească în negru. Unii au avut ateliere proprii, alții au lucrat la cei dintâi, pentru că de unul singur nu se putea practica această meserie. Într-o scrisoare a tăbăcarilor armeni către tezaurariat, ei se plâng că o parte a venitului ajunge în buzunarele negustorilor din Brașov și Sibiu, propunând ca pieile să fie aduse direct la Gherla din Țara Românească⁶⁵. În 1727, funcționau în Gherla 20 de asemenea ateliere. Pieile de cordovan erau fabricate în ateliere mari. Într-un raport către Guberniu, din 1792, se spune că în Transilvania nu sunt crescute destule capre, de aceea tăbăcarii sunt nevoiți să importe piei. În 1807 este specificat faptul că, anual, se prelucrează 40.000 de piei de capră. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, au început să decadă aceste meserii tradiționale. Cojocarii s-au plâns, în 1797, sfatului din Gherla că nu sunt destule piei în țară, alții cumpără înaintea lor, nu au pământ, nu pot să țină vite și nici să practice agricultura. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, societatea tăbăcarilor

mai exista nominal, dar, precum relata Szongott, fabricile în care nu se lucra de trei decenii au fost transformate în locuințe⁶⁶.

În Gheorgheni, în 1800, erau încă peste 20 de fabrici de cordovan, cu 10 sau mai mulți angajați, și mai multe ateliere mai mici, dar numărul lor a scăzut continuu, în 1820 găsim 10, peste doi ani numai 6 ateliere și, până la mijlocul secolului, ele dispar complet. Cauza principală a decăderii a fost schimbarea modei⁶⁷.

Breasla tăbăcarilor din Dumbrăveni, înfloritoare odinioară, suferă mari pierderi din cauza devalorizărilor repetitive ale monedei de la începutul secolului al XIX-lea; la mijlocul secolului se și dizolvă. Măcelarii, de-asemenea, formau o societate numeroasă, măcelăriile alcătuiau, cândva o stradă întreagă în oraș. În diploma lui Apafi, măcelăritul era îngăduit tuturor. În 1745, sfatul concesionează tăiatul vitelor la patru măcelari pentru 40 de florini, carne de miel și de capră putând fi comercializată în continuare de oricine, străinii însă având dreptul să vândă carne numai en gros⁶⁸.

În Gherla funcționau trei asociații ale meseriașilor; în afara celei a tăbăcarilor, mai erau cele ale cojocarilor și cizmarilor. Ele aveau un statut asemănător cu cel al breslelor, numai că nu aveau privilegii întărite de autoritate. În 1730, este amintit în protocolul orașului că tăbăcarii, cojocarii, croitorii, cizmarii și trăistarii își aleg staroste. Szongott a găsit regulamentul asociației cizmarilor din 1719 tradus și transcris în 1825⁶⁹.

Alături de tăbăcări, printre armeni mai găsim cojocari, cizmari, marochinari, trăistari și măcelari în număr mai mare, toate aceste meserii fiind legate de comerțul cu animale și piei. Așa cum am putut să remarcăm studiind conscripțiile din anii 1715, 1735 și 1750, practicarea negoțului și a unei meserii (tăbăcărit sau măcelărit) sau a mai multora, concomitent, era un fenomen frecvent la armeni, mai ales la cei din Secuime. Măcelăritul, tăbăcăritul puteau fi profesate deodată cu negoțul, deoarece erau legate de comerțul cu animale și piei. În Dumbrăveni, măcelarii formau o stradă separată, iar în 1799, Teleki József constata că întreaga depresiune a Giurgeului este aprovizionată cu carne de măcelarii din Gheorgheni⁷⁰.

În cele două orașe era nevoie de o gamă mai largă de meseriași, astfel că aici s-au așezat diverși meșteșugari nearmeni: unguri, români, germani, italieni. Printre ei, găsim zidari, pietrari, vărarri, croitori, grădinari, aurari, pantofari, geamgii, fierari, olari, chirurgi, pictori etc.⁷¹. În 1729 s-a reglementat, în Gherla, pentru prima dată, situația lor, fiind vorba, la început, de croitori unguri și români. Ei au fost obli-

găi de oraș să-și înființeze o breaslă și să-și aleagă un staroste; le-a fost întocmit și un statut. Cu timpul, s-au stabilit în oraș și alți meseriași. În 1751, sfatul i-a obligat să-i învețe pe tinerii armeni, gratuit, meseria pe care o practicau, cei care nu se supuneau urmând să fie expulzați din oraș⁷².

În 1836, cu ocazia conscripției meseriașilor din orașele Transilvaniei, putem să observăm că așezările armene au pierdut deja în mare parte specificitatea lor și s-au încadrat în peisajul ardelean. În ceea ce privește numărul meseriașilor, cât și al meseriilor practice, acestea se situau în media orașelor din Transilvania. În Gherla, la această dată, sunt înregistrați 384 de meșteșugari, în Dumbrăveni 212. Numărul meseriilor practice la Gherla era de 40, iar la Dumbrăveni de 43, ceea ce corespunde mediei orașelor ardeleni; dar, de exemplu, în Cluj, erau practice 92 de meserii. Dacă vom compara aceste cifre cu datele conscripției din 1750, constatăm o stagnare în cazul celor două orașe armenești⁷³.

Decăderea meseriilor tradiționale a schimbat structura profesională a acestor localități, tăbăcarii dispărând complet până la mijlocul secolului al XIX-lea; în 1900, compoziția diverselor meserii a devenit deja identică cu a celorlalte orașe mici din Transilvania, caracterizate prin preponderența industriei ușoare (în special croitori și pantofari).

IV.

Dezvoltarea localităților armene

I. Evoluția administrativă și juridică

De la stabilirea lor în Transilvania, armenii aveau o anumită autonomie. La început, aceasta s-a bazat pe cutume și privilegii asigurate de principi, iar mai târziu de împărați. Comunitatea tuturor armenilor forma Compania armenească, care, încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea, avea dreptul să-și aleagă judele. Dintr-un document din 1735 reiese că, la această dată, existau deja două companii armene: „cea din afară“, adică cea care cuprindea armenii din Dumbrăveni, Gheorgheni și Frumoasa (și din Secuime, în general), și „cea dinăuntru“, a armenilor din Gherla¹.

Episcopul Oxendie Verzerescu a încercat să obțină privilegii de la Viena pentru noul oraș Gherla, unde trebuiau să se adune toți armenii din Transilvania. În 1714, armenii, într-o scrisoare, l-au rechemat în Transilvania, motivând că demnitarii țării i-au separat pe cei din Dumbrăveni, Gurghiu și Gheorgheni de cei din Gherla, fiind obligați la plata impozitelor². Armenii au cerut în 1711 practicare liberă a comerțului (cu Turcia, Polonia, Imperiul german) și meseriilor, scutire de încartiruri și alte impozite în afară de impozitul pe cap, autonomia administrativă și juridică prin alegerea judeelor și jurațiilor din rândul lor, respectarea ritului armean în biserică etc., precum și stabilirea tuturor armenilor pe domeniile fiscului ori la Gherla, ori la Gurghiu³.

Oxendie însă a murit în 1715, la Viena, fără să obțină diploma promisă, în special pentru orașul Gherla. Oricum, planul lui de a-i

comasa într-un singur loc pe armeni a eşuat, se pare, și datorită împotrivirii celor din Dumbrăveni.

Legăturile dintre armenii stabiliți în diferite localități ale Transilvaniei au rămas totuși strânse. În 1727, preoții și reprezentanții laicilor armeni din Gherla, Dumbrăveni și Gheorgheni s-au adunat la Gherla și au adoptat o hotărâre. Majoritatea punctelor acesteia se referă la probleme religioase, de exemplu, s-a căzut de acord ca Paștele din 1729 să fie sărbătorit în aceeași zi cu armenii din Polonia. S-a hotărât, totodată, ca de acum încolo, la fiecare trei ani, comunitatea să se întrunească într-o adunare generală, în cadrul căreia să se desfășoare alegeri pentru funcțiile laice și bisericești⁴. Se pare că, deși aceste adunări n-au fost ținute, legături intense – mai ales între cei din Gherla și Dumbrăveni – au persistat până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Ca atare, s-a conlucrat pentru obținerea unor privilegii, pentru reînființarea Episcopiei armeano-catolice etc. De exemplu, în 24 mai 1768, între Dumbrăveni și Gherla s-a încheiat un acord, potrivit căruia au fost trimiși câte doi reprezentanți la Viena pentru obținerea concivilității și a rangului de oraș liber regesc pentru ambele localități transilvane, cheltuielile urmând să fie împărțite între Gherla și Dumbrăveni în proporție de 55:45%. Până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, cele două așezări au evoluat paralel. Totuși, gherlenii au obținut statutul de târg privilegiat la începutul secolului al XVIII-lea, ca în 1785–86 să primească de la împărat și statutul de oraș liber regesc.

Deoarece aceste privilegii au fost acordate de împăratul Iosif al II-lea, după moartea acestuia cele două comunități vor ca înselnirile obținute să fie sănctionate și de Stările principatului, pentru a fi pe deplin legale. Ocazia s-a ivit la dieta din 1790/91⁵. În cererea lor, armenii au argumentat cu credința lor, cu plătirea exactă a impozitelor, cu contribuția la înflorirea economică a țării și aportul lor mare la suportarea sarcinilor publice, cu sacrificiile materiale pentru apărarea patriei (la acest ultim capitol, sunt enumerate amănunte sumele plătite cu ocazia diferitelor războaie). Părerile din cadrul întrunirii Stărilor au fost împărțite. Secuii erau categoric împotrivă, considerând că Dumbrăveni și Gherla au primit și aşa niște privilegii în dauna celor-lalte orașe, iar armenii, sub pretextul privilegiilor și armaliilor obținute, au cumpărat terenuri în mai multe părți. Orașele libere regești erau pentru recunoașterea statutului lor, dar cu anumite condiții. Legea nr. 61 din 1791 a ridicat Gherla și Dumbrăveni în rândul orașelor libere regești, înscriindu-le în rândul locurilor taxaliste, după Alba Iulia, respingându-li-se, totodată, cererea de a fi scutite de încartiruri și transporturi⁶.

Armenii au adresat, curând, o nouă cerere, în care consideră că ocupația lor de negustori nu le permite să facă față acestor sarcini, fiind dispuși, însă, să le răscumpere printr-o sumă de 7.500 de galbeni. Discuțiile în jurul chestiunii au durat decenii, până când o nouă diplomă, emisă în 1839, le-a pus capăt, cele două orașe putând participa la dieta din 1841/43 (din 1842) deja cu drept de vot⁷.

Ridicarea acestor două localități la rangul de oraș liber regesc, deși intervine la sfârșitul apogeului dezvoltării lor, este cu atât mai importantă cu cât este un caz unic în ceea ce privește perioada dominației habsburgice. În afară de Gherla și Dumbrăveni, nici o altă localitate din Transilvania n-a mai obținut acest privilegiu într-un secol și jumătate. Faptul nu se datorează exclusiv puterii lor economice sau a mituirilor, ele – prin structura populației, prin aspectul urban – au fost singurele așezări care au putut rivaliza cu orașele adevărate. Celelalte două localități cu conținut armenesc, Gheorgheni și Frumoasa, au avut o populație mult mai puțin numeroasă și nu puteau concura cu surorile lor mai mari. Totuși, armenii de aici formau entități separate, cu jurisdicție separată în cadrul comunității, deci aveau autonomie față de autoritatea scaunului. Tocmai aceste comunități, companiile armenilor de aici sunt cele care declanșează o dezvoltare rapidă a localităților de reședință, o evoluție a lor spre forme urbane.

1.1. Orașele libere regesci

Gherla

Localitatea apare consemnată în izvoare la sfârșitul secolului al XIII-lea cu numele „Gerlahida“ și a apartinut, ca domeniu, mai multor familii nobiliare. După 1467, a devenit proprietatea Episcopiei catolice de Oradea. În secolul al XVI-lea, în arealul așezării, cancelarul Gheorghe Martinuzzi a ridicat o cetate în stil renascentist. Lângă cetate au locuit dărăbanți, care, în schimbul obligației militare, se bucurau de privilegi. Războiul de 15 ani a dus la distrugerea așezării, o mare parte din locuitorii domeniului Gherlei pierind sau luând drumul pribegiei⁸. Localitatea a cunoscut un nou avânt abia după mutarea armenilor lângă satul deja existent, Gherla.

Nu se cunosc exact datele când începe, efectiv, construcția orașului Gherla, dar, în 1713, într-o adresă a Consiliului de Război către Consiliul Aulic, se vorbește despre „nova Colonia pro fundanda natione Armena in Transilvania extruenda“, deci la timpul viitor. Sporicid, poate că armenii s-au stabilit aici încă la începutul secolului, dar colonizarea masivă s-a petrecut după alungarea armenilor din Bistrița, petrecută pe la sfârșitul anului 1712. După această dată, șirile se înmulțesc.

Primul protocol armean din Gherla începe cu 1714; în el este semnat, la începutul secolului al XIX-lea, că, în decembrie 1714, este ales primul consiliu, adică un jude și 12 senatori¹⁰. Tot în 1714, judele armenilor (*Jacobus Regius Companiae Armenorum*) se plâng că pășunea care le-a fost dăruită este arată de români și alți locuitori ai Gherlei (de fapt, erau două localități: una, locuită de armeni, și fostul sat Gherla, care aparținea de cetate și era locuit în majoritate de români), iar ei nu au deloc pământ în afara parcelelor pe care sunt ridicate casele¹¹.

În 1720, guvernatorul Transilvaniei, Sigismund Kornis, atrăgea atenția că, printre armenii așezați la Gherla, funcționează deja tribunalul cu jurați, „deci cine are vreo pretenție asupra lor să se adreseze prima dată judeului și juraților lor”¹².

După ce armenii arendează de la fisc domeniul Gherlei, ei se apucă să parceleze și să trascze, simultan, străzile. Casele și biserică au fost, la început, modeste, deoarece au fost socratite provizorii. Orașul a fost împrejmuit, având trei porți. După parcelele întregi (cu o lățime de 20 m) sau de jumătate (cu o lățime de 10 m), locuitorii au plătit taxă până când, în timpul Mariei Tercza, au achitat prețul de cumărare a teritoriului¹³. Trebuie să remarcăm aici că Gherla a fost un caz unic în istoria modernă a Transilvaniei, când orașul a fost construit conform unui plan prestabilit, pe un teren cumpărat de comunitate¹⁴.

În 1726, Gherla primește o diplomă de privilegii de la Carol al VI-lea. Prin aceasta, locuitorii se bucură de autonomic, – sfatul este recunoscut ca primul for judecătoresc –, sunt scutiți de încartiruri și transport, sunt fixate cele trei târguri anuale și ziua de târg săptămânal, este asigurat comerțul liber. Dacă un armean străin vrea să se stabilească aici, sfatul trebuie să-și asume răspunderea¹⁵.

În Gherla, conducerea orașului era formată, la început, de un jude și 12 senatori, dintre care unul era notar armean; mai târziu, se angaja un notar maghiar. Ei îndeplineau atât funcții administrative, cât și juridice. Judele era ajutat de un vicejude, care, la început, percepea impozitele și era și casier. Din 1724 sunt aleși și doi juzi ai târgului și unul al vinului. Până atunci, senatorii aveau obligația să controleze și aceste domenii (târgul, vinul, rachiul, măcelăriile, străjile). Alegerile se desfășurau în decembrie, atunci când și negustorii erau acasă. Treptat, s-a diversificat și rândul funcționarilor plătiți, cum ar fi funcționarul poștei, directorii de străzi, care supravegheau ordinea, o serie de inspectori, care aveau grija de domeniul, de vămi, impozite și pământurile arendate, perceptori (1740), economi (1742), censori, casier (1758), scrib, curator al orfanilor, șeful străjerilor (1755), arhivist (1799), protocolist (1799), avocat, coșar, ceasornicar, slugi, paznici,

paznici ai închisorii, călău și altele, funcții plătite tot de oraș, ca acelea de profesori, învățători, medici, chirurgi, moașe etc.¹⁶.

Hotărârile mai importante erau luate de către Sfat, alcătuit din cei 12 senatori, care, din 1757, este completat cu Sfatul celor o sută (*Centumviratul*), compus, în ciuda denumirii, de numai 40 de membri. Președintele acestui sfat, Oratorul sau Sutașul, cum mai era denumit, supraveghează averea orașului și el era cel care reprezenta comunitatea în cazul unor procese. Președintele sau starostele asociației mese-riașilor și comercianților participa și el la ședințe, iar atunci când în sfat erau discutate probleme economice avea și el drept de vot. Ședințele sfatului se țineau în fiecare marți la ora 9; pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, senatorii primeau o recompensă anuală de 6 galbeni¹⁷.

Diploma de privilegii a lui Carol al VI-lea reglementează și alegerea judeului, la ea participând membrii sfatului, conducătorii asociaților, cetățenii de vază ai orașului. În 1771, este numit și un „gospodar” al așezării, cu care judele împarte sarcinile, dar și salariul. În 1777, autonomia locală este tot mai știrbită, de acum, din trei candidați propuși de oraș, Guberniul va fi cel care va desemna judele¹⁸.

Finanțele orașului stăteau pe picioare solide, cetățenii aveau credit și îi împrumutau ei însăși chiar pe regină sau pe guvernator. Veniturile aveau surse multiple, cele mai însemnante provenind din exploatarea domeniului Gherlei, zălogit orașului de fisc în 1736. Orașul a închiriat și „regaliile”, adică dreptul de a vinde rachiу, vin, măcelăria, cărciumă, berăriile, morile, dar și dreptul de a comercializa fier, praf de pușcă, coase, tutun, săpun sau postav. În 1798, orașul avea următoarele venituri din arendări: 3.250 florini din cărciumă și hanuri, 2.660 fl. din mori, 200 fl. de pe urma magazinului de zarzavaturi și 510 fl. vama de piață, în total, 6.620 florini. În afara de aceste surse, alte domenii și diferite posesii externe aduceau un venit de 7.662 florini¹⁹.

În cadrul domeniului, satul Kandia avea un statut aparte, el fiind locuit, la început, de dorobanții aflați în serviciul cetății. În 1717, sunt amintiți aici români, de fapt, de la această dată, domeniul Gherlei era în folosința episcopului greco-catolic român. În 1721, se vorbește de jeleri români care locuiesc în case construite în grădinile armenilor. Ei se ocupau, în general, de olărit. În 1753, armenii cumpără de la fisc Candia cu 8.000 de florini. De atunci, jelerii de aici plăteau taxele și îndeplineau celealte servicii orașului. În afara de Kandia, orașul mai avea jeleri în aşa-zisul „Majorsor”. Jelerii de aici erau obligați la opt zile de muncă pe an, pe când cei din Kandia erau taxaliști. Ei își alegeau judele și patru jurați, confirmați apoi de sfatul orașenesc. Tiganii aveau iarăși cartierul lor, o parte din ei erau țiglari. Voievodul

lor era întărit tot de sfatul orașenesc. Ei erau folosiți și pentru curățirea pieței sau drept curieri²⁰.

Fiscul le-a zălogit armenilor domeniul Gherlei cu 7 sate și 9 posesiuni în 1736 pentru 90 de ani în schimbul a 100.000 de florini. După expirarea termenului, în 1826, fiscul a vrut să redobândească domeniul, iscându-se un proces care a durat 63 de ani. Problemele controverse erau: data retrocedării, suma, numărul posesiunilor, precum și evaluarea îmbunătățirilor și stricăciunilor intervenite pe parcurs. Fiscul a vrut să plătească numai 40.000 de florini din cauza devalorizării banilor petrecută la începutul secolului al XIX-lea. Mai mult – și mult mai grav – a ridicat pretenții asupra teritoriului orașului propriu-zis. În 1887, s-a ajuns, în fine, la un compromis. Orașul a plătit încă 200.000 fl. și a rămas în posesia domeniului Gherlei²¹.

Impozitele plătite de oraș au crescut treptat. Dacă pentru anul 1717 și următorii Compania armenilor din Gherla a plătit 500 fl. impozit, începând cu 1731 suma se ridică, pentru început, la 1.000 fl. și, până la mijlocul secolului al XVIII-lea, se plătește aproximativ aceeași sumă, cu unele fluctuații, de exemplu, în 1737, au fost plătiți 2.400 fl. În a doua jumătate a secolului, această sumă crește, ca spre sfârșit de veac să ajungă chiar în jur de 4.000 de florini²².

Dumbrăveni

Conform tradiției locale, după 1672, primul jude, Teodor Dániel, înnobilat mai târziu, a obținut de la principale Mihai Apafi acordul de a se stabili aici în schimbul unui impozit de 100 de florini ungurești. Se pare că în jurul anului 1685 se încheagă colonia armeană din Ebeșfalău, domeniul familiei Apafi²³. În 1704, localitatea a fost prădată și arsă de curuți și, totuși, locuitorii ei se împotrivesc cu înverșunare planului de comasare a tuturor armenilor la Gherla. Până în 1733, armenii de aici au figurat ca taxaliști.

Așezarea Dumbrăveni era centrul administrativ al armenilor răspândiți în estul Transilvaniei. În 1741, guvernatorul Ioan Haller l-a înșărcinat pe „judele suprem al Companiei armene din Dumbrăveni, ca și a celor din Gheorgheni, Frumoasa, Kanta și Gurghiu“ să facă o inspecție la armenii supuși lui. Situația asta a persistat până în 1793, când au fost înființate Forumurile mercantile din Gheorgheni și Frumoasa. În 1793, locuitorii din Frumoasa au cerut aprobarea, în legătură cu o problemă internă, de la judele din Dumbrăveni, care însă le-a răspuns că, în continuare, ei depind de autoritățile scaunului Ciuc²⁴.

În 1733, Dumbrăveni a obținut privilegii de la Carol al VI-lea. În preambulul diplomei se spune că interesul regilor este ca țările lor

„să fie populate de locuitori, al căror mod de viață dă speranța că vor contribui la promovarea bunului public”²⁵. În viziunea împăratului, armenii, care se îndeletniceau cu negoțul și practicau diverse meserii, erau astfel de locuitori.

Armenii din Dumbrăveni au obținut, conform diplomei menționate, autonomie pentru localitatea lor, ridicată la rang de târg (*oppidum*). Teritoriul așezării a fost separat de cel al domeniului fiscal, iar cei de altă etnie – după despăgubirile primite pentru casele lor – urmând a muta în altă parte pe domeniu. Dacă vreun armean din Dumbrăveni sau de altundeva – cu excepția Gherlei – vroia să-și construască o casă nouă trebuia să primească un lot după ce va fi plătit taxele cuvenite. Armenii aveau datoria de-a se îngriji de credința catolică și de a construi o biserică catolică încăpătoare. Cei care nu erau catolici nu puteau fi primiți în oraș. În treburile civile, armenii depindeau de Guberniu, în cele economico-financiare de Tezaurariat și se aflau în paza Comandantului militar. Prin urmare, ei în fiecare an, la 2 ianuarie, și-au ales judele, pe cei 12 consilieri și notarul. În prima instanță, aceștia alcătuiau și forul de judecată în problemele dintre armeni, dar procesele criminale au fost judecate de scaunul de judecată format de funcționarii comitatului Târnava. Diploma asigura și practicarea liberă a comerțului și promitea sprijin în activitatea meșteșugărească și comercială. În timpul târgurilor, negustorii armeni erau scutiți de vamă pe teritoriul domeniului Ebeșfalău. Ei puteau să folosească pădurile domeniului, să construască pod peste Târnave, din a cărui vamă jumătate le rămânea lor, în caz de pericol mărfurile lor puteau fi păstrate în castel. De asemenea, aveau drept – în schimbul unei sume plătite fiscului – de măcelărit și cârciumărit și erau scutiți de incarcaturi și transporturi. În schimb, fiecare familie plătea anual, după casă, 8 florini ungurești, iar cei din Strada Mică numai 4 florini²⁶.

Mult timp, străinii nu aveau voie să se stabilească în aceste orașe, chiar și la începutul secolului al XIX-lea i se intentează proces moșierului Torday László în legătură cu o pricina asemănătoare. Nici sediul comitatului nu s-a stabilit aici multă vreme din cauza împotririi armenilor²⁷.

În 1758, ei au cumpărat de la Maria Tereza domeniul Ebeșfalău (Ebeșfalăul, Ernea, Roandola, Nou și Viișoara) pentru suma de 60.000 de florini²⁸.

În 1786, Dumbrăveniul a fost ridicat la rang de oraș liber regesc, primind aceleași drepturi și privilegi ca celelalte orașe libere regești din Transilvania și Ungaria. Orășenii, ca și nobilii, erau scutiți de platirea vămilor etc. Toate veniturile (vama, măcelăriile, cârciuma,

piata, târgul, taxa străinilor, farmacia etc.) urmău să fie ale lor pe drept. Ei au primit, de asemenea, drept de paloș și îngăduință să construiască ziduri, dacă vor, dar este de remarcat faptul că, la vremea respectivă, acest lucru nu mai avea sens. Sunt întărite cele 2 zile de târg săptămânal și 4 târguri anuale²⁹.

În 1837, această diplomă a fost întărită de Ferdinand al V-lea; au fost reluate, în general, prevederile celei anterioare, cu unele complete, cum ar fi clauza ca nici o casă sau parcelă să nu fie scutită de impozite, iar dacă, totuși, ajunge în mâna unui străin, acesta să fie obligat, în decurs de un an, ori să devină cetățean al orașului, ori să-și vândă casa unui orășean, care plătește impozit³⁰. Măsurile erau îndreptate, evident, contra calicilor, care nu plăteau impozite.

Armenii din Dumbrăveni, asemănător celor din alte localități, practicau, cu predilecție, câteva meserii, pentru ei tradiționale, cum ar fi tăbăcaritul și măcelăritul. Cea mai importantă îndeletnicire era, totuși, comerțul. Dumbrăveni a fost multă vreme un emporiu, de unde își procurau negustorii, chiar din orașe mai mari, mărfurile³¹. În 1759, sfatul construiește în piața centrală prăvălii cu bolte, înconjurate de coridoare acoperite, unde se vindeau pâine și fructe, iar cu ocazia târgurilor și tăbăcariei și blănarii aveau voie să-și vândă acolo mărfurile³².

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, o parte din familiile armeniști, în speță cele mai înstărîite, s-au mutat în părțile vestice al Transilvaniei, în comitatele Maramureș, Satu Mare, Torontal, Arad, Cenad, Sălaj și Ugocsa. Dintre acestea, pot fi amintite familiile Lázár, Dániel, Kis, Issekutz, Kápdebó și Lukács³³.

1.2. Târgurile

Gheorgheni, localitate menționată pentru prima dată în registrul papal din 1332, are o așezare geografică favorabilă, situându-se în centrul rețelei de localități din Depresiunea Giurgeului și în apropierea pasului Bicaz. Începând cu secolul al XV-lea, odată cu constituirea scaunului filial Giurgeu, devine centrul administrativ al acestuia, situație ce a favorizat dezvoltarea sa. La mijlocul secolului următor, era deja cea mai mare așezare din scaunul Ciuc, dar, până la venirea armenilor, ea rămâne o simplă comună de dimensiuni mai mari. Deși din punct de vedere juridic nu este considerat oraș, după stabilirea aici a armenilor, Gheorgheniul devine un important centru meșteșugăresc și comercial pe teritoriul scaanelor secuiești. În urma dezvoltării, – deși nu exista o diplomă –, în secolul al XVIII-lea localitatea începe să fie numită tot mai des oraș, târg. În 1734, în actele rămase în urma

controversei deja amintite dintre armenii și secuii din Gheorgheni, armenii se referă la localitate de mai multe ori folosind termenul de oraș³⁴.

Până la 1848, au conviețuit în Gheorgheni trei comunități autonome: armenii, sub jurisdicția Forumului mercantil, grănicerii (după 1764), sub jurisdicția judeului militar, dar, în ultimă instanță, a General Commando-ului, și civilii, sub autoritatea scaunului și a judeului provincial.

Autonomia armenilor în cadrul localității s-a manifestat la nivelul întregii comunități. La început, armenii erau sub jurisdicția judeului din Dumbrăveni, dar o scrisoare din 1733 a fost semnată de „judele națunii armene din Gheorgheni”. Într-un alt act, din 1768, se vorbește de judele, vice-judele și consiliul armenilor din Gheorgheni³⁵. În 1754, soluționând un litigiu între un nobil și doi armeni din Gheorgheni, judele regal al scaunului Ciuc atrage atenția autorităților „să nu îngăduie în nici un mod vexația armenilor, care au propria lor jurisdicție”, iar „cine are vreo pretenție să se adreseze *suo modo* judeului armean”³⁶.

În 1795 este înființat tribunalul comercial, *Mercantile Forum*, care era autorizat să acționeze în orice controversă vizându-i pe armeni, în afara cazurilor penale, ocupându-se și cu probleme administrative; dar și autoritățile militare și civile au acționat prin intermediul lor în cazuri referitoare la armeni.

Armenii au conviețuit mai multe secole cu secuii și, neavând voie să cumpere imobile, trăiau chiar în locuințe închiriate sau în case construite pe terenuri arendate de la secui. Problema târgului și a practicării meserilor a cauzat mai multe conflicte între armeni și celelalte două comunități, deși n-au lipsit nici momentele de conlucrare pașnică. Chestiunile cele mai controversate au fost cele legate de târg, de dreptul de preemtivă, de crășmărit, de măcelărit și de păsunat. Suplicile și memoriile părților în cauză către judele regal, către autoritățile scaunului, către Guberniu și chiar către împărat erau reluate mereu, până la Revoluția din 1848. După înființarea regimentelor grănicerești, uneori chiar ofițerii au recurs la ațâțarea militarilor împotriva armenilor, canalizându-le, astfel, nemulțumirile.

Armenii s-au plâns de mai multe ori că autoritățile scaunului nu le respectă autonomia juridică, desconsideră Forumul mercantil, îi pedepsesc pe armenii cu ajutorul asistenței militare, fără să se adreseze judeului armean³⁷.

Armenii din Secuime aveau o situație aparte, un fel de „status in statu”. Cei din **Frumoasa** aveau și ei o oarecare autonomie. Ei își alegeau judele și jurații, care, la început, alcătuiau un for administrativ, dar, treptat, judele, împreună cu 2–4 consilieri, a devenit prima instanță

judecătorească, de la care se făcea apel la judele din Dumbrăveni, care, până 1793, exercita autoritate asupra tuturor armenilor din Secuime. Dacă judele scaunului se amesteca în treburile lor, ei se plângau Guberniului. În 1793, judele din Dumbrăveni, printr-o adresă, le face cunoscut că nu mai depind de el³⁸. La Frumoasa funcționa, din 1795, ca și în Gheorgheni, *Mercantile Forum*.

După tradiția orală, la început, armenii n-aveau locuințe stabile, de aceea și fluctuația, dintr-o parte în alta a zonei, era mare. În 1715, la ședința armenilor din Gurghiu pentru alegerea episcopului lor, armenii de la Frumoasa aveau deja o delegație proprie. Deja în 1718 avem atestat un preot armean în localitate³⁹. Din punct de vedere religios, armenii de aici au aparținut, până 1768, de parohul armeanocatolic din Dumbrăveni, urmându-i cel din Ciuc-Superior. Biserica lor a fost construită între 1762-1785, cu sprijinul armenilor din alte localități⁴⁰.

Într-un articol din 1887, preotul armean din Frumoasa consemna familiile din localitate. Prima matricolă datează din 1770 și, peste un secol, numai o treime din familii mai avea urmași în localitate, două treimi stingându-se sau plecând în altă parte. Din rândul acestor familii, unii erau veniți din alte localități, ca Dumbrăveni, Aiud, Sibiu. Ei s-au ocupat cu comerțul, iar, mai târziu, unii și cu agricultura pe domeniile închiriate sau cumpărate. O mare parte din armenii din Ciuc și Trei Scaune se trag de aici⁴¹.

2. Învățământul și cultura

Cultura armenilor a reprezentat, timp de două secole, o culoare aparte pe paleta și așa multicoloră a Transilvaniei. Ei s-au adaptat de mult condițiilor de diasporă și au reușit să-și păstreze limba și cultura proprie până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Viața urbană presupune și o rețea mai bună a școlilor și un grad mai ridicat de alfabetizare. Armenii, datorită, în primul rând, ocupației lor principale, negoțul, aveau nevoie de cunoștințe de scris. Ei își țineau socotelile în limba armeană până la începutul secolului al XIX-lea, socoteli complicate care necesitau și bune cunoștințe de contabilitate. În general, ei erau oameni umblați, care cunoșteau nu numai Transilvania, dar mulți dintre ei și țările vecine sau chiar cele îndepărtate. De obicei, cunoșteau mai multe limbi, maghiara și româna, aproape obligatoriu, uneori și germana, dar nu erau rare marii negustori armeni care vorbeau trei-paru limbi. Încă de la începutul

secolului al XVIII-lea, întâlnim semnăturile lor pe acte, mai întâi în armeană, mai târziu și cu litere latine. Deși nu avem date statistice, putem să afirmăm liniștit că gradul lor de alfabetizare trebuie să fi fost printre cele mai ridicate din Transilvania în secolul al XVIII-lea. La aceasta a contribuit, nu în ultimul rând, organizarea exemplară a școlilor. Avem astfel știri, de la începutul secolului, despre studiul religiei și al limbii armene. În 1753, mechtarișii, care erau prezenți încă din 1723 în Dumbrăveni, înființează aici o mănăstire, care se îngrijea, printre altele, și de învățarea limbii armene în școală⁴². În 1781, funcționau trei școli elementare, din care una pentru fete. În 1827, Rafael Gharamian, un armean bogat din Anglia, a cumpărat teren pentru noua școală de fete⁴³.

Nu știm când, în Gherla, s-au înființat primele școli, dar, probabil, imediat după așezarea lor, armenii s-au îngrijit și de învățământ. Cele dintâi date despre școală de fete le avem din 1727. În 1770, aceasta s-a mutat într-o clădire nouă. Materiile predate au fost identice cu cele ale băieților. Alături de școlile cu limba de predare armeană exista și școală maghiară. Prima amintire a învățătorului maghiar datează din 1771⁴⁴.

În 1786, Gubernul a poruncit înființarea unui gimnaziu, fiindcă „se știe că orașul Gherla este unul din cele mai înstărîte și populate din Transilvania“, iar școala primară nu e de ajuns pentru educația unor viitor comercianți. În anul școlar 1792/93 a fost înființat gimnaziul pentru băieți, care, după câțiva ani, în care n-a funcționat, va fi reînființat în 1812. Din nou desființat în 1854, el renăște în 1861 ca gimnaziu de patru clase, în care se predă și limba și literatura armeană. În 1896, acesta a fost transformat în gimnaziu de opt clase și mutat într-o clădire nouă și impozantă⁴⁵.

În 1900, la Gherla, funcționau următoarele școli: gimnaziu superior de stat, seminar greco-catolic, școală normală greco-catolică, școală privată de fete, școală elementară armeano-catolică pentru băieți și fete, școală de meserii și o grădiniță⁴⁶.

În secolul al XVIII-lea, asociațiile religioase au jucat un rol important în viața comunității. În a două jumătate a secolului al XIX-lea, se diversifică activitatea culturală, apar o serie de societăți și asociații. În 1900, la Gherla, exista un cazinou, un cerc al meseriașilor, ambele cu câte o bibliotecă. Biblioteci mai erau la gimnaziu, la biserică parohială, la biserică franciscană și la închisoare. Arhive erau patru, la biserică parohială, la biserică franciscană, în cetate, cea a capitlului greco-catolic și cea a orașului. Tot la această dată, funcționau în Gherla un cor, o fanfară și o trupă de teatru amator, un cerc de

apicultură și asociația pompierilor. Prima tipografie în Gherla a fost fondată de episcopia greco-catolică. După aceasta, mai avem consemnată tipografia lui Todorán Endre, proprietar, care deținea și o librărie. Aici a apărut, din 1887, revista „Arménia“, editată de Szongott Kristóf. Între 1896–1898 a văzut lumina tiparului și o revistă săptămânală, intitulată „Szamosújvár“, redactată de dr. Fogolyán Tivadar⁴⁷.

Orașul Gherla a ajutat cu donații diferite asociații culturale și științifice, precum Societatea Muzeului Ardelean, Teatrul din Cluj, Academia etc.⁴⁸. În oraș, existau și trei colecții: a gimnaziului, a redacției revistei „Arménia“ și colecția privată a profesorului dr. Temesváry János. Reputatul om de cultură Gyula Merza a fost cel care a inițiat, în 1895, ideea înființării unui muzeu armean. El a publicat și o serie de articole despre etnografia armenilor, de asemenea, a proiectat, în 1900, o sală armeană în muzeul etnografic al „Societății Ardeleni Carpați“ (Erdélyi Kárpát Egyesület) de la Cluj, unde, cu patru ani mai târziu, au fost expuse mai multe comori ale bisericii armeano-catolice din Gherla. Tot în 1904, s-a ținut prima întrevedere pentru fondarea muzeului armean. Inițiatorii au fost – pe lângă Merza – istoricul Kristóf Szongott și renumitul etnograf Antal Hermann. Au început să sosească primele obiecte și donații, iar în revista „Armenia“ au apărut diverse proiecte și păreri despre muzeu. În februarie 1905, s-a întrunit ședința de înființare a Societății Muzeului Armean (Örmény Múzeum Egyesület). Muzeul a primit un ajutor din partea statului, iar consiliul orășenesc i-a pus la dispoziție două săli în clădirea vechiului gimnaziu armeano-catolic. Au început și săpăturile la castrul roman din hotarul orașului. Aprobarea statutului a întârziat până în septembrie 1906, iar, între timp, directorul Szongott a decedat. După mutarea gimnaziului într-o nouă clădire, în 1906, muzeul a primit întregul etaj al clădirii. Colecțiile au fost îmbogățite neîncetat, cuprinzând diferite obiecte de cult, arheologice, etnografice, manuscrise, cărți, fotografii etc.⁴⁹

3. Urbanism

Din punct de vedere urbanistic, aportul armenilor transilvăneni ai secolului al XVIII-lea este întru totul remarcabil. Din toate orașele Transilvaniei, Gherla ocupă un loc deosebit, un oraș baroc având un plan prestabilit, plan care, din păcate, nu s-a păstrat și al cărui autor a rămas necunoscut. Putem să deosebim mai multe faze ale construcției: în primii ani, circa până în jurul anului 1720, se petrece loti-

zarea localității; în a doua fază, între 1723–1750, se încheie lotizarea prin ocuparea aproape în întregime a teritoriului orașului și este aplicat planul prestabilit; a treia fază, între 1750–1775, se caracterizează prin construcții masive, proprii stilului baroc, de fapt, fondul construit baroc cel mai valoros datează din această fază⁵⁰. Orașul, în general, este foarte regulat așezat, uniform, deosebindu-se și prin această caracteristică de celelalte localități.

Comunitatea din Gherla, în secolul al XVIII-lea, fiind substanțial bogată, și-a putut permite să recurgă la mâna de lucru străină. Mulți dintre meșterii constructori zidari, pietrari, stucatori și pietrari, provenind din Austria, Boemia, Moravia, Ungaria – în marea lor majoritate de origine germană – erau purtătorii unei culturi de factură barocă central-europeană, „a cărei manieră stilistică s-a grefat, într-un timp relativ scurt, pe fondul și tradiția artistică locală”⁵¹. În matricolele parohiei romano-catolice sunt înregistrate numele, ocupația și, uneori, și proveniența acestor meseriași, ei apărând semnalati în deceniul trei al secolului al XVIII-lea, iar, odată cu deschiderea șantierului bisericii mari, numărul lor să crească, cele mai multe nume existând din deceniul cinci ca, după deceniul șapte, practic, ele să dispară. „După anul 1750, se remarcă în mod deosebit pietrarii, cărora le aparțin originalele ancadramente de ferestre, portaluri, capitele sau decorul vegetal, zoomorf și antropomorf, ce agrementează fațadele monumentelor laice sau religioase ale orașului” – aprecia istoricul de artă Nicolae Sabău⁵². Atunci apare și numele lui Romanus Lehr (Lehl, Lerb), unul dintre cei mai solicitați meșteri stucatori din Transilvania, care, în afara caselor gherlene, a decorat cu stucaturile lui și case de pe Valea Mureșului sau Valea Someșului. Ultimul sfert al secolului al XVIII-lea, datorită crizei economice, duce la scăderea activității edilitare. Numărul meșterilor este acum mai redus decât în perioada de început a construcțiilor deceniului trei al secolului, meșterii străini fiind înlocuiți din ce în ce mai mult de cei autohtoni⁵³.

În secolul al XVIII-lea și, mai ales, după mijlocul acestui veac, construcțiile din arealul transilvan aparțin stilului baroc. Ele au fost realizate „potrivit unor tipare în care elementele de planimetrie locală, transilvăneană, dar și cele tipice Austriei superioare sau Boemiei au primit un adaos decorativ de factură barocă”⁵⁴. În secolul al XIX-lea se remarcă influența stilului neoclasic. Din punct de vedere planimetric, putem deosebi trei tipuri de case: cel rectangular compact, planul în formă de L și, cel mai utilizat, cel în formă de U. Fațadele, în general cu frontoane trapezoidale, cât și frontoanele ce încoronează portalul carosabil impozant, dar și ușile pietonale au beneficiat de

o bogată ornamentație barocă de „manieră gherleană”. Repertoriul figurativ al sculpturilor de decor arhitectonic este, de asemenea, foarte variat. Din punct de vedere al tehnicii constructive, istoricul de artă Nicolae Sabău a remarcat seriozitatea și acuratețea lucrărilor de zidărie și materia de calitate folosită⁵⁵.

Armenii, după stabilirea lor în Gherla, au folosit, la început, probabil, biserică de lângă cetate, care odinioară – se pare – că a fost a satului Gherla. În 1723, se termină construcția bisericii Solomon, care va fi biserică parohială până la ridicarea bisericii mari din centru. Construcția acesteia a început în 1748 și se termină abia în 1798. Importanța ei este dată de faptul că este biserică care împodobește centrul singurului oraș baroc din Transilvania. Nu cunoaștem arhitectul bisericii, dar meșterul necunoscut s-a inspirat din tradițiile barocului austriac. Cert este că construcția a fost terminată de meșterul Josef Jung din Pesta. Exteriorul este destul de neomogen, poartă pecetea celor trei faze de construcție, combină elemente ale barocului și neoclasicismului, în mod nu întotdeauna fericit. Interiorul bisericii este mult mai reușit, construit într-un stil baroc cu elemente rococo⁵⁶. Altarul principal este făcut din marmură de Jibou, după modelul bisericii franciscane din Eger. Cele patru altare laterale sunt executate de către sculptorul clujean Simon Hoffmaier, iar, mai târziu, definitivate de discipolul său, Csürös Antal; picturile au fost cumpărate la Viena; orga este făcută la Brașov; ceasul se montează în 1799. Biserica a fost sfintită, până la urmă, în 1804⁵⁷.

Biserica franciscană din Gherla a fost construită în 1757 tot din banii armenilor. Ea a fost sfintită în anul următor⁵⁸.

Imediat după stabilirea lor, armenii trăiau încă într-un provizoriat oglindit și în caracteristica construcțiilor locative: casele erau din lemn, acoperite cu paie sau stuf. Treptat, însă, ei au trecut la edificări mai solide și, în 1737, sfatul interzice acoperirea caselor cu asemenea materiale, recomandată fiind țigla sau, în cel mai rău caz, șindrila. Cei care nu se conformau recomandărilor urmău să plătească o amendă de 12 florini. Construcțiile de acum încolo puteau fi făcute numai cu aprobarea consiliului⁵⁹.

Datorită acestor reglementări și a puterii economice, Gherla a devenit unul din orașele cu aspectul cel mai „citadin“ al vremii. În 1900, de exemplu, în Gherla erau 944 case, din care 758 erau din cărămidă sau piatră, adică 80%, ceea ce este un procentaj foarte ridicat în Transilvania⁶⁰. La Gherla erau, la început, trei străzi, pentru ca în deceniul patru al secolului al XVIII-lea să fie construită a patra. Cele patru artere erau supravegheate de patru căpitanii de străzi. În

piată, prima prăvălie se construiește în 1722, iar începînd cu 1728 orașul vinde locuri pentru ridicarea a mai multor magazine⁶¹.

În piața centrală, în 1801, apar trotuarele, iar în 1807 este pavată piața. Străzile orașului Gherla au fost pavate între anii 1868 și 1876 și au fost construite trotuare. Tot la începutul secolului al XIX-lea se fac munci de regularizare a unui canal al Someșului. În 1789, se achiziționează prima pompă de apă împotriva incendiilor, urmată, la începutul secolului următor, de mai multe unele vizând același scop. Încă din secolul al XVIII-lea, oficialitățile aveau o grija deosebită față de incendii. În 1778, s-a înființat și o comisie, care controla regulat dacă sunt respectate regulile pentru evitarea incendiilor⁶².

„Historia domus” a franciscanilor descrie, în 1775, astfel orașul Gherla: „Locuitorii înmulțiti au împărțit între ei acest spațiu plăcut, încât orașul lor bine aşezat și bine amenajat, având clădiri alese și împodobite, cu piețe patrulatere, cu străzile drepte a trezit invidia tuturor locuitorilor din principat”⁶³.

În 1889, cu ocazia ședinței Societății Culturale Maghiare din Transilvania, ziarul „Erdélyi Hiradó” scria despre Gherla: „E cert că, dintre toate orașele mici, acesta este cel mai frumos din toată Transilvania. Un oraș aşa de aranjat, de estetic din punct de vedere urbanistic și excelent din punct de vedere igienic nu există – în afară de Seghedin – în întreaga Ungarie”⁶⁴.

În cazul orașelor Dumbrăveni și Gheorgheni, aspectul urbanistic nu este atât de spectaculos precum cel al Gherlei. Negustorii și meseeriașii înstăriți au construit masiv și în aceste localități, aveau case de piatră solide, unele chiar în stil baroc; există, de asemenea, biserici armene în stil baroc.

În 1766, cu ocazia inspecției de la tricesima din Dumbrăveni, în procesul verbal se constată cu admirație multitudinea caselor și prăvăliilor „deosebit de frumoase și splendide” ridicate recent în ambele orașe, Gherla și Dumbrăveni, care, după aprecierea inspectorului, au costat multe mii de florini⁶⁵.

În 1773, Iosif al II-lea, cu ocazia vizitei în Transilvania, a poposit și în orașele armene. La Dumbrăveni, a remarcat ce case frumoase de piatră au fost construite, dar pune întrebarea dacă n-ar fi fost mai bine ca acești bani să fi fost investiți în comerț. Orășenii argumentează că aceste construcții solide sunt necesare pentru împiedicare incendiilor, care, până atunci, au distrus orașul de câteva ori⁶⁶.

Prima biserică din Dumbrăveni era una din lemn. Între 1723–1725 se ridică „biserica veche” din piatră cu ajutorul donațiilor mai multor familii. În 1766, se începe construcția catedralei, dar proiectul

grandios întrecea posibilitățile financiare ale orașului, de aceea – după ce între 1767–1777 lucrările au fost sistate – se reface proiectul într-o formă mai modestă; în 1783, edificiul va fi finalizat și în 1790 se și sfințește. Arhitect a fost Chinder Ferenc din Cluj, iar pictor Csávási Antal din Vințu de Jos⁶⁷.

Față de cele două orașe libere regești, Gheorgheni și Frumoasa se aflau în inferioritate și din punct de vedere urbanistic. Construcțiile de aici sunt mult mai modeste și avem o întârziere de faze. Între 1730–1734, în Gheorgheni, a fost construită biserică armeană în stil baroc, înconjurate în 1748 cu ziduri și bastioane, biserică romano-catolică fiind reconstruită mai târziu, în 1756, tot în stil baroc. În rest, din secolul al XVIII-lea avem foarte puține clădiri, cum ar fi parohia armeană din 1769, casa Kajetán (astăzi muzeu), ridicată între 1770–1787, școala normală din 1783 și casa Kopatz din 1800. Aici, și la începutul secolului al XIX-lea se continuă contruirea caselor de piatră în stil baroc. În 1808, un incendiu a distrus o mare parte a localității, dar se pare că majoritatea caselor erau din lemn. Chiar și după această dată, numai negustorii bogăți își puteau permite construcția unor case solide de piatră. Cele mai multe monumente baroce sunt grupate în centru, de-a lungul celor mai importante căi comerciale, ridicate odinioară de armeni⁶⁸.

Chiar și Frumoasa, datorita stabilirii aici a armenilor, și-a câștigat un aspect urban. Istoricul Orbán Balázs scria la mijlocul secolului al XIX-lea: „Frumoasa nu este numai un sat având sărguri anuale și săptămânale, dar are un aspect mult mai citadin decât Miercurea Ciuc, care se fălește cu titlu de oraș; în piață ei spațioasă sunt mai multe case cu etaj și prăvălii și o intensă activitate comercială, datorată armenilor de aici cu spirit întreprinzător”⁶⁹.

Datorită armenilor stabiliți în aceste localități, Gherla a devenit cel mai frumos oraș baroc din Transilvania, iar Dumbrăveni și Gheorgheni au cunoscut, de asemenea, o evoluție urbanistică remarcabilă, cu străzi amenajate și cu multe construcții impozante în stil baroc și, mai târziu, neoclasic.

V.

Răspândirea armenilor în Transilvania

Armenii, nu cu mult timp după ce s-au stabilit în Transilvania, „s-au împrăștiat în fiecare oraș al țării, – după cum scrie Orbán Balázs –, și pentru că ungurii au fost o națiune de agricultori, neprincipala la comerț, ba chiar în mod eronat desconsiderând această îndeletnicire, ei au preluat comerțul în mâinile lor peste tot și s-au îmbogățit”¹.

După construirea catedralei din Dumbrăveni, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, este depus un document într-unul din turnuri cu istoria armenilor. Este interesantă în acest sens prezentarea situației de atunci a armenilor din Transilvania. Se amintește că cele două orașe privilegiate, Gherla și Dumbrăveni, erau locuite exclusiv de armeni, ceea ce nu corespunde întocmai realității, dacă ținem cont de rezultatele conscripțiilor. „Dar – se continuă – din cauza comerțului unii dintre noi au făcut rost de prăvălia la Sibiu, Cluj, Aiud, Turda, Deva, Târgu-Mureș, Orăștie, Sebeș, Odorheiu Secuiesc și Reghin; nobilii Issekutz Antal și Gergely, frați buni, și nobilul Patrubán Márton și-au câștigat drepturi civile în Sibiu. Iar unii au ajuns în posesia unor moșii cu drepturi pe vecie prin donație regală în orașele Ungariei, ca Oradea și Arad, iar alții în Banat”²; sunt dați, ca exemple, nobilii Lázár Lukács și Kiss Izsák, foști consilieri în Dumbrăveni.

Chiar dacă se aşază în alte orașe, armenii rămân încă mult timp cetățenii Gherlei sau Dumbrăvenilor. În 1800, din scrisorile schimbate între magistratul din Gherla și cel din Dej reiese că negustorii armeni din Dej erau cetățeni ai orașului Gherla și plăteau impozitul în această ultimă localitate³.

În 1808, în afara de cele două orașe, au fost consemnate 366 de familii armene în Transilvania, dintre care 284 în scaunele secuiești,

59 în comitate și 23 în părțile vestice, în Partium. În 1821, găsim armeni în număr mai mare în comitatele Turda (20 familii), Solnocul de Mijloc (30), Zarand (15), Trei Scaune (37) și Odorhei (14); la Cluj erau 41 de familii, la Târgu-Mureș 24.

Așezarea armenilor în orașe și târguri și, mai ales, activitatea lor economică n-au fost lipsite de conflicte. Ei au fost totuși acceptați încelut cu încetul; în 1779, de exemplu, breasla măcelarilor din Odorhei primește printre membrii ei și un armean, e drept împotriva protestelor judeului⁴. Armenii au deținut și majoritatea prăvăliilor din târgurile din Secuime, cel puțin până în prima treime a secolului al XIX-lea, când evreii încep să reprezinte o concurență tot mai serioasă.

Armenii au suplinit întrucâtva lipsa burgheziei chiar în condițiile relațiilor economice slab dezvoltate din Secuime; ei au deținut monopolul în comerț și în câteva meserii și au jucat, într-o oarecare măsură, rolul evreilor din alte zone. Este interesant de semnalat complementaritatea celor două etnii. Cu ocazia recensământului din 1850, putem să observăm că armenii erau răspândiți prin mai toate târgurile și orașele Transilvaniei. Prezența armenilor, ca și cel al evreilor, este, totodată, un indice al gradului de urbanizare: în târgurile cu caracter rural, ca Iieni, Ilia, Moșna, Dobra etc., nu găsim nici armeni, nici evrei. În general, se observă și o complementaritate a celor două etnii, în multe locuri unde sunt prezenți unii, lipsesc ceilalți sau sunt în număr mult mai redus. Acest fenomen se explică, în principal, prin concurența dintre ei, ținând cont că aveau același rol economic. La această dată armenii erau în număr mai mare în Cluj (199), Crasna (120), Târgu-Mureș (87), Târgu Secuiesc (82), Cehu Silvaniei (69), Zlatna (66), Turda (65), Zalău (50), Târgu Lăpuș (51), Brașov (47), Odorhei Secuiesc (40) etc.⁵. Ei au jucat și pe plan ideologic un rol asemănător.

Contribuția armenilor la dezvoltarea orașelor din Transilvania este semnificativă, ei sporind peste tot rândurile burgheziei și contribuind la progresul localităților în care s-au stabilit. De exemplu, un armean, Jakabffy Gergely, a fondat spitalul din Arad, prin donația sa de mii de florini⁶. În Târgu Secuiesc, un armean, Fejér Lukács, a avut rolul cel mai de seamă în fondarea casei de economii și a fost timp de cincisprezece ani directorul acesteia⁷. Exemplele ar putea continua,

VI.

Imaginea armenilor și integrarea lor în societatea transilvană

În ultimii ani, atât sociologia și psihologia socială, cât și istoria au acordat un rol tot mai mare relațiilor interetnice, pe de o parte, dar și imagologiei, pe de alta. În cadrul studierii fenomenului antisemitismului a apărut aşa-numita „middleman minorities theory” (teoria minorităților de intermediari), care încearcă să explice apariția prejudecăților legate de specializarea economică a unei minorități, care a ocupat o breșă strategică în viața comercială sau industrială a unei țări, conducând, prin aceasta, la stârnirea ostilității față de acea minoritate. Dintre minoritățile care au avut un rol socio-economic analog cu armenii, cel mai relevant exemplu este cel al evreilor, dar putem să-i amintim aici și pe asiatici, în Africa de Est și Sud, pe libanezi în Africa de Vest, pe chinezi în Asia de Sud-Est, pe greci (și armeni) în Balcani și Asia Mică. Tuturor acestor minorități le este comună implicarea în circulația monetară, în comerț și poziția intermediară între elite și mase. Poziția lor economică, în sine, nu explică, însă, ostilitatea față de ei¹.

Integrarea, adică menținerea propriei identități culturale și, în același timp, depunerea de eforturi pentru penetrarea în grupul dominant, s-a petrecut, în ceea ce-i privește pe armeni, în secolele XVII-XVIII cu ajutorul autorității centrale. Am văzut că armenii erau favorizați de autoritatea centrală, așa cum s-a întâmplat și în cazul celorlalte minorități „intermediare”. Ei s-au bucurat de un statut economic înalt, fără a avea, însă, putere politică. Au reușit, totuși, să obțină și câteva privilegii de natură politică: autonomie juridică și administrativă, iar cele două orașe (Gherla și Dumbrăveni) au primit, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, chiar statutul de oraș liber regesc. La începutul

secolului al XVIII-lea, episcopul care a realizat unirea bisericii armene din Transilvania cu Roma, Oxendie Verzerescu, s-a străduit ca armenii să fie recunoscuți ca a patra națiune în Transilvania, dar a eșuat din cauza împotrivirii Stărilor².

În Transilvania, armenii, împreună cu alte minorități, cum ar fi grecii, macedo-români sau evreii, au umplut o breșă economică. Elita politică, nobilimea maghiară, avea o atitudine negativă, disprețuitoare față de activitatea comercială a acestora, iar masa de țărani nu avea nici libertatea politică, nici calificarea necesară pentru desfășurarea acestei îndeletniciri. Negustorii armeni au folosit acest „status gap”, această breșă economică pentru integrarea lor în societatea ardeleană. Cu nobili și țărani ei erau în relații de complementaritate, în relație de conflict erau mai ales cu comercianții sași autohtoni, care, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, erau cei mai fervenți opozanți ai acordării de privilegii armenilor.

Imaginea armenilor în rândul sașilor a rămas negativă și mult mai târziu, chiar la istoricii sași din secolul al XIX-lea găsim stereotipurile negative, aceștia reproșându-le armenilor „strâmtorarea” negustorilor sași³.

Armenii s-au adaptat repede condițiilor din Transilvania, existând o serie de factori care au înclesnit procesul de adaptare. Ei au fost și inițial creștini, dar trecând la catolicism, după stabilirea lor aici, au avut un atu în plus în procesul de integrare. Cum majoritatea lor erau negustori, și-au însușit rapid și limbile vorbite în Transilvania (oricum, cei veniți din Moldova cunoșteau română, cel puțin primele generații). E de semnalat aici un amănunt nu lipsit de importanță. La începutul secolului al XIX-lea, într-o descriere a Transilvaniei, se menționa faptul că, în timp ce grecii și sărbii vorbesc cu ceilalți cu predilecție în românește, evreii în germană, armenii folosesc, în general, limba maghiară⁴.

Existau însă și factori potrivnici acceptării lor. Societatea ardeleană era una aproape exclusiv agrară. În această societate de agricultori, armenii, care s-au ocupat de comerț și meșteșuguri, formau un corp străin. Ei și din punct de vedere social ocupau o poziție intermediară între nobilime și marea masă de țărani. Armenii erau străini la început – și la propriu și la figurat. Erau străini nu numai ca etnie, limbă și obiceiuri, dar și ca ocupații, statut social și mentalitate. Diferențele de avere și de mentalitate făceau ca ceilalți să fie și mai suspicioși față ei. Există resentimentul societăților tradiționale față de negustor, care nu creează bunuri materiale, ci numai „exploatează” munca altora. Prestigiul social al meseriei de negustor între unguri era foarte mică.

Câteodată, găsim expresia acestor resentimente chiar și la autoritățile supreme, care, de altfel, i-au ocrotit, în general, pe armeni. Astfel, în 1731–32, când armenii și bulgarii au cerut micșorarea impozitului, Cancelaria aulică transilvană a consegnat: „Este un lucru demn de considerare, că străinii și nou-veniții se îmbogățesc cu beneficiile și foloasele țării, iar locuitorii vechi, care suportă greutățile, încartuirile, contribuțiile, sărăcesc pe zi ce trece, iar primii plătesc impozite mai puține și mai lesnioioase și nici încartuiriri nu suportă”⁵.

În cazul în care negustorii, cum s-a întâmplat și cu armenii din Transilvania, au fost alogenii, tensiunile și conflictele legate de comerț au fost ridicate de la un nivelul interpersonal la unul interetnic. Relațiile armenilor cu celealte naționalități au fost complexe, cunoscând și momente de tensiune, iar imaginea lor este legată atât de evoluția acestor relații, cât și de elementele amintite mai înainte.

În continuare, mă voi referi doar la imaginea armenilor în viziunea ungurilor și imaginea de sine a armenilor. Motivul pentru care tratez numai una din imaginile posibile este atât lipsa izvoarelor, cât și faptul că raportarea identității la armenii din Transilvania s-a făcut la unguri, „națiunea” ungără (înțelegând aici o națiune de tip medieval) a fost cea de referință pentru armeni și, în cele din urmă, cu ea s-au assimilat, deci și autoimaginea armenilor s-a conturat parțial ca reacție pe această heteroimagine.

La început, armenii – după cum am mai amintit – erau priviți cu destul de multă suspiciune. Dat fiind și meseria lor care necesita mobilitate, ei erau folosiți și ca spioni și aceasta îi făcea dubioși în ochii celorlați, chiar dacă le furnizau informații utile. Printre cheltuielile scaunului Ciuc din 1697–1698, figurează o sumă de 275 florini pentru plata „poștelor și spionilor armeni, care s-au perindat încontinuu în Moldova, la Iași, Bârlad, Focșani și Suceava”⁶. Date asemănătoare găsim și despre armenii din Viena, care furnizau informații prețioase despre turci în timpul războaielor cu aceștia⁷.

În general, însă, convietuirea a fost pașnică⁸. Din prima jumătate a secolului al XVIII-lea avem, însă, mărturii legate de conflicte și, în consecință, și imaginea armenilor este destul de negativă. Armenii sunt percepți în dublă ipostază: de străini și de negustori, ambele având conotații negative. În 1711, Uniunea Breslelor Cojocarilor Ardeleani a cerut protecție „ca cetăteni drepti ai acestei țări împotriva armenilor, ca națiune străină”, scriind: „Suntem patrioți adevărați, care promovează zi și noapte interesele Majestății Sale [...] și acești armeni încearcă în toate felurile să ne micșoreze și să ne ia pâinea, deși ei sunt o națiune străină, și iubesc Ardealul numai din interes,

când intervine o perioadă de război, se refugiază în alte țări; ei adună bunurile, banii și argintul pământean și când s-au îmbogățit, pleacă în alte țări”⁹. Armenii apar adesea în ochii meșteșugarilor concurenți maghiari și sași ca niste oameni hrăpăreți, duri, lacomi și paraziți. Este unul din stereotipurile care revine și la celelalte minorități intermediare, de pildă, că n-ar fi atașați țării în care locuiesc, că numai exploatează țara respectivă.

Conflictele au fost mai vizibile unde cele două comunități au conlocuit în cadrul aceleiași aşezări, cum a fost cazul Gheorgheniului. Secuii, frustrați din cauza pierderii terenului pe plan economic, căutau consolare într-o ideologie conservatoare, bazată pe valorile tradiționale. Ei reluau argumentul de tip medieval al dreptului primului venit, justificat prin jertfa lor de sânge; pentru aceasta și pentru sarcinile purtate, singura lor răsplată fiind „dreptul de posesiune liberă asupra pământului”. În schimb, armenii sunt „întruși fără proprietate asimilați jelerilor”¹⁰. Situația armenilor considerați ca noi veniți, tolerați, era pusă în contrast cu situația națiunilor privilegiate, a autohtonilor cu drepturi depline. Într-o scrisoare de la începutul secolului al XIX-lea, grănicerii secui declarau: „Noi, secuii înrădăcinați în aceste ținuturi, ai căror străbuni glorioși au intrat în posesia acestor ținuturi prin propria lor jertfă de sânge și de-a lungul secolelor le-au apărat de invazia tătarilor, turcilor și a altor neamuri prădătoare, acum armenii care se jelesc și nu de mult ca în 1672, după trei ani de peregrinări prin munți, au fost primiți din mila glorioșilor noștri înaintași în acest ținut cucerit prin propriul lor sânge, dar n-au fost adoptați ca fiți moștenitori, iar ca să cădem sub stăpânirea lor nici Dumnezeu, nici o lege sau om nu le poate permite”¹¹. În 1819, breasla cojocarilor din Târgu-Mureș protesta împotriva negustorilor armeni din oraș, care cumpără piei împotriva privilegiilor breslei, din care cauză „cei mai mulți membri ai breslei au săracit, ei [armenii, n.n.], dimpotrivă, s-au îmbogățit și se îmbogătesc pe zi ce trece, totuși poverile orașului sunt suportate în mare parte de membrii breslei”¹². Tot la începutul secolului al XIX-lea, cetățenii din Târgu-Mureș scriau: „Armenii s-au înmulțit în orașul nostru spre prejudiciul cetățenilor neaoși în aşa hal încât ei dețin acum zonele mai bune, cumpără chiar la prețul cel mai ridicat parcelele din piață și străzile apropiate și se înmulțesc zilnic, încât pot să te temi că din cauza lor de acum încolo altul nu poate cumpăra o proprietate mai bună”¹³.

Dacă până la începutul secolului al XIX-lea iritarea față de succesul economic al armenilor a contribuit la aprecierea lor negativă, situația s-a schimbat treptat în prima jumătate a secolului. Un exemplu

plu concludent este în acest sens un citat de Orbán Balázs, care scria la mijlocul secolului că armenii s-au îmbogățit în noua lor patrie, dar – continuă el – „nu suntem invidioși, ba chiar ne bucurăm de acest spor, pentru că ei n-au devenit ingrați patriei..., ei au întăles cu ce sunt datori patriei și s-au arătat demni ca patria să-i socotească printre fii săi buni și iubiți. Ei au preluat limba noastră, cultura noastră, ei au format cu noi o coaliție de interes prin care ne-am înrudit“. În continuare, Orbán Balázs enumera printre trăsăturile armenilor: inteligența, receptivitatea, comprehensiunea, luciditatea, sobrietatea, deci numai trăsătrui pozitive, la care adăuga nivelul de cultură ridicat și sprijinirea oricărei cauze nobile¹⁴.

Armenii au pierdut, deci, în mentalul maghiarilor trăsăturile negative care îi caracterizau până atunci ca „elemente intermediare“. Schimbarea percepției imaginii armenilor trebuie să o căutăm, pe de o parte, în destrămarea grupului încis al armenilor, bazat pe privilegiile de tip feudal, și procesul de asimilare în derulare, cât și în acceptarea armenilor ca aliați în suplinirea burgheziei maghiare inexistente. În prima jumătate a secolului al XIX-lea începea, de altfel, asimilarea masivă a burgheziei germane din orașele Ungariei. În cazul armenilor, acum a început trecerea de la integrare la asimilare. În Transilvania, unde maghiarii aveau un rol politic dominant, dar erau în inferioritate numerică, asimilarea armenilor era primită cu bucurie, mai ales de intelectuali. Imaginea pozitivă despre armeni care apare la Orbán Balázs nu este un caz izolat, ci un fenomen general la intelectualii maghiari din secolul al XIX-lea. De exemplu, contele Lajos Gyulay, deputat de mai multe ori în dictele din Transilvania și de la Pesta, nota în jurnalul său la 1867 (amintind de o frumoasă armeană din Cluj): „De altfel, ei sunt unul și unul atașați ungurilor. Ei sunt practic asimilați ungurilor, marca majoritate a femeilor nici nu înțelege limba armeană; armeanul și armeanca vorbesc totdeauna între ei ungurește. Ei sunt ca și ungurii adevărați, se roagă la Dumnezeu, se gândesc și socotesc ungurește“¹⁵. De asemenea, istoricul Jakab Elek își punea întrebarea retorică: cui i se datorează înflorirea și îmburgherezirea orașelor Cluj și Târgu-Mureș? „Nu concetențenii noștri armeni formează trunchiul acestor orașe? Uită-te de jur împrejur în piețe, du-te în teatru, observă cu atenție ședințele, aruncă o privire peste listele asociațiilor de binefacere, du-te în biserică sau vizitează-i în casele lor, vezi peste tot tovarășul tău adevărat, fratele tău oriental...“¹⁶

Să aruncăm acum o privire și la autoimagea armenilor pe parcursul celor două secole trecute de la sosirea în Transilvania. Armenii au în decursul secolului al XVIII-lea o coeziune puternică de grup

și o imagine de sine pozitivă. Armenii, datorită poziției lor sociale, structurii socio-profesionale, precum și contactului cu lumea largă au avut o mentalitate mai modernă decât mareea majoritate a societății, prin să în structurile învechite din Transilvania.

Încă din mijlocul secolului al XVIII-lea, armenii din Gheorgheni au respins statutul de tolerat, scriind: „Strâmoșii noștri s-au aşezat în Gheorgheni acum 80 de ani și noi acolo ne-am născut, nu ca niște neamuri străine în țara noastră scumpă, ci ca stare plătită de impozit Înălțimii voastre, nu ca niște pribegi, ci ca supuși statornici ai Înălțimii voastre“¹⁷. Ei argumentau prin faptul ca „au plătit și plătesc secuilor liberi taxa pentru locuință, și au avut parte din drepturile acestora... Înălțimea sa recunoscându-i ca națiune concivilizată“¹⁸. Ei accentuează față de grupul secuilor statornicia lor, loialitatea, utilitatea economică, faptul că aşezarea lor a fost în favoarea Tezaurarii-ului, „pentru binele patriei și liniștea locuitorilor“¹⁹.

Modul de viață își pune amprenta asupra mentalității comunității armene. În replicile lor găsim elementele liberalismului economic și politic. Ei accentuează foloasele aduse comunității, faptul că achiziționează cu bani peșini mărfurile, că aprovisionează din belșug piața, contribuie cu banii la construcții și reparații, de asemenea, „în acel scaun contribuie nu în mică măsură la circulația banilor“²⁰. Ei au luptat împotriva îngrădirilor, deoarece „în toată țara stările orașenești își țin târgurile trăind de pe urma lor“. În numele liberalismului economic, erau revoltați de practicile feudale: „Cine și cu ce conștiință ne poate constrângă să cumpărăm grănele și vinul său și să nu putem întrebuiță liber banii noștri?“ – întrebau retoric. Armenii din Gheorgheni au obiectat și împotriva justiției feudale: „E un lucru nemai-auzit ca cineva să fie în propria cauză *actor, testis, judecător și executor*, nu se cade ca Nobilul Scaun să facă asemenea lucru, cu atât mai puțin un catolic“²¹.

În conflictele lor cu alte comunități, armenii au dat dovadă de multă demnitate, de cunoașterea valorilor proprii. În 1800, consiliul orașenesc din Gherla, într-o scrisoare adresată Guberniului, consemna: „Acest oraș n-a primit nimic pe gratis din tot ce are“ și, deși avea foarte multe cheltuieli pentru domeniul și construcții, a reușit să-și plătească atât dobânzile, cât și capitalul împrumutat²².

La sfârșitul secolului al XVIII-lea începe, însă, decăderea economiei tradiționale a armenilor. De la comerțul extern, ei trec, treptat, la comerțul intern, o parte se mută în comune, iar cei mai bogăți negustori de vite se stabilesc pe pusta ungară (unde luau în arendă mari domenii și îngrășau vitele). Dintre ei, cei mai mulți ajung în rândurile

nobilimii, alegând astfel soluții individuale de a se asimila grupului politic dominant.

Apartenența la grupuri mai puțin apreciate provoacă indispoziții, oamenii aspirând să modifice situația existentă și să obțină o imagine pozitivă despre sine. Identitatea socială este nesatisfăcătoare atunci când *in-group*-ul este considerat inferior *out-group*-ului din puncte de vedere importante. La armeni, situația a fost mai complicată, ca, de exemplu, în cazul evreilor, care erau marginalizați. Armenii, pe lângă poziția economică superioară și un grad de dezvoltarea socio-economică mai ridicat decât ansamblul societății, au fost favorizați de religia lor catolică și se bucurau de unele privilegii, erau defavorizați, deci, numai în ceea ce privește participarea la puterea politică. Teoria identității sociale susține că, atunci când comparația socială este defavorabilă membrilor *in-group*-ului, aceștia pot recurge la strategii individuale sau colective pentru a-și repune în valoare imaginea de sine. Strategiile individuale sunt adoptate mai ales atunci când membrii grupului percep situația ca stabilă și legitimă. În situațiile intergrupuri, când este posibilă mobilitatea socială, indivizii care se compară defavorabil pot încerca să se alăture grupului dominant, adoptând caracteristicile culturale și valorile fundamentale ale acestuia²³. Prin ei, armenii pierd stratul cel mai bogat și mai mobil.

În urma acestor schimbări, comunitatea armeană se integrează treptat Stărilor țării și, până la urmă, se asimilează definitiv în comunitatea maghiară, fenomen la care a contribuit pierderea dinamismului lor datorită restrângerii pieții. Mijlocul secolului al XIX-lea reprezintă un punct crucial în istoria lor. În 1848, armenii s-au alăturat în revoluție maghiarilor, ceea ce i-a apropiat și mai mult de aceștia. Primarul din Gherla, cu ocazia ședinței Asociației Culturale Maghiare din Transilvania (EMKE), în 1889, aprecia, că „acum s-au contopit armenii din țară în națiunea maghiară pentru veci”²⁴. După 1848, aceste comunități etnice își pierd personalitatea juridică și integrarea lor în societatea modernă înseamnând, totodată, și pierderea identității naționale.

Asimilarea masivă a dus la o criză de identitate. În acest făgaș se înscriu încercările unor intelectuali armeni – mai ales elita din Gherla – de a obține autonomia bisericii armeano-catolice. Cu această ocazie avem de a face și cu încercări de a se crea un front „național” armenesc. Cei din Gherla vorbesc în scrisoarea adresată armenilor din Frumoasa, în 1868, despre cauza comună națională, iar aceștia răspund „conaționalilor, ruedelor lor de religie și limbă” prin semnarea cererii de către 67 capi de familie. Armenii din Gherla au subliniat dreptul

lor la viață morală, la limbă și rit, cu atât mai mult cu cât ei sunt descendenții unei națiuni cu rol istoric în antichitate și au o literatură dezvoltată, iar, pe de altă parte, interesele lor au fost totdeauna comune cu cele ale patriei²⁵. Atmosfera politică a vremii n-a fost, însă, favorabilă ideii.

Asimilarea masivă a dus însă la o criză de identitate. Ca un răspuns la aceasta, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când deja armenii erau maghiarizați aproape complet, apare o nouă ideologie, „armenismul“, prin care cățiva intelectuali armeni încearcă să revigoreze conștiința națională a armenilor. Ideologia nou creată și, totodată, imaginea de sine a armenilor gravita în jurul a doi poli: apartenența la națiunea armeană, păstrarea limbii și a tradiției și, în același timp, rolul lor indispensabil și privilegiat în cadrul istoriei și națiunii maghiare. Balansând între aceste două dimensiuni, armenii și-au dezvoltat o ideologie istorizantă, care glorifica trecutul și idealiza comunitatea armeană. Armenismul era o ideologie care ducea la o imagine de sine distorsionată din neputință de a închega o imagine unitară. Era foarte greu să elogiezi trecutul, tradițiile, să-i privești pe armeni ca pe un popor ales și să admitti, în același timp, că asimilarea lor este un lucru pozitiv. Până la urmă, s-a ajuns la un compromis, disociind două niveluri. Ei au declarat că, din punct de vedere cultural, sunt și vor să rămână armeni, în schimb, din punct de vedere politic, sunt maghiari, mai buni chiar decât cei „adevărați“. Piatra de temelie a autocaracterologiei a devenit capacitatea lor de acomodare, care a făcut posibilă legătura dintre cele două comunități²⁶. Ideologul cel mai de seamă al armenismului, Merza Gyula, vehicula ideea de a accentua specificitățile „de rasă“ ale armenilor în cadrul societății maghiare după modelul celor secuiești sau cumane²⁷.

În caracterologia nouă, creată de ideologia „armenismului“, un loc deosebit îl dețin trăsăturile care au menirea să fie pe placul ungurilor, să-i facă simpatici pe armeni și, bineînțeles, toate fiind trăsături positive. În vizuirea acestor autori, armenii sunt ușor adaptabili, religioși, chiar pioși, onești, dar descurcăreți și mobili, harnici, economi, dar nu zgârciți, dimpotrivă, mărinimoși, puritani în viața de familie, dar care știu să trăiască bine și sunt, nu în ultimul rând, buni patrioți²⁸. Unele din aceste trăsături sunt concepute ca fiind complementare caracterologiei ungurilor, subliniind ideea prin care armenii erau, totodată, și cei mai buni unguri. Acest topos revine mereu în argumentația lor.

Ideologia „armenismului“, creată de un grup de intelectuali, n-a putut opri procesul de asimilare ajuns, la sfârșitul secolului al XIX-lea,

la o fază foarte înaintată. Deși asimilarea nu are o teorie elaborată, iar cătodeață însuși termenul este contestat, folosindu-se ca alternative termenele „aculturație“, „integrare“ etc., trebuie să facem câteva remarcări pe baza studiului empiric al datelor. Procesul de asimilare al armenilor din Transilvania diferă de fenomenul mult tratat al încercării de asimilare a naționalităților în Ungaria dualistă; el prezintă mai mult unele similitudini cu cel al evreilor, dar și destule diferențe. Un cercetător al societății evreiești din Ungaria, sociologul Viktor Karády prezintă asimilarea evreilor ca și parte integrantă a procesului de modernizare din Ungaria. Asimilarea a fost o depărtare de la cultura proprie tradițională și închisă, de la limba maternă, dar nu pur și simplu pentru preluarea unei alte culturi, ci pentru a putea participa la dinamica modernizării. Asimilarea în masă a evreilor nefiind de închipuit fără modernizarea întregii societăți, care a făcut totodată posibilă mobilitatea socio-profesională și ridicarea statutului lor social. Elita politică liberală maghiară a oferit un așa-zis „contract social asimilaționist“ nu numai pentru a spori numărul ungurilor, ci mai ales pentru a acoperi deficitul burgheziei proprii, și pentru a asigura cadre pentru modernizarea socială, administrativă, culturală etc.²⁹ Asimilarea armenilor din Transilvania, deși parțial se integrează în modelul de mai sus, are totuși și caracteristici distințe. După cum am amintit mai sus integrarea, respectiv asimilarea lor s-a petrecut mai devreme, parțial încă înainte de 1848; ea fiind favorizată de statutul social, religia, precum și de numărul relativ mic al armenilor. În cele două târguri din Secuime armenii au trăit într-un mediu predominant maghiar, deci acolo schimbul de limbă s-a petrecut relativ devreme, ca și în cazul diasporelor din celelalte localități din Transilvania și Ungaria. Acest proces s-a petrecut cu întârziere și în Gherla și Dumbrăveni, unde, datorită proporției mai mari, existenței școlilor și a unei elite locale, procesul a continuat și în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Succesul integrării lor este ilustrat și de numărul mare ale celor de origine armeană în cadrul elitei politice, economice, culturale din Ungaria dualistă³⁰.

Asimilarea nu a însemnat, însă, uitarea rădăcinilor, mai degrabă a fost caracteristică păstrarea unei părți a identității armenești. După Primul Război Mondial, situația s-a schimbat, dar, ca un epilog, putem să remarcăm unele încercări de după 1990, întreprins de comunitate, de a-și recăstiga „identitatea pierdută“ pe făgașul unui „neoarmenism“.

Concluzii

Transilvania avea, în secolele XVIII și XIX, un grad scăzut de urbanizare nu numai față de Europa de Vest, dar și în comparație cu celelalte provincii ale Imperiului Austriac. Armenii, care s-au stabilit aici în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, au constituit un element care a contribuit la urbanizarea principatului.

O caracteristică principală a populației urbane fiind ocupația non-agrără, armenii, având exclusiv astfel de îndeletniciri, au întărit rândul acestor elemente. Ei au practicat comerțul și unele meșteșuguri, contribuind atât la dezvoltarea economică a Transilvaniei, cât și la intensificarea legăturilor comerciale cu alte provincii. Deși puțin numeroși, ei au reprezentat o forță economică mult mai mare decât ponderea lor numerică reală. Ei au monopolizat una din ramurile cele mai rentabile ale comerțului, comerțul cu vite, și în secolul al XVIII-lea – alături de negustorii greci, români și aromâni – au format elita comercianților din Transilvania. Alături de comerțul extern, ei au avut un rol hotărâtor și în cel intern înainte de răspândirea evreilor, contribuind atât la circulația mărfurilor, cât și a banilor. Prezența lor în diferite localități este și un indice al urbanizării.

Prin compozitia lor socio-profesională, armenii au format, de asemenea, o parte însemnată a burgheziei ardelene în devenire, mai ales pe teritoriul scaunelor secuiești și al comitatelor. Ei au reprezentat și un nivel de cultură, un grad de alfabetizare mai ridicat. Mentalitatea lor este, de asemenea, mai modernă decât în cazul celorlalte comunități.

Este semnificativ și faptul că, în decurs de un secol și jumătate, numai cele două orașe armene, Gherla și Dumbrăveni, au obținut rangul de oraș liber regesc, reușindu-se astfel extinderea rețelei orașelor adevărate. Gheorgheni și Frumoasa s-au dezvoltat și ele datorită prezenței armenilor, Gheorgheni ajungând în secolul al XVIII-lea în rândul târgurilor, oficial devenind oraș abia în 1907. Aceste localități sunt foarte interesante și din punct de vedere urbanistic, mai ales Gherla, un oraș baroc, ridicat după un plan prestabilit.

În urma schimbărilor din prima jumătate a secolului al XIX-lea, piața în cadrul căreia activau armenii se restrânge și începe decăderea economiei lor tradiționale. De la comerțul extern, ei trec, treptat, la cel intern, o parte se mută în comune, iar cei mai bogăți negustori de vite se stabilesc în Pusta ungără (unde iau în arendă mari domenii, pe care își îngrașă vitele), cei mai mulți ajungând în rândurile nobiliștilor. În acest proces de decădere putem să constatăm, totuși, unele deosebiri dintre statutul localităților. Comunitatea din Frumoasa a fost foarte mică, de la bun început; totuși, ea rezistă până la mijlocul secolului al XIX-lea, după care armenii de aici se răspândesc, în principal, în Secuime. Restul comunităților mici au dispărut încă din secolul al XVIII-lea. Dumbrăveniul avea o poziționare geografică nefavorabilă, fiind prea aproape de Sighișoara și Mediaș, așa încât consecințele crizei și ale restructurărilor economice i-au fost fatale. Decăderea își are debutul încă în ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea, orașul începând să se depopuleze, scăzând continuu și ponderea armenilor.

Gherla și Gheorgheni aveau o poziționare geografică mai favorabilă, îndeplinind și rolul de centre cu funcții diverse pentru hinterlandul lor. Compoziția profesională era mai echilibrată, iar negustorii au reușit în parte să se reprofileze, cei din Gheorgheni trecând la comerțul cu lemn, alături de cel cu vite și comerțul cu amănuntul. Chiar după schimbările economice și mutarea celor mai bogăți negustori în Ungaria, comunitatea din Gheorgheni prosperă și nici Gherla nu decade în ritmul Dumbrăveniului. Creșterea populației, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea nu mai are legătură cu comunitatea armeană din aceste localități, ci se înscrie în linia generală a dezvoltării orașelor din Transilvania.

În final, putem să conchidem că armenii au contribuit la urbanizarea și modernizarea Transilvaniei într-o măsură mult mai mare decât ar

fi fost de aştepat după ponderea lor numerică, însă n-au putut să schimbe structurile consolidate, care au frânat dezvoltarea și urbanizarea acestei provincii. Rolul lor a fost sesizat și de contemporani: „Grecii și armenii sunt la fel în organizarea statală din Transilvania” – scria Michael Lebrecht în 1791 – „ca și pulsul în organismul uman. [...] Se poate citi de pe fața lor dacă statul este sănătos sau ros de boală”¹.

ARMENIANS IN TRANSYLVANIA
THEIR CONTRIBUTION TO THE URBANIZATION
AND THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE PROVINCE

I. **Introduction**

I. Preliminary considerations

Urbanization is a complex phenomenon, meaning much more than just the transformation of rural settlements into urban centers and the expansion of the urban network, etc. It should probably be seen first and foremost as a catalyst, speeding up the transfer of urban cultural elements (in the broadest sense of the word) towards the nearby rural areas.

Before we assess the Armenian contribution to the urbanization process, we must precisely identify the main "urban" features of the Armenian community in Transylvania, focusing especially on their socio-professional background, on their role in the development of urban civilization, on their education level, legal status, as well as on some ideological elements.

Chronologically speaking, we should first consider the period between the massive arrival and settlement of Armenians in Transylvania (1672) and the middle of the 19th century. This because the revolution of 1848 and the subsequent changes created a completely different context, as the communities organized along ethnic lines lost both their ancient privileges and their legal personality. This also applied to the Armenians, as the advent of the new, modern society brought with it a partial loss of their ethnic identity¹.

At any rate, we can estimate that the Armenians did play a considerable part in the history of modern Transylvania, and their contribution was noticed even by their contemporaries.

2. The Armenians in Moldavia and Wallachia

Driven away by aggressive neighboring empires, earthquakes, etc., at the beginning of the second millennium A.D. the Armenians started to leave their homeland and, in successive waves, they scattered to the four corners of the world. Throughout Asia, one could hardly find a major trade center without at least a few Armenian families living there. In Europe, they first settled in the Crimean peninsula, from where they migrated towards Moldavia and Poland.

Moldavia was the first Romanian land to receive Armenian settlers. In connection to this event, the great Romanian historian Nicolae Iorga argued that "Documents show Armenians living in Moldavia as early as the 14th century. They were here even before the establishment of the principality. As trade was actually the major factor behind the creation of the Moldavian principality, those who operated in this field became active participants in the creation of the Moldavian nation-state. In a way, one could say that the Armenians are the founding fathers of Moldavia."² The trade route used by the Armenian traders from Crimea on their way to Galicia passed by Cetatea Albă. Coins and inscriptions found in the region indicate that Armenians were present in these parts and were engaging in trade as early as the 13th–14th century. Apparently, following the occupation of Caffa by the Turks in 1475, the Armenian residents of the city migrated to Poland and Moldavia. In Poland they enjoyed considerable privileges as well as legal and administrative autonomy, having their own laws and even their own bishop. Prosperous Armenian colonies were present in southern Poland as early as the 14th century; their wealth came chiefly from trading in spices.³ In 1365, King Casimir the Great granted the Lemberg Armenians the right of Magdeburg, and also the right to practice their religion. Constant immigration led to an increase in their number. Their autonomy lasted until 1784.⁴ Gradually, they ended up controlling Poland's trade with the eastern parts of the continent. Konrad Schünemann considered that the Armenians spread from Galicia to Moldavia and from there to Transylvania.⁵ In 1365, the Armenian Eparchy of Lemberg took the Moldavian Armenians under its jurisdiction. According to the oral tradition, the oldest architectural monument associated with the Armenian community is St Mary's Church from Botoșani, erected in 1350 and which still holds two *Gospels* copied in Caffa in 1351 and 1354 which testify to the existence of the aforementioned migration pattern. It is also assumed—according to an epigraph—that the Armenian church from Jassy also dates from the 14th century, or more

precisely from 1395.⁶ It is certain, however, that the oldest Armenian churches still in existence date from the 16th century (St Simon's from Suceava, from 1513, the Church of the Holy Cross, from the same town, erected in 1521 and with an epigraph from 1528, St Mary's from Botoșani, built sometime after 1551, St Mary's from Roman, completed in 1609, etc.).⁷

Ruler Alexander the Kind granted a number of privileges to the Armenians living in Moldavia. In a 1401 writ, he accepted the settlement of an Armenian bishop in Suceava. Alexander the Kind also invited Armenian merchants from Poland to come to Moldavia, promising exemption from customs and tax duties. It seems that Armenian merchants took up residence in most of the major Moldavian towns. The same Iorga alluded to the important part they played in Moldavian history: "The Armenian colonies were the first bourgeoisie of the Moldavian cities."⁸ A new wave of Armenian refugees arrived in Moldavia after the Turks occupied Crimea in 1475. They were welcomed by ruler Stephen the Great, who also granted a number of privileges to the Armenian merchants from Lemberg. The newcomers settled in Suceava, Jassy, Botoșani, Roman, Focșani. The Armenian communities from Moldavia functioned under the law of Magdeburg-Lemberg. In terms of their religious organization, the local Armenians gained autonomy from Lemberg in 1506, and in 1607 their bishopric was temporarily relocated to Jassy, returning to Suceava in 1624. However, once the Armenian bishop moved to Transylvania in 1691, Moldavia remained without an Armenian bishop of its own.⁹

In the 15th and the 16th century, both foreign and domestic trade were controlled by Armenians, who used their contacts, especially those in the Ottoman Empire, to move considerable amounts of merchandise. Cattle trade was the major component of their activity. Apart from that, they also traded in luxury goods and were involved in the shipping of merchandise to other destinations. At the beginning of the 19th century, a foreign traveler wrote that "In terms of importance, in Moldavia the town of Botoșani is second only to Galați and Roman. Local Armenian merchants trade with places as distant as Brody and Leipzig. The merchandise includes spices, products of the Saxon manufactures, Russian furs, wax and tobacco."¹⁰ In the 17th–19th centuries, the Armenians also became administrators of Moldavian estates and did not overlook the handicrafts, organizing themselves in guilds.¹¹

The Armenians settled in Wallachia somewhat later in time. Some assume this happened after the fall of Constantinople (1453) and the occupation of Crimea (1475). Still, they began arriving in larger num-

bers only in the 16th and the 17th century, coming chiefly from Asia Minor and Bulgaria. 17th century documents mention an Armenian District in Bucharest. A 1742 writ issued by Michael Racoviță gave local Armenians the right to build a church. In 1775, when Alexander Ipsilanti entered Bucharest, his retinue included "some from the Armenian guild, with their flag."¹² Bucharest Armenians also enjoyed the right to purchase land. The famous Manuc bei Mirzaian—whose name still survives due to the homonymous inn, one of the most interesting old buildings in Bucharest—held properties in the capital city and quite a few estates in the neighboring Ilfov county.¹³ In the Old Kingdom, the Armenian community arrived here in the Middle Ages was gradually assimilated by the Romanian majority, and the current Diaspora consists mostly of the descendants of those Armenians who sought shelter here after the massacres perpetrated by Sultan Abdul Khamid in 1895–1896, and especially after the genocide of 1915.

3. The Armenian arrival in Transylvania

Some researchers consider that a part of the Armenian community living in Moldavia emigrated to Transylvania because of religious persecutions. Others believe that the main reason was economic and political in nature. Certain sources seem to indicate that the Armenians had a lot to suffer for religious reasons. For instance, in 1551 ruler Stephen Rareș destroyed their churches and forcibly converted them to Orthodoxy, an initiative later repeated by rulers such as Alexander Lăpușneanu, Stephen Tomșa, and others. On the other hand, their exodus was also related to the feeling of insecurity caused by the Turkish-Moldavian-Polish wars, by the fiscal policies of various rulers, by the countless peasant uprisings, etc. A more immediate cause seems to have been the defeat of the rebellion led by Hâncu—who rose against the taxes demanded by ruler George Duca—a rebellion that enjoyed Armenian participation.¹⁴ Most researchers consider that George Duca, himself a Greek, supported the Greek merchants at the expense of the Armenian ones, making the latter joint the 1671 rebellion. With Turkish assistance, Duca defeated the rebellion and had its leaders executed—among them an Armenian known as Hencul. Fearing reprisals, some Armenian families sought refuge in Transylvania.¹⁵ At any rate, the Turkish-Moldavian-Polish wars that had previously ravaged Moldavia had caused so much devastation that after

the Turkish inroads the trade route connecting the Baltic and the Black Sea was probably temporarily relocated from Moldavia to Transylvania, this being another possible reason for the Armenian exodus.¹⁶

Of course, in the previous centuries Transylvania had had its share of Armenian residents, but they began to arrive en masse only in the 17th century. First they settled in eastern Transylvania, near the mountain passes connecting the province to Moldavia. According to historical tradition, after the year 1672 they settled in large numbers in Bistrița, Gheorgheni, Dumbrăveni, Gurghiu, Frumoasa, Petelea, etc. Still, they were hardly venturing into unknown territory. Documents indicate that at the beginning of the century in question Armenian merchants were operating in the Transylvanian Principality, having probably appeared in the region a lot earlier. In the 14th century, Armenians from Galicia and Moldavia established contacts with Saxon merchants trading with the Levant. In 1399, Pope Boniface IX made reference to the Armenians "and the other heathens" from the city of Brașov.¹⁷ In 1529, several Armenians resided in Brașov, engaging in foreign trade.¹⁸ After the Turkish conquest, alongside the Armenians arrived from Moldavia and Poland we find those coming from Constantinople, who owned considerable capital and took control of the cattle trade.¹⁹

The documents produced at the time of the Principality include an ever increasing number of references to Armenians. During the rule of Prince Stephen Báthori, Levantine trade route across Transylvania was restored to its former glory, and the Armenian traders increased their activity, especially in spice trade. In 1581, the Saxon merchants convinced the prince to temporarily prevent unwanted competitors—namely, the Armenians—from entering the country.²⁰ On 4 November 1600, the Transylvanian Diet passed a law "against the Greeks, the Wallachians, the Turks, the Dalmatians, the Armenians," with penalties against those trading in places other than the designated ones.²¹ In the *Approbatae Constitutiones* we find a 1632 law stipulating that when it came to "the Greeks, the Armenians, the Serbs, the Bulgarians, the Dalmatians, and the other nations from the Ottoman Empire who come here to trade, and whose free passage through the country is sometimes useful and sometimes not," their entry in the Principality shall be denied or approved by the Prince and its counselors.²² In 1643, the General Congregation of the Ciuc, Giurgeu, and Cașin seats decided that from that moment on, during holydays and on Sundays, "the merchants, the Armenians, in

a word, those who take merchandise to the marketplace, shall not sell their merchandise during the religious service.”²³

A testimony dated 1760 indicates that the first Armenian families took residence in Gheorgheni in 1637, and around the same date a “foreigners’ cemetery” was established on the future location of the Armenian church. A 1735 document speaks about the arrival in town of two Armenian brothers, Azbej and Hörcz Vartig, occurred in 1654.²⁴ Some records from Dumbrăveni indicate that in 1658 Nicol, the daughter of a local Armenian, married the brother of another Armenian, Eranos, from Gheorgheni.²⁵

Even this scant information, parsimoniously yielded by our archives, suggests that the Armenian settlement in Transylvania cannot be related to a precise date. It began well before 1672 as a slow, gradual process that lasted until 1672, when we find a larger group which included part of the Armenian elite from Moldavia. Princes Michael Apafi I and Michael Apafi II granted Armenians a number of privileges, such as free trading rights and the right to elect their magistrate, even if in the early stages the governing authority in commercial matters had been the Greek Company.²⁶

Initially, bishops like Minas and Oxendie Verzerescu—the latter involved in the union with the Catholic Church—and the Armenian community leaders chose to reside in Bistrița. Here they had their separate jurisdiction and a street of their own (*Holzgasse*). In 1712, using a plague outbreak as an excuse, the Saxons chased them away, seeking to eliminate the competition. A Bistrița tax register from the same year, drawn up shortly before the Armenians were chased away, mentions 22 families, with 10 community members considered rich and listed in the first category, and also with a few widows and orphans.²⁷ Forced to leave Bistrița, the Armenians moved to Gherla, where their economic contribution would soon be felt. Some did, however, manage to remain in Bistrița. Thus, the 1733 conscription of Greek merchants also makes reference to a certain Iacobus Kozak, an Armenian from Bistrița, whose parents had come from Moldavia. The Armenian in question had been born in the town thirty years prior to the conscription, and was under the jurisdiction of the local judge.²⁸

The beginning of the 18th century brought with it a number of attempts to clarify the legal status of the Armenians. Bishop Oxendie Verzerescu went to Vienna, seeking to secure broad privileges for his community. In 1714, in a letter to the same Verzerescu, Transylvanian Armenians complained about the fact that “local officials distinguish

between us, those living in Gurghiu, Dumbrăveni, Gheorghieni, and those from Gherla, and they make us pay tax."²⁹ Even if Verzerescu enjoyed some favor at the Vienna Court, he passed away before managing to obtain any privileges for the Transylvanian Armenians. Eventually, in the absence of a regulation covering the entire Armenian community, the various groups sought to obtain separate privileges. Thus, at the end of the 18th century, Gherla and Dumbrăveni became free royal towns.

The integration of the Armenians was facilitated by their religion. They are, in fact, part of one of the oldest branches of the Christian Church. They were evangelized by St Gregory and, in the fourth century A.D., they were the first state to adopt Christianity as the official religion. After the disaster experienced by the Armenian state, several attempts were made to unite their church with that of Rome. This happened, for instance, during the 1439 Council of Florence. The Polish Armenians joined the Roman-Catholic Church after the union of Lemberg, occurred in the 17th century. The Transylvanian Armenians followed their example. The artisan of their union was the aforementioned bishop, Oxendie Verzerescu. Born in Botoșani, he studied at the Propaganda Fide College in Rome, and in 1685 he was sent to Transylvania, where he persuaded Bishop Minas and the local Armenian elites of the advantages presented by a union with Rome. In 1698, the Transylvanian Armenians wrote to the Armenian Bishop of Lemberg and agreed to the union, provided they were allowed to choose their own bishop, an aspect frowned upon by the Catholic Church. In October 1690, Bishop Minas passed away, and Pope Alexander VIII appointed Oxendie as Bishop of Aldala and vicar of the Transylvanian Armenians. We know little about this religious union and about Oxendie's activities. It seems that some clergymen were unhappy with his style of leadership, as indicated by a 1698 petition to Rome, in which Oxendie was dubbed a "tyrant."³⁰

Following Oxendie's death, occurred in Vienna on 10 March 1715, the Armenian Catholic Church experienced considerable turmoil and difficulties. Some of the clergymen were still observing the old Gregorian rite, and this is probably one of the reasons why the meeting held in Gurghiu failed to appoint a successor for Oxendie. The decision was left to the Congregatio De Propaganda Fide, an organization repeatedly involved in matters pertaining to the Transylvanian Armenians (1715, 1716, 1719, 1735). In spite of a long list of nominees, no decision was taken. The pretext for the endless postponement had to do with the fact that the Archbishop of Vienna was

allegedly responsible for nominating Oxendie's successor. In the meantime, the Roman-Catholic Bishop of Alba Iulia was left in charge of the local Armenian Church, and Rome also sent a number of missionaries, among whom we find Stephano Stephanovics Roska of Lemberg, himself nominated as a possible successor of Oxendie, Minás Barun of Constantinople, or Caccaiadur Arachiel, the future abbot of the Venetian Mechitarist establishment. Their accounts give us a glimpse into the numerous difficulties facing the Church in the first half of the 18th century.³¹ Interestingly enough, in the 19th century the idea of an Armenian-Catholic bishopric was revived, but all attempts in this direction remained unsuccessful.

II.

The Armenian Community In Transylvania

I. Demographic evolution

Historical tradition mentions 3000 Armenian families which came to Transylvania in the year 1672.¹ Even the more recent studies indicate the same figure. Without seeking to diminish the role played by Armenians in the economic life of the Principality, we must say that census data suggest that the aforementioned number is quite exaggerated, more of a myth than reality. It is not by chance that we find the same magical figure of 3000 in other historical myths, such as, for instance, the one surrounding the alleged Hunnish origin of the Szeklers. Simon of Keza's *Gesta Hungarorum* speaks about 3000 Huns left in the Csigla Plain after the defeat suffered by Csaba. Fearing retribution from the Western nations, they took up a new name and thus became the ancestors of the Szeklers.² The same number (3000) also appears in the case of the Armenians allegedly invited in 1418 by ruler Alexander the Kind to leave Poland and colonize seven of his towns.³

Historical myths aside, we can estimate the demographic evolution of the Armenians using the data of the 18th century conscriptions. As the Armenians were very important in the eyes of the fiscal authorities, given the considerable taxes they paid, we can consider such conscriptions fully reliable when it comes to indicating the number of Armenian families. The first conscription of Transylvanian Armenians comes from the year 1696 and it only lists the heads of family from Dumbrăveni. 37 heads of family are recorded, while

the number of adult males stood at 53.⁴ There is also a 1715 conscription of all the Armenians belonging to the Dumbrăveni Company.⁵ The first conscription from Gherla dates from 1716 and indicates 111 inhabited "Armenian plots," two under construction, and an uninhabited one, with 130 male heads of family.⁶ The figures in the conscriptions are also confirmed by a 1726 letter to Rome signed by Bishop Antalffy, who indicated that Gherla had about 70–80 Armenian families, Dumbrăveni roughly the same number, Gurghiu 8–9, Kanta 6, but failed to mention the figure for Gheorgheni.⁷

Table I
The number of Armenian families in 1715/1716

Town	Heads of family	Widows	Beggars
Gherla	130		
Dumbrăveni	69	6	10
Gheorgheni	43	4-5	2-3
Frumoasa	15		
Gurghiu	32	2	4
Petelea	7		
Bahnea	3		
Suseni	17		
Șumuleu	4		
Tg. Secuiesc	1		
Brașov	2		

Thus, at the beginning of the 18th century, in 1715/1716, we have 323 families, plus about 15 widows and 20 beggars. This clearly contradicts the theory of the 3000 families arriving here barely four decades earlier, even if we take into account the considerable fluctuations of the Armenian population and the fact that the rebellion led by Francis Rákóczi II had caused the population to decrease, with the town of Dumbrăveni burned down and—at least according to the oral tradition—with some Armenians seeking refuge in Moldavia. We estimate that in the year 1715 the Armenian population in Transylvania numbered approximately 1600–2000, or at best 3000 individuals (but not families!).

The 18th century saw a constant increase in the number of Armenian families, especially in the more important centers of Gherla and Dumbrăveni, but also in Gheorgheni. The natural increase was accompanied by a steady immigration—mostly from Moldavia and only sporadically from Poland—, manifest especially in the first three

decades of the 18th century. The reverse process, of Armenian emigration from the province, was all but non-existent after 1710. According to the 1735 conscription, of the 77 heads of family living in Gheorgheni, 31 had come from Moldavia within the same period of 15–50 years, indicating that immigration also continued at the beginning of the 18th century. The same data reveals that immigration had two major waves, one around the year 1680, and another following the year 1705. According to their own statements, the 20 Armenian heads of family living in Frumoasa had come from Moldavia sometime between 1710 and 1715. The six families from Kanta declared they had been living there for only five years, since 1730. 4 had come from Moldavia, and 2 from Frumoasa.⁸ In the initial stages, population dynamic had been more intense. For instance, Vartan Oxendie, the priest of Dumbrăveni, came from Jassy in 1700 and returned there in 1708, amid social unrest.⁹ Apart from the massive immigration, we also have to take into account the considerable internal movement of the Armenians. In 1732, when the Armenians from Gheorgheni turned to their fellow nationals from Gherla for help in erecting a church, they argued that "we all know that some of those who are now living there used to live here, and their dead rest on the place where the church will be built."¹⁰ The immigration continued in the second half of the 18th century, albeit in a more limited fashion. In a 1755 petition, the citizens from Dumbrăveni indicated they had lured Armenians from Moldavia, Wallachia, and Poland with the promise of a tranquil life, and that the Armenians in question now lived on land owned by others and might return to their original countries because of the excessive tax burden.¹¹ Even in 1855, a rich Armenian merchant from Smyrna asked permission to settle in Gherla with his two brothers, claiming that his example would be followed by other wealthy Armenians from the Ottoman Empire.¹²

We shall now review the population numbers for the four major Transylvanian towns inhabited by Armenians. A 1727 conscription shows that Dumbrăveni had 112 families, double what it had had 12 years before, a considerable increase only explained by immigration.¹³ By 1750 we already have 203 heads of family and 15 widows, 245 families in all if we also include the yeomen.¹⁴ In 1791, for both Dumbrăveni and Ebeşfalău we have 807 families, of which 441 were paying tax (54.64%). In 1808 we have 806 families, 426 of which were paying tax (52.85%), while for 1821 we have 652 families, 342 of which were paying tax (52.45%).¹⁵

For the town of Gherla, we have the following numbers: 130 families in 1716, 156 in 1721, 187 in 1728, and 528 in 1720. In 1784/87, during the first census, we find 4459 individuals, 1001 families in 1791, only 840 of which were paying tax (83.91%), 1205 families in 1808, 995 of which were paying tax (82.57%), 1126 families in 1821, 805 of which were paying tax (71.49%).¹⁶

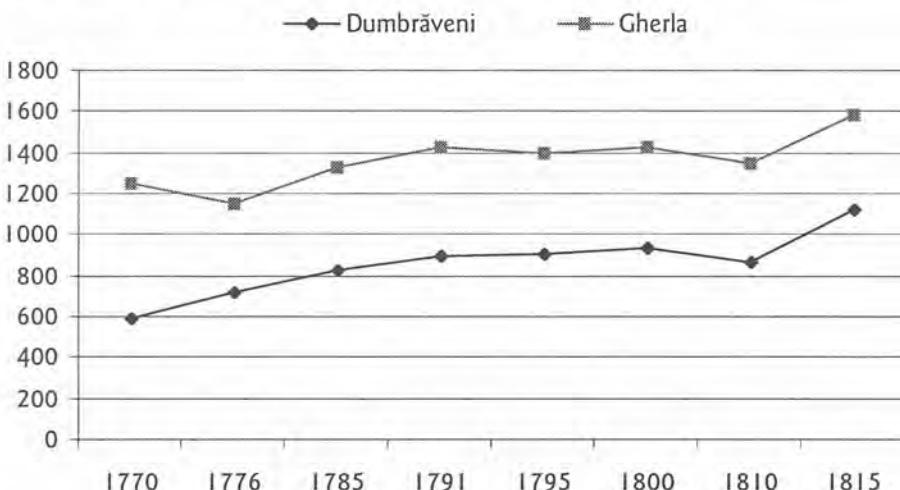
Table 2

Number of tax-paying families in Gherla and Dumbrăveni¹⁷

Year	Gherla	Dumbrăveni
1770	586	663
1776	718	434
1785	825	500
1791	891	535
1795	908	487
1800	930	496
1810	866	479
1815	1.123	463

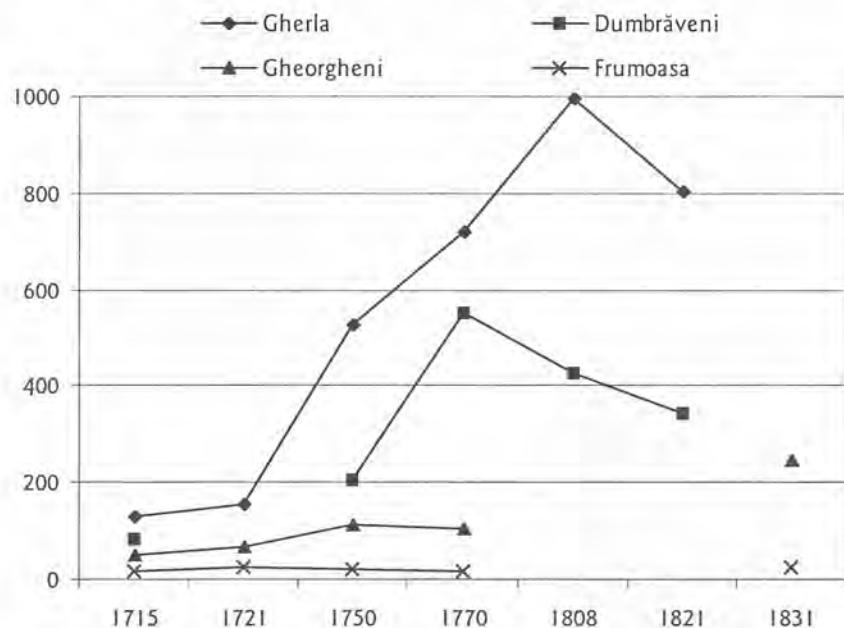
Graph I

Changes in the number of tax-paying families in Gherla and Dumbrăveni

In Gheorgheni we find thus 43 Armenian families in 1715, 56 plus 10 widows in 1721, 77 in 1735, 111 in 1750, 246 in 1831, 1144 individuals in 1850.

Graph 2
Changes in the number of Armenian families

In Frumoasa, the number of families increased from 15 in 1715 to 24 in 1721. Then came a period of stagnation, with only 20 de families in 1735, 22 in 1750, and 293 individuals a century later.

The first modern census taken in Transylvania, during the reign of Joseph II, indicated that Gherla had 4,459 inhabitants, 148 of which were residing out of town, and 88 foreign residents. Of the men over 18 years of age, 59.33% were burghers or descendants of burghers, 13.93% (209) were nobles, 8% (192) were yeomen, and 11.93% (179) were listed as "others."¹⁸

In 1784–1787, Dumbrăveni had 3,398 inhabitants, 131 of which were not in town, and 65 foreign residents. Of the men over 18 years of age, 479 (45.44%) were burghers or descendants of burghers, 33.30% (351) were yeomen, 5% (53) were peasants and 13.66% were listed under "others," with only one nobleman in town.¹⁹

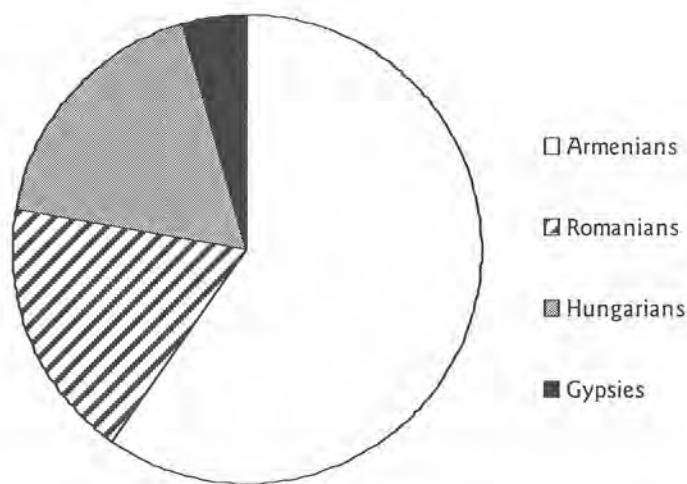
The situation in Gheorgheni and Frumoasa was more complicated. While in the two other towns the Armenians formed the majority, here it is hard to distinguish between them and the Szeklers.²⁰ In 1784–1787, Frumoasa had 526 inhabitants, 18 of which were not in town. Of the men, only 5 burghers were counted. For the rest, we

cannot separate the Armenians from the rest of the population. In Gheorgheni, 30.44% of the population consisted of burghers.²¹

In 1791, of the 3827 tax-paying families in Transylvania, 840 (21.94%) lived in Gherla, and 441 (11.52%) in Dumbrăveni, for a total of 33.47%, namely, a third of all the tax-paying families in the Principality.²²

Records show that in 1850 Gherla had 3670 inhabitants; 156 were not in town, but 258 foreigners were also registered as living in the town. Kandia brought an additional 365 inhabitants, rising the total to 4035. On the average, a family had 3.67 members.²³

Graph 3
The ethnic composition of Gherla in 1850

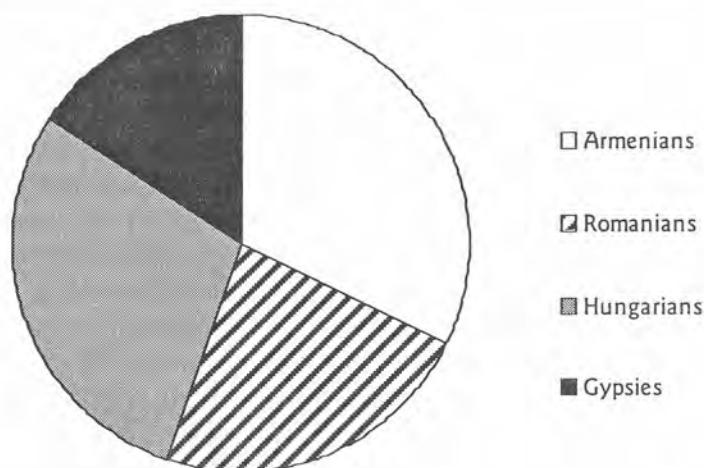

In 1850, Dumbrăveni had 2224 inhabitants, 43 of which were not in town, and 334 foreigners. On average, a family had 3.56 members.

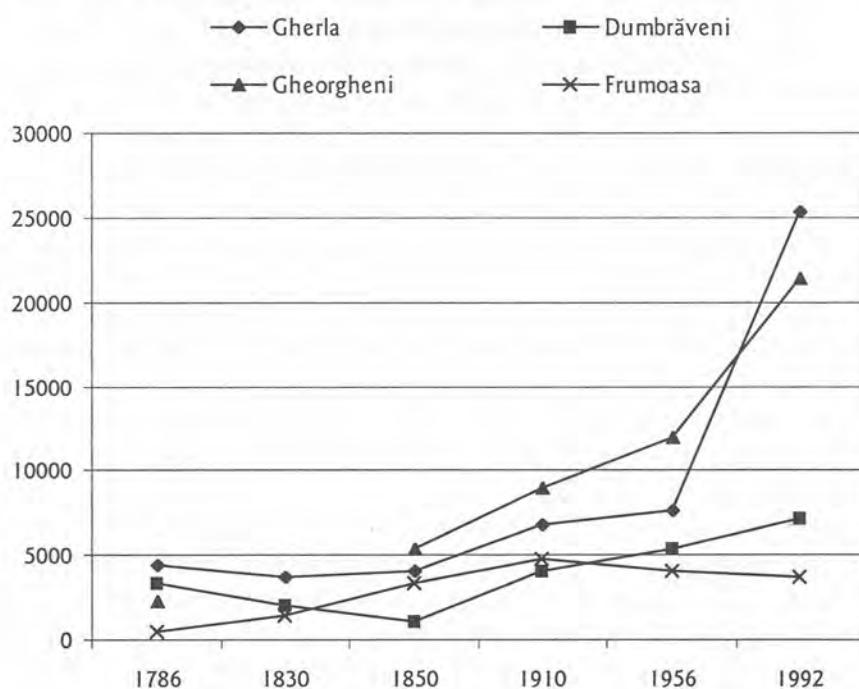
That same year Gheorgheni had 3966 inhabitants, 1144 of which were Armenians (28.84%). Also in 1850, Frumoasa had 1899 inhabitants. 72 were not in town, and there were 17 foreigners. 1584 (83.41%) of the inhabitants were Hungarian, and only 293 (15.42%) were Armenian.²⁴

If we look at the number of Armenian families in Transylvania, we see a rapid increase, especially in the first half of the 18th century. In 1750 we find approximately 890, amounting to roughly 3500–4500 individuals. After this date, we see a slower increase or even a stagnation, and in the 19th century the effects of natural growth were diminished by the relocation of numerous families to Hungary and

Graph 4
The ethnic composition of Dumbrăveni in 1850

Graph 5
Changes in the population of the investigated settlements

especially by the process of Hungarization. In 1850 we still find 7372 Armenians, but by 1857 their number went down to 5909 (1079 were living in Hungary); thus, over more than a century, the community increased only by 131%. The crisis of their traditional economy went hand in hand with demographic stagnation and with the loss of group identity.²⁵

In Gheorgheni and Frumoasa, until the middle of the 19th century, the proportion of Armenians in the general population remained steady. In Gheorgheni, they accounted for 20–25%. For instance, in 1750 they represented 21.30%, even rising to 28.84% in 1850, while in Frumoasa they remained at around 15%.

Gherla experienced a steady growth in the number of Armenians, with a brief recess at the beginning of the 19th century. In the second half of that century, the process of Hungarization began to be felt. On the other hand, in Dumbrăveni the decrease in the number of Armenians was spectacular starting with the last three decades of the 18th century. There were several causes for this phenomenon—among them the economic stagnation of the town. Dumbrăveni was less favorably located than Gherla, it was much closer to the Székler seats and it also felt the competition of “Greek”—in fact mostly Aromanian—merchants from Brașov and Sibiu.

Typical for both towns was the decrease in the proportion of Armenians within the general population. In 1769/70, the authorities took a census of the tax-paying communities. It indicates that Dumbrăveni had 555 “complete” families and 108 widows, to a total of 663 families. Including the village of Ebeșfalău, we have 803 families, of which 454+100 (554) were paying tax (83.55% not including the village). Gherla had 555+163 (718) families, 783 including the village of Kandia. Of them, 383+86 (469) were paying tax (65.32%).²⁶ If we compare the two conscriptions of 1770 and if we accept that the number of Armenian families in Dumbrăveni was 289+71 widows, we realize that only 54.29% of the town's inhabitants (not including Ebeșfalău) were Armenian. In 1850, the percentage decreased to 30.98%—less than a third of the total—while in the case of Gherla it stood at 61.66% (56.08% if we include the village of Kandia).²⁷

As an epilogue to the period presented above, for which the number of Transylvanian Armenians is well documented, we must say that researchers are less fortunate when it comes to the following eras. The censuses taken at the end of the 19th century and the census of 1910 recorded “mother tongue” instead of nationality. Since at that time most Armenians in Transylvania spoke Hungarian, the only way in which we can estimate the size of their community is by looking

at the number of those who indicated their Armenian-Catholic denomination. However, when the census data was processed, the Armenian-Catholics were not separated from the Roman-Catholics. Only in the case of a few towns and villages the occasional footnote mentions their presence. Consequently, we can at best give just a rough estimate of what their number may have been. If in 1857 the general population of Gherla, Dumbrăveni, Gheorgheni, and Frumoasa was larger than in 1850, the number of Armenians actually stagnated or even decreased, with the exception of Dumbrăveni, where the total number of Armenians increased even if their percentage in the total population decreased.²⁸ In the space of half a century, the number of Armenians experienced a sharp decrease: in 1910, there were approximately 1100 Armenian-Catholics in Gherla, approximately 300 in Gheorgheni, and 234 in Dumbrăveni. Apart from the problems presented by the census methodology, the decrease was also related to the fact that many Armenians had left those towns and settled elsewhere in the province, and to the advanced process of assimilation. For the period following the Second World War, an estimate is even more difficult to make. The Armenians arrived here in the 17th century no longer appear in the official statistics. For instance, in 1956 we find only 136 Armenians in Gherla, 12 in Dumbrăveni, and none in Gheorgheni.²⁹ At the 1992 census, their number was totally insignificant: 97 in Cluj county, 34 in Sibiu county, and 10 in Harghita county.³⁰ Of course, the descendants of the old Armenian community are still present, and in greater numbers than that, especially in Gherla and Gheorgheni, but they have lost the language of their forefathers and are now listed as Roman-Catholics by the census takers. Still, they are aware of their Armenian roots, as indicated by the establishment, after 1990, of numerous associations and foundations meant to preserve the culture and the traditions of the Armenians.

2. The socio-economic structure

Historians, mostly those of the old school, saw the Armenian community from Transylvania and essentially homogeneous. Indeed, it seems more homogeneous than the general Transylvanian society of that time. First and foremost, it showed little in terms of class differences, as the Armenians were neither nobles (some of them received titles, but this did not substantially alter the status of their community), nor serfs. They occupied an intermediate position, being freemen with some privileges. From this point of view, the Armenian

community was more uniform than others. All community members were equal before the law, and judges and jurors were appointed from the community itself. In economic terms, however, the situation—as indicated by the 18th century conscriptions—was very different.

The first conscription, of 1715, operated with two categories of Armenians: the wealthy and the poor. In Dumbrăveni, 25 heads of family were considered wealthy and 34 poor (10 of them worked as servants), there being also 10 beggars; in Gheorgheni there were 23 wealthy families and 20 poor ones, with 4–5 beggars; in Gurghiu, the ratio was 23 to 9, with 4 beggars; in Frumoasa it was of 7 to 8, with the following observation: “those from Ciuc barely manage to survive, being very poor and in great debt.”³¹

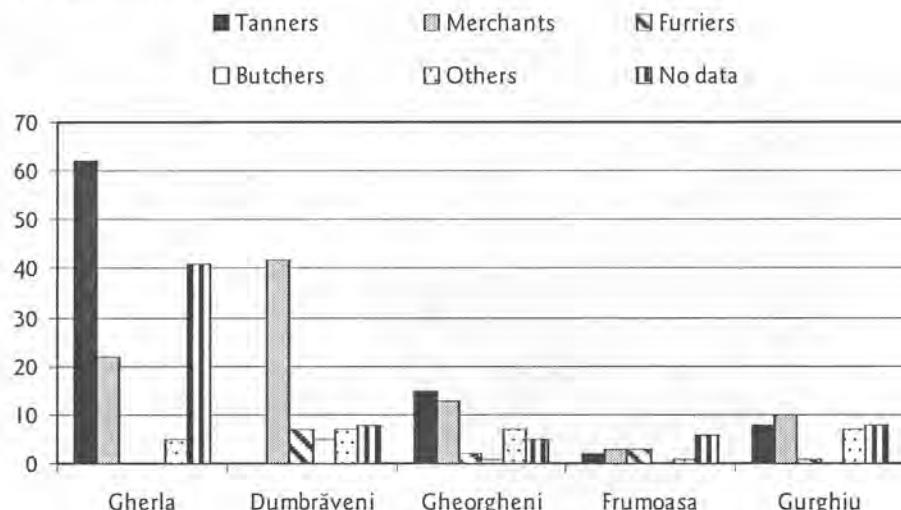
It would be interesting to compare the financial situation with the profession of the individuals. We know that most Armenians were merchants, but the community also included many tanners. Of the 25 wealthy heads of family from Dumbrăveni, 21 were merchants, 3 were butchers, and one worked as a furrier; of the 23 from Gurghiu, 9 were merchants (8 retailers), plus 7 tanners and 5 cobblers; among the 23 from Gheorgheni, we find 10 merchants (3 retailers), 9 tanners, one tailor and one bag maker, while among the 7 wealthy Armenians from Frumoasa we have 3 merchants, 2 furriers, and one tanner.³²

The similar situation is indicated by later conscriptions, which show the existence of a wealthy and influential category consisting mostly of merchants—cattle traders, for the most part—and which gave most of the community’s magistrates. The category also included some of the tanners and only exceptionally representatives of the other trades. Of course, inclusion criteria varied from one town to another: in the boroughs the wealthy were less affluent than the rich cattle merchants from the two towns. Among the poor, we find peddlers, furriers, butchers, leather workers, cobblers, shoemakers, bag makers, and some of the tanners. References such as “very poor” or “destitute” often accompany their records. The servants and the beggars were also present in surprisingly large numbers, amounting to 12 % in Dumbrăveni and 8–9% in Gherla. Still, the most dire situation was that of the widows. A 1715 record from Gheorgheni indicates that “there are also 4 or 5 destitute widows who make a living spinning, sewing, or cooking.”³³

The professional structure also varied from one town to another. In 1715, in Dumbrăveni, of the 69 heads of family 42 were merchants (60.86%), of which 17 retailers or peddlers, and there were 7 furriers (10.14%), 5 butchers (7.24%), 2 shoemakers and 2 cobblers, 1 leather worker, 1 weaver, 1 carter, accounting for the remaining 10%.

Graph 6

Trades practiced in 1715

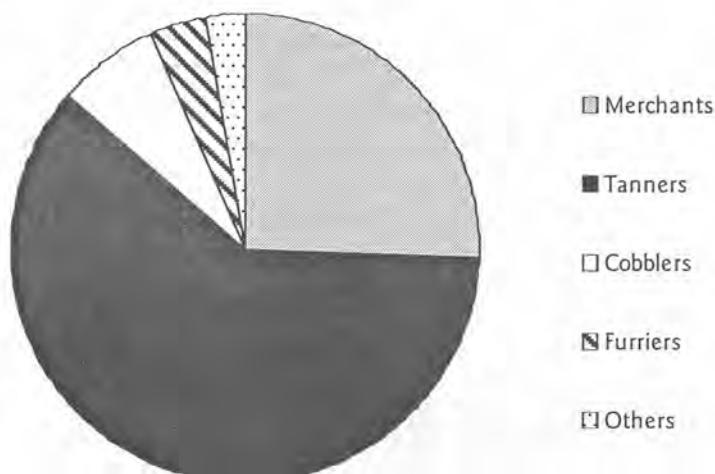
In Gheorgheni, among the 43 heads of family we have 15 tanners (34.88%), 13 merchants (30.23%)—including 6 retailers—3 shoemakers (6.97%), 2 butchers and 1 furrier, 1 tailor, 1 leather worker, 1 barber, 1 bag maker.

In Gurghiu, of the 32 individuals, 10 were merchants (31.25%), 9 of them peddlers, 8 tanners (25%), 5 cobblers (15.62%), and 1 shoemaker, 1 furrier and 1 bag maker. In Frumoasa, of the 15 Armenians, 3 were merchants, 2 furriers (20%), 2 tanners and 1 tailor. In Bahnea, of the 3 Armenians, 2 were merchants. In Petelea, of the 7 Armenians, 3 were tanners (42.85%), 2 bag makers, 1 merchant and 1 cobbler. In Suseni, of the 17 individuals, 10 were peddlers (58.82%), 3 tanners (17.64%), 1 bag maker and 1 butcher; all those living in Șumuleu (4), Tg. Secuiesc (1) and Brașov (2) were merchants.³⁴

Of the 130 Armenians living in Gherla (in 1716), 62 were merchants (47.69%), 22 tanners (16.92%), 5 weavers (3.84%).³⁵

In 1721, the 24 Armenians from Frumoasa owned 58 horses and goods worth 7085 florins. Trade generated an annual income of 1830 florins (76 florins per person), and the other crafts 357 florins. They were 3885 florins in debt, and were being owed 763 florins. In Gheorgheni there lived 56 male heads of family and 10 widows, owning a total of total 203 horses. Their goods amounted to 36,472 florins, those of the widows to 1850, to a total of 38,322 florins (on average, 581 florins per person). Trade generated an annual income of 2927 florins (52 per person), and 365 for the widows, while the other

Graph 7
Trades practised in Gheorgheni in 1735

crafts brought 2442 florins (43 per person), and 135 for the widows. They had extended 4075 florins in loans, being themselves 11,340 florins in debt.³⁶

From 1735 we only have data concerning the situation of the Armenians living on Szekler lands. In Gheorgheni, of the 77 men 45 were tanners (58.44%)—10 of them doubling as butchers and 3 as merchants—plus 16 merchants (20.77%), of which 14 were peddlers, 5 cobblers (6.49%), 3 furriers, 1 shoemaker, and 1 weaver. In Fru-moasa, of the 20 Armenians, 9 were merchants (45%), 8 of them peddlers, 6 were tanners (30%), one also working as a butcher; apart from them, we also find 2 butchers (who were also merchants) and 1 cobbler. We see that many had more than just one occupation. This happened, on the one hand, because their occupations were related to the trade in cattle and furs and, on the other, the diversification of activities offered greater chances of success.³⁷ The differences in wealth can be seen if we look at the taxes they paid. In Gheorgheni, taxes varied between 0.50 to 57.20 florins, with the average at 4.50, but 15 men paid no taxes at all.³⁸

The most complete data we have is for the year 1750, when the most comprehensive and minute conscription prior to the modern censuses was performed in preparation for the introduction of a new taxation system.

For 1750, in Gherla we find 303 complete families of homeowners and 40 widows, 66 families who did not own their homes, and

3 widows. Apart from them we have 14 inhabitants of a suburb and 7 widows, 78 yeomen (and 2 widows) and 15 Gypsies, 528 families in all. In the village of Kandia, which belonged to the town, there were another 42 families of yeomen, 2 widows and 4 "vagii" (semi-nomadic, nonpermanent residents), for a grand total of 582 families. The homeowners were all Armenian, and of those who did not own a home only 47 were Armenian (71.21%), 7 (10.60%) were Romanian and Hungarian, and 5 belonged to other nationalities, including the Italian surgeon and painter. Of the yeomen, 14 were Armenian (17.94%), 35 Romanian (44.87%), 11 Hungarian (14.10%), 7 German (8.97%), and the rest belonged to other nationalities. Thus, in 1750, among the inhabitants of Gherla we find 365 Armenian heads of family and 45 widows, accounting for 75–80% of the population, not including the village of Kandia.

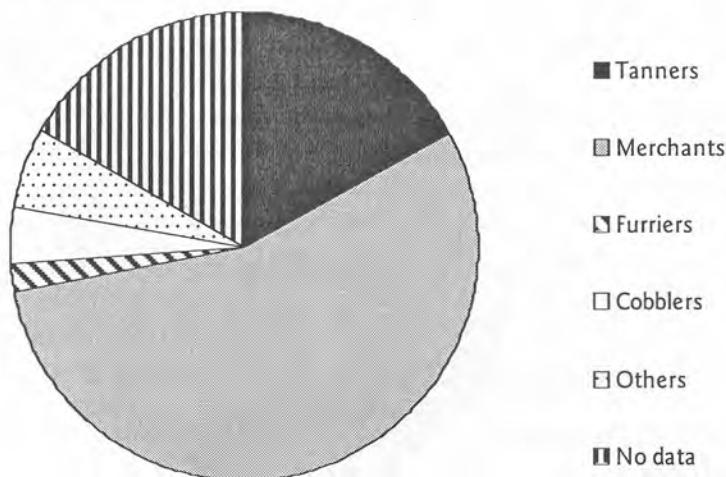
Of the Gherla Armenians, 202 were merchants (54.74%), distributed as follows: 46 great merchants (22.77%), 134 small ones (66.33%), and 22 apprentice merchants. There were 105 craftsmen, accounting for 28.45% of the respective population. Of them, 63 were tanners (60% of the craftsmen and 17.07% of the total), 14 cobblers (13.33% of the craftsmen), 8 furriers, plus 1–2 butchers, smiths, tailors, goldsmiths, barbers, bag makers, surgeons, etc., 13 trades in all. Among those exempt from the payment of taxes we find the two schoolteachers, the miller, the inspector of wineries, the clock-maker (who tended to the town clock), etc.

Of the 303 Armenian homeowners, 117 were retailers, 3 of them were thriving (paying taxes between 45 and 88 florins, 62 florins and 50 kreutzers on average), 8 had moderate success (taxes between 10 and 41 florins, 23 florins 20 kr. on average), 106 were small-time merchants (50 kreutzers–20 florins in tax, with an average of 4 florins and 16 kr.). Of the wholesalers, 11 were rich (41"40–87"30, 51"51 fl. on average), 20 were "average" (15"–43"30, 28"27 fl. on average), 14 were small merchants (1"40–12"20, 7"4 fl. on average), while the 16 apprentices paid between 0"50 and 6"40, for an average of 1"25 fl. Of the tanners, 5 had medium size businesses (paying 21"36 fl. on average) and 50 had small businesses (0"50–7"40, 2"1 fl. on average), all the others being small-time craftsmen and paying an average of 2"13 florins.³⁹

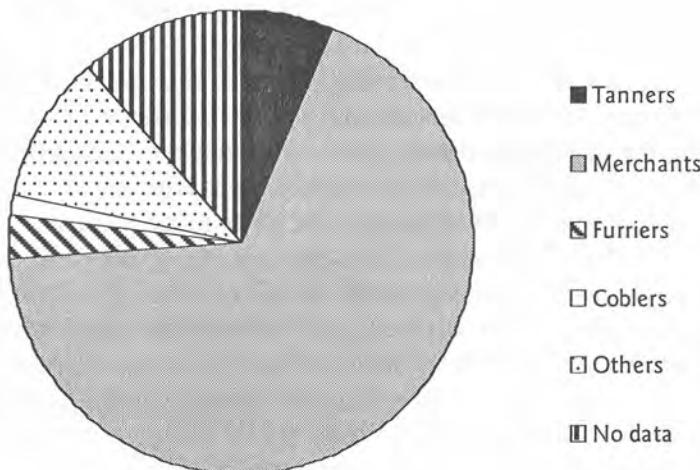
It must be said that when it came to the richest merchants, very often two, three, or even four brothers would work together, but kept their fortunes separate.

Among the yeomen we find 1 average and 45 inferior craftsmen, as well as 6 small merchants, to a total of 20 trades. Interestingly

Graph 8
Trades practised in Gherla in 1750

Graph 9
Trades practised in Dumbrăveni in 1750

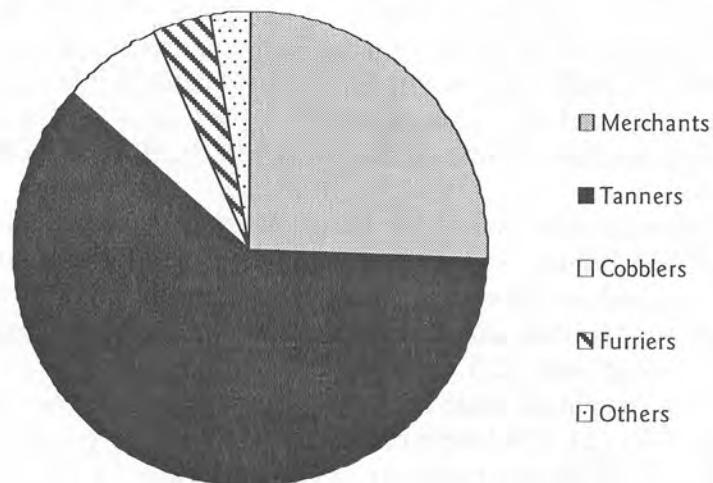

enough, the Armenians stuck to their traditional trades, working as merchants, tanners, bag makers, cobblers, the Hungarians were mostly potters, goldsmiths, tailors, cobblers, and carters, while the Romanians practiced a variety of trades, but were essentially masons and day-laborers. In Kandia we find 9 medium craftsmen, 23 inferior ones, one average merchant and 5 small ones, to a total of 14 trades. Even the town Gypsies had their own trades, with 10 smiths, 1 cobbler, and 4 fiddlers.⁴⁰

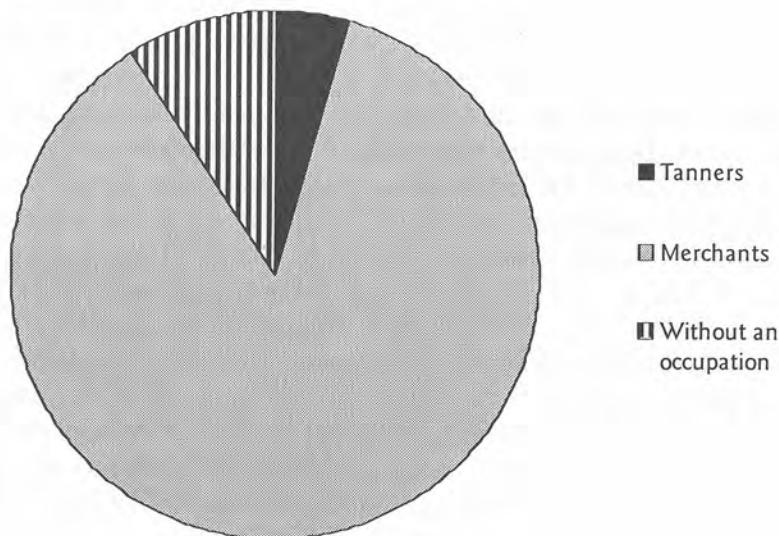
In Dumbrăveni there were 158 de heads of family and 8 widows who owned their homes, 45 (plus 7 widows) who rented their homes, and 26 (plus 1 widow) yeomen, mostly Romanians. In all, there were 229 "complete" families and 16 widows, to a total of 245 families, of which approximately 225 were Armenian.

Of the 203 Armenian male heads of family, 137 were merchants (67.48%) and 43 (21.18%) were craftsmen, the rest being either very poor and exempt from the payment of tax or working in the administration (the town justice, for instance). In certain cases, the conscription simply failed to indicate any occupation whatsoever. 38 (27.73%) of the merchants were ranked as great, especially those trading in cattle; thus, in the space of 15 years, the ratio between the small and the great merchants was reversed. This kind of trade required large amounts of capital, which explains why only 8 of those who did not own their homes worked in this field. Of the 43 craftsmen, 13 (30.23%) were tanners, 6 (18.60%) were furriers, plus 1-2 cobblers, shoemakers, tailors, leather workers, bag makers, goldsmiths, coopers, barbers, surgeons, potters, butchers and others, to a total of 16 distinct trades. Both the merchants and the craftsmen were divided into three categories. Of the home owning craftsmen, only one was listed as a great craftsman (he paid 7 florins and 30 kreutzers in tax), 3 were average (paying around 4"51 fl. in tax), and 15 had small businesses (1"33 fl. in tax). Of those who did not own a home, 1 was wealthy, 6 were average, and 13 were "inferior" (average tax of 1"14 fl.). Of the great home owning merchants, 1 was wealthy (21"40 fl. in tax), 5 average (17"30 fl.) and 24 were "inferior" (1"51 fl.); among the small merchants we find 6 wealthy (26"28 fl.), 8 average (18"27 fl.) and 73 "inferior" ones (5"38 fl.). Of the great merchants who did not own their homes, 1 was average (10 fl.), 7 "inferior" (2"51 fl.), and the 11 small ones all belonged to the "inferior" category (2"18 fl.). We notice that while a wealthy craftsman paid 7"30 fl., a wealthy merchant paid between 14"43 and 41"40 fl. in tax; average craftsmen paid between 2" and 9"35 fl. in tax, while the average merchants paid

Graph 10
Trades practised by Armenians from Gheorgheni in 1735

Graph 11
Trades practised by Armenians from Frumoasa in 1750

between 8"20 and 23"40 fl.; the "inferior" craftsmen between 0"50 and 5"50 fl., but the "inferior" merchants between 1" and 15" fl.

On average, the homeowners paid more tax (2"5 as compared to the 1"52 fl. paid by those without a home), and also owned arable land, pastures and vineyards, usually in the villages of Hoghilag, Ebeşfalău, Ernea, Laslea, Saroş pe Târnave, and Viişoara (Hundorf). They also had more livestock (an average of 2.38 oxen and horses per family, as compared to 1.06 for the others).⁴¹

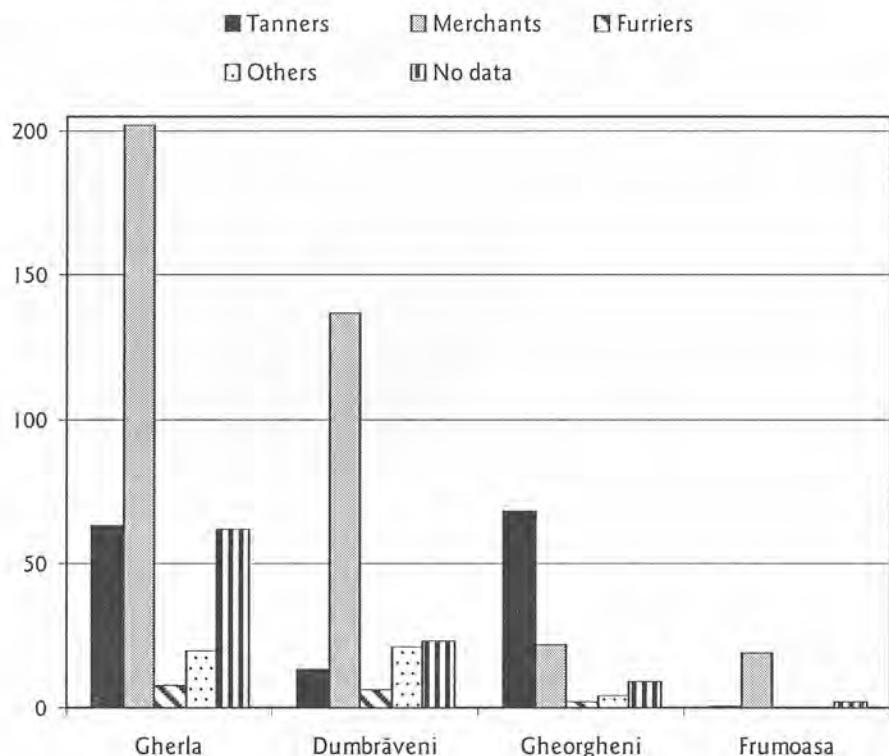
In Gheorgheni, in 1750, of the 103 taxpayers, 18 were merchants (17.47%), and 76 were craftsmen (73.78%). Of the merchants, 8 were great, and 9 small; of the craftsmen, 68 were tanners (89.47% of craftsmen and 66.01% of the total), plus roughly 2 furriers, cobblers, butchers, bag makers. The 5 widows were all merchants. Taxes averaged 2"16 fl.—2"12 fl. for the widows. Those from Gheorgheni did not own land and lived in the houses of Szeklers, but they had their own livestock, especially bovines. Average figures indicate 2.16 oxen and horses, and 2.14 cows. If we judge by the taxes they paid, we can say that the Armenian community from Gheorgheni was a prosperous one. Classified according to their occupation, the situation is as follows: of the 8 great merchants, 4 were wealthy (paying on average 47"9 fl.), 3 were average (23"43 fl.), and one was "inferior" (9"40 fl.); of the small merchants, 1 was average (23"10 fl.), and the other 8 "inferior" (9"43 fl.). One of them, who belonged to both categories, paid 37"15 fl., and the women merchants paid an average of 2"12 fl. Of the tanners, 8 were average (taxes between 11"15 and 34"50 fl., averaging 19"16 fl.), 60 were "inferior" (taxed between 30 kr. and 23"35 fl., 4"39 fl. on average). As to the other occupations, an average furrier would pay 24"25 fl., while the other belonged to the lower category and paid between 1"40 and 3"19 fl.⁴²

In Frumoasa, of the 22 de heads of family, 19 were merchants (86.36%) and 1 was a tanner. Of the average merchants, 2 traded in cattle or were retailers, paying 15"24 fl. in tax, the small inferior merchants paid 4"40 fl., the great inferior ones paid 3"53 fl., and the inferior tanner paid 2"30 fl. The average number of cattle and horses per family was 2.09.

In Kanta, all of the 7 Armenians were retailers. The wealthy one paid 28"25 fl., the average one 25"5 fl., and the "inferior" ones between 1 and 20"25 fl., for an average of 11"27 fl. A family had on the average 3.14 horses and oxen.

In Petelea, of the 5 heads of family, 3 were tanners (2 average ones paying 6"47 fl. in tax, an inferior one paying 3"30 fl.), and 2 were "inferior" merchants (1"25 fl.).⁴³

Graph 12
Trades practised in 1750

If we compare the taxes paid, we notice a discrepancy between trades, localities, and between homeowners and those without a home, the latter being far poorer than the former in the two towns. As to the occupations, the merchants were wealthier (those trading in cattle faring best), followed by the tanners, while the other craftsmen and those without an occupation were the poorest. To the extent in which the taxes paid reflected the wealth of the individuals, the richest were the great merchants from Gherla and Gheorgheni, the ones from Kanta were also prosperous, while in Dumbrăveni the fortunes were more modest. Of the craftsmen, worthy of attention are the tanners from Gheorgheni, quite numerous and paying most of the taxes levied there.

For the year 1770 the only available data reflects the situation of the company from Dumbrăveni and of the Armenians from the Szekler lands who belonged to the same company. In Dumbrăveni, we find 289 men and 71 widows, of which 138 men and 18 wid-

ows were merchants (47.75% and 25.35%, respectively), and 66 men and 1 widow were craftsmen (22.83%), the other being elderly, poor, or out of town, to a total of 250 families. In Gheorgheni, there were 126 men and 23 widows, of which 48 and 6, respectively, were merchants (38.09%, respectively 26.08%), and only 8 were listed as craftsmen (6.34%). In Frumoasa there were 20 families (including 2 widows, both of them merchants). Of the men, 9 were merchants (50%) and 1 craftsman, while in Kanta we find 4 men (3 merchants) and 1 widow. Between them, Petelea and Gurghiu had only 3 men, 2 of them beggars, and 1 old man.⁴⁴ Although less accurate than the 1750 conscription, this record indicates two things. The situation of the widows was indeed critical, as those who were not merchants were either destitute or forced to live with their children or relatives. On the other hand, we notice the stagnation of the community from Frumoasa and the depopulation of the smaller communities from Suseni, Șumuleu, and Bahnea, for which we have no data whatsoever. It would seem that no Armenians were living there any more, while in Petelea, Gurghiu—a major settlement at the beginning of the century—and in Kanta we witness the demise of the Armenian community, even if around the year 1800 Kanta still had 5 Armenian families.

Following this year, we have only random data, making impossible an overview of the socio-economic and professional situation of all Armenians from Transylvania. This is indeed regrettable, especially since in the space of one century the local Armenian community experienced major transformations, which cannot be studied in detail at the present moment. The census of 1900 does not allow us to distinguish between the Armenians and the rest of the population, but gives us a glimpse into the socio-professional structure of the four localities in question.

In 1900, the population of Gherla stood at 6,171 inhabitants, of whom 4,190 (67.89%) had Hungarian as their mother tongue, 1,861 (30.15%) Romanian, and only 189 (3.06%) other languages (a note indicates that the languages in question were Romany and Armenian).⁴⁵

As to the occupational structure, of the 2,614 inhabitants who had an occupation, 108 (4.13% to a Transylvanian average of 76.80%) worked in agriculture, 700 (26.77%—8.32%) in industry, 234 (8.95%—1.37%) in trade, 45 (1.72%—0.89%) in transportation, 295 (11.28%—1.99%) in the public service or in the professions, 192 (7.34%—1.36%) in the army, 404 (15.45%—3.22%) were day-laborers, 409 (15.64%—3.44%) were servants, while the rest had other occupations. Of those

working in the industry, most were employed in the light industry—cobblers, shoemakers, tailors, to a total of 281, namely, 40.14% of all those employed in the industrial sector. The town had 291 "enterprises," most of them (154—52.92%) having no employees, 57 having only one employee, 44 having 2 employees, 30 having 3, 4 with between 6 and 10 employees, and only 2 having between 11 and 20 employees.⁴⁶ If we compare the occupational structure with that of other urban centers, we see that Gherla was lagging behind the more developed ones, while still exhibiting a dominantly urban structure, illustrated by the almost complete absence of farmers, by the large number of merchants—indicating that the tradition had not been completely lost—, of people in the professions, in the public service, and by the numerous servants, a major indicator of the degree of urbanization.

In 1900, Dumbrăveni had 3,539 inhabitants, of whom 2,463 (69.59%) had Hungarian as their mother tongue, 765 (21.61%) Romanian, 330 (9.32%) German, and 332 (9.34%) another language, chiefly Romany.⁴⁷ In Dumbrăveni, 407 of the 1,912 working inhabitants were farmers (21.28%), 354 (18.51%) worked in the industry, and 82 (4.28%) in trade. There were 171 workshops, of which 99 (57.89%) had no employees, 32 had one employee, 17 had 2, 19 had 3, 2 had between 6 and 10 employees, and 2 had between 11 and 20 employees.⁴⁸

In 1900, Gheorgheni had 7,012 inhabitants, of whom 6,865 (97.90%) had Hungarian as their mother tongue.⁴⁹ 1,696 of the 3,262 people in employment worked in agriculture (51.99%), 705 (21.61%) the industry, and 100 (3.06%) in commerce. Most industrial workers were in the fields of wood processing and light industry (food, clothing, footwear). There were 313 "enterprises," 174 (55.59%) having no employees, 76 having one employee, 35 having 2, 20 having 3, 6 between 6 and 10 employees, 1 between 11 and 20 employees, and 1 with more than 20 employees.⁵⁰

Frumoasa had 2,795 inhabitants, 2,366 Hungarian and 435 Romanian. Even if most inhabitants (895 of 1,401) worked in agriculture, 154 (10.99%) were active in the industry—with 53 in the shoe-making business—and 25 (1.78%) in commerce.⁵¹

III.

Economy

In Transylvania, like anywhere in Eastern Europe, the Armenians were actively involved in commerce and the handicrafts. An important part of this activity was represented by their exchanges with Moldavia, especially when it came to trading in horses and cattle. As far as the handicrafts were concerned, they worked mostly in tanning and produced leathers famous throughout the region. Many of them also worked as butchers. Generally speaking, the handicrafts were connected to the commercial activities. The latter gained considerable importance in the general economy, and in the 18th century the Armenians acquired a virtual monopoly over the most lucrative type of commerce: cattle trade.

I. Trade

Until the beginning of the 16th century, foreign merchants were not allowed to sell their goods in Transylvania, and cities like Brașov, Sibiu, and Bistrița had the right to stock merchandise coming from the south and the east. After the battle of Mohács and the creation of the autonomous principality of Transylvania, under Ottoman suzerainty, Western traders began entering the country, competing with the country's merchant cities and tradesmen, especially the Saxon ones. They quickly gained ground at the expense of the locals, due to the Porte's interventions in their favor and to the important amounts paid to the treasury of the province from the proceeds of their trade.

In time, these merchants were granted a number of privileges and began settling in Transylvania. At the beginning, the main beneficiaries of these changes were the "Greek" merchants, a label usually applied to traders actually belonging to various Balkan ethnic groups; Aromanians, Romanians, Greeks, Serbs, etc.¹ The Armenians soon made their presence felt, after sporadic appearances in the 14th and the 15th centuries; the laws and regulations passed in the first half of the 17th century contain more and more references to Armenian merchants.

After settling in Transylvania, the Armenians received a number of privileges and offered serious competition to both local traders—already in decline—and Greek companies. In sheer numbers they accounted for a large part of the profession—not a very numerous one, though—and specialized mainly in foreign trade. Their economic importance (considering their total capital, the volume of their trade, the profits gained) rivaled that of the "Greeks." Significant in this respect is the fact that as early as 1700, shortly after their settlement in the province, the Armenian Company paid 1430 florins in tax, just like the Greek company from Sibiu, established in 1636, and three times as much as the Greek company from Brașov.² In 1703, the Armenian company paid 5,000 Rhenish florins in tax.³

At the beginning, the Armenians used to belong to the Greek company and paid their tax to the magistrate of this company. Soon they gained their autonomy and became serious competitors of the "Greeks." Thus, article XV in the regulations and decisions of the Greek Company from Sibiu issued in 1690 included a number of stipulations meant to prevent competition from Armenian traders.⁴

The economic importance of the Armenians is also indicated by a 1769 plan initiated by the Vienna Court and aimed at colonizing Armenians in the Maramureș region. On that occasion, Councilor Gebler referred to the magnitude of the trade carried out by this community and indicated that in Leipzig only a fair attended by numerous Transylvanian Armenians was considered completely successful.⁵ At the beginning, the colonization plan had moderate success, as a few Armenian families from Galicia moved to Maramureș. Still, the Court had great plans for the Armenians, whom—given their Catholic faith—it favored at the expense of the Jews. The Armenians were expected to replace the "Greeks" and the Jews in Levantine trade. The Transylvanian Treasury discussed the same matter, but it sought to avoid receiving new colonists, claiming that the Armenian settle-

ments were already overcrowded. These plans eventually led to nothing, given the passive resistance of local authorities and the fact that the Armenians themselves were no longer so eager to move once the war had come to an end.⁶

The trade centers of Gherla and Dumbrăveni became so important that taxation offices were created there. In Gherla, the office was created at the beginning of the 18th century, in 1729), and remained open until 1808, when it was relocated to Șimleu Silvaniei.⁷ Gherla and Dumbrăveni were also on the 1785 list of 15 towns where foreign merchandise could be sold.⁸

The important role played by the Armenian merchants is also indicated by the conscription of 1750, when most merchants were found to live in the Armenian towns: 182 in Gherla, 141 in Dumbrăveni, and 24 in Gheorgheni. The figures are all the more impressive if we compare this situation with that of the most developed urban centers in Transylvania: Brașov 62, Sibiu 27, Cluj 25. In fact, the conscription of 1750 classified the towns and the boroughs of Transylvania especially according to the importance and volume of their trade. The first category included only Brașov and Sibiu, the second included Gherla, Cluj and 6 other towns, while Dumbrăveni and Gheorgheni belonged to the third category, probably because more importance was given to domestic trade and to the servicing of the surrounding area.⁹

In their turn, the noblemen used the Armenians as a source of luxury goods and lending capital. For instance, in 1721 Governor Zsigmond Kornis sent 400 florins to Gherla for "Leipzig goods," and in 1725 Roman-Catholic Bishop Antalffy János asked the magistrate of Gherla to pay a debt of 100 gold pieces he owed to an Armenian from Vienna.¹⁰

The investigation of the socio-professional structure of the Armenian community indicates that most of them were merchants (their vast majority in places such as Dumbrăveni, Frumoasa, Kanta, more than half of them in Gherla, and in Gheorgheni only a minority, but a powerful one indeed). The most lucrative branch of their trade was cattle trade. Their trade in cattle and hides reached significant proportions. The incomplete data available today indicates that in the 18th century trade in livestock accounted for more than half of the Transylvanian exports (for instance, in 1733 it reached 177,000 florins), and 90% of it was the cattle trade monopolized by the Armenians. At the middle of the 19th century, some talked about an annual export of 300,000 sheep, 40,000 cows, and 10,000 horses

only by the Armenians from Gheorgheni, but the figures are quite exaggerated.¹¹ Still, Armenian trade—cattle trade in particular—brought considerable revenue to the treasury, making it so that the Armenians enjoyed official protection as a “fiscal population.”

Their economic success was favored by a number of factors. Coming from Moldavia, the Armenians spoke the language and knew the local conditions. Besides, they had long practiced this trade and were quite experienced, having numerous contacts. Just like the Romanian and Levantine merchants, they cooperated with their relatives, many of whom resided in Moldavia. At the beginning of the 18th century, Dimitrie Cantemir wrote the following: “For the foreign merchants—Turks, Jews, Armenians, and Greeks, generally called *gelepi*—have come to control all Moldavian trade, taking advantage of the carelessness of local merchants. They ship to Constantinople and to other cities entire herds of cattle and sheep bought cheaply in Moldavia and sell them there for twice the money they paid.”¹²

There are few direct testimonies concerning the commercial relations between the Armenians from Transylvania and those living in other countries, especially in Moldavia. For instance, in 1732 Moldavian ruler Grigore Ghica demanded that the Gherla town council oblige a certain Thomas to pay his considerable debt to two Armenians from Botoșani, Juon and Tanasy.¹³ In 1776, merchant Gergely Markó from Frumoasa entered a partnership with Hagi Criste from Moldavia.¹⁴ In the 1780s, his representative, a Moldavian Armenian, was arrested over a debt owed to another Frumoasa merchant.¹⁵ Similar data can also be found for the previous centuries, and the correspondence between the Moldavian rulers and the Transylvanian princes also includes references to Armenians and to the trade between Moldavia and Transylvania.

Until the beginning of the 19th century, cattle export was Moldavia’s main source of revenue. Prior to 1812, Moldavia exported around 100,000 heads of cattle every year. In 1817, 30,000 oxen were exported to Austria alone. An important part in this export was played by Transylvanian Armenians, alongside those from Moldavia, Poland, and Galicia.¹⁶

Cattle trade fluctuated considerably, and the scant sources on the matter do not allow us to see the full picture. Some considered that in the 18th century, approximately 40,000 heads of cattle were exported annually, to a total value of roughly 4.5 million florins.¹⁷

Available data indicates that in 1770s 6–7 thousand oxen were imported from Moldavia, and 4–12 thousand were exported to Hun-

gary. In the 1820s, annual exports reached 30–40 thousand oxen and 10–17 thousand cows, accounting for 2/3 of the total livestock imports, which amounted to 3 million florins. In the 1830s, Vienna needed 8–10 thousand Moldavian oxen every year, and imports varied between 3–17 thousand oxen and 3–10 thousand cows. In the 1840s, imports stood at 3–4 thousand oxen and a similar number of cows.¹⁸

In 1743, the Armenians paid to the customs taxation offices a total of 30,987 Rhenish florins, as follows: in Huedin 2,837 florins, in Bistrița 730, in Ghimeș 629, in Sibiu 16, in Deva 2,482, in Dumbrăveni 6,098, in Gheorgheni 2,420, in Turnu Roșu 218, in Gherla 12,871, in Șimleul Sivaniei 655, in Zalău 1,326, in Timiș 466, and in Bran 144 Rhenish florins.¹⁹

In 1775 the “*Historia domus*” of the Gherla Franciscans estimated that the number of cattle exported annually by the Armenians stood at 100,000. They said that Armenians sold cattle in Hungary, Germany, and even in its neighboring counties, and that “even Italy is supplied... by this nation eager for profit.”²⁰

Armenian merchants from Gherla exported cattle to Hungary. Some sold entire herds at one time, such as for instance Christophorus Etves in 1724, who sold 103 yokes at 24 florins the yoke. In just one day of 1723 four Armenian merchants exported 503 oxen to a total value of 7545 florins. In 1724, eight Armenian merchants from Gherla led 757 oxen to the Cluj customs taxation office (453 at 13 florins, 80 at 11, and 212 at 10.5 florins).²¹ In 1740, several merchants from Gherla (18 in number) fattened 3,690 heads of cattle on the fields near the town of Gyula, and one of them had as many as 650 heads all of his own. That year, the net revenue of merchants from Gherla and Dumbrăveni reached 42,000 florins. In 1751, an Armenian merchant from Dumbrăveni paid 4,000 florins to the customs taxation office, indicating that his trade was quite considerable. It is little surprising to see that the Saxons themselves feared the Armenian competition. For instance, Governor Samuel von Brukenthal was against the *Gubernium* members having an “Armenian purveyor,” and undermined the Empress’s plan to grant citizen rights in the Saxon towns to wealthy Armenians.²²

The records of the Transylvanian customs taxation offices for they year 1811 have been preserved, but only a few—those of Tulgheș, for instance—were kept in sufficient detail, indicating the names of the merchants. We see that Gheorgheni merchants exported cattle via the Tulgheș pass, 2, 3 or more at a time and sometimes with barely a few heads of cattle (5–10).²³

Merchants would buy cattle in Transylvania and Moldavia and, using hired hands, in spring or summer they would send them to the pastures leased in Hungary. There the cattle were fattened and sold in places like Pest, Vienna Breslau, Venice, Nuremberg, Augsburg, etc. Cattle traders would only spend the period between November and January together with their families. They had houses and additional facilities on the Hungarian plain, where an Armenian keeper (*pustadji*) took care of everything.²⁴ A song of the Transylvanian Armenians, the "merchants' song," tells us about the life they lived: "They go from one country to another to make a living. One is on the plains, the other in Vienna, most of them in towns, with shops in foreign cities or villages. Once they leave they are away for months on end, with no news of their families."²⁵

The Armenians had to lease pastureland from neighboring villages to graze their cattle, especially those from Gheorgheni and Frumoasa. The matter of the lease often led to conflicts between Armenians and the other inhabitants. In 1799, the villagers from Ghimeş protested: "As the Armenian nation is much wealthier, they have gained so much from trade that some lease even two or three pastures, driving us out."²⁶

A few years later, similar problems appeared in Gheorgheni. The local Székler community (men from the border units and "civilians") denied the Armenians the right to use the common pastureland, required them to pay a special tax, and did not allow them to graze the cattle purchased in Moldavia and shipped via their territory. The Armenians demanded protection from the *Gubernium*, once again indicating that it would be in the interest of trade and of the fiscal authorities.²⁷

As early as the beginning of the 18th century the Armenians had leased pastures in the counties of Békés and Csanád, and in the region of Banat. Thus, the 1736 peasant uprising from Békés was also directed against the Armenian tenants.²⁸

Empress Maria Theresa, and later Joseph II sold the crown estates from Banat. The Armenians seized the opportunity and purchased the lands previously held in lease. Many settled there for good, causing a decrease in the number of merchants from other towns.

At the middle of the 18th century, in Gherla 36 entrepreneurs and 43 assistants traded in cattle. In 1814, a petition requesting the repeal of a government decision banning cattle export was signed by only 16 Gherla merchants. However, the following year they were outraged when the *Gubernium* (Transylvanian Government) forbade the

Armenians to buy cattle, arguing that their trade brought them money to pay their taxes and make a living. According to Szongott, at the end of the century only 6 Gherla families were still in the cattle trade.²⁹

This trade decayed to the point where, in 1829, in response to a government query, the merchants from Dumbrăveni answered that they had nothing to say about the new regulations and tariffs because they were no longer engaged in foreign trade.³⁰ In 1847, a Dumbrăveni conscription indicated that only 5 or 6 of the former 50 or 60 merchants still resided there. The rich ones had moved to Hungary or elsewhere, many having been granted estates, so that the taxes paid by the town had been continuously decreasing since 1830.³¹

Until the middle of the 19th century, cattle trade was also practiced in other Transylvanian towns. The establishment of a religious association also gives us information about cattle trade. In the 1820s, several merchants from Frumoasa went to the Ghimeş taxation office, where they put their money together and bought all the Moldavian cattle they could find. They later sold the cattle at a profit, and used the money to establish the "St John the Baptist" Association.³² Conscription records also talk about the existence of partnerships, especially among brothers. Quite often, in the case of wealthy merchants, they kept their assets separate but traded together.

An early 19th century author wrote in detail about the cattle trade. He indicated that the Armenians held virtual monopoly over this commerce. They purchased their cattle mostly from Moldavia, fattened the herds on the Hungarian plain, and sold them in Vienna for bonds and bills of exchange payable in 2 or 3 months. The author pointed out that such bonds and bills were as good as gold for any Vienna businessman. Those dealing exclusively in cattle passed these bonds on to other merchants, who purchased merchandise from Vienna, reimbursing the former only upon their return home, where other cattle were purchased. This is how Armenian merchants worked together, and as a group they could circulate larger capitals than any individual merchant. Another advantage was that they did not carry large amounts in cash, did not have to borrow money, and still possessed the large amounts required by their trade.³³

At the beginning, the Armenian Company also included the merchants and helped them solve their problems. In time, the merchants set up their own association within the Company. This happened first in the two larger towns, but the end of the 18th century, commercial courts were also set up for the Armenians from Gheorgheni and Frumoasa.

The Gherla merchants had an association whose chairman was initially appointed by the Town Council and later by the members themselves. Still, the appointment remained subject to confirmation by the Town Council, which also controlled the annual financial balance.³⁴ The first minute of a meeting of the Gherla Merchant Company dates from 1718. Until 1801, the minutes were kept in the Armenian language. Membership was conditioned by the payment of a registration fee, regardless of the nature of the traded goods (cattle, farm produce, industrial goods, merchandise from Vienna, etc.). The association elected a captain and ten lieutenants, six of whom remained home and four visited the commercial towns. Each merchant had his designated place (stall) no only in town, but also at the regional fairs. The lieutenants were elected from among the members residing in the adjoining region. They used the association's money to purchase merchandise in Vienna or in Pest, which they sold to retailers at 8–12% profit.³⁵

In 1771, the Gherla merchant Company had 115 members, 12 of whom had partners of their own, mostly their brothers. Interestingly enough, it was usually the wealthy ones that worked in partnership. 11 merchants, 18 if we include the partners, had a capital of over 5,000 florins. The Novák brothers had 45,000 florins, and Christophorus Jakabffy had 32,000. Seven merchants (10 with their partners) had between 1,000 and 2,000 florins, 9 (12) between 500 and 900, 10 between 100 and 450, and 59 had less than 100 florins. The amount is not indicated in the case of three merchants, but for at least one of them the capital probably exceeded 5,000 florins. For the other two, the amount was seemingly under 100 florins. Those of the latter category, with less than 100 florins in capital, would go from village to village selling their merchandise or that of other merchants and visit the Transylvanian fairs. Those with a larger capital owned their own stores (24 merchants, 36 if we include their partners), and those of moderate means had tents where they sold a large variety of goods, practically anything that the market demanded, as in the case of smaller towns they practically had to satisfy all customer demands. Of them, 14 did business in their hometown of Gherla, 2 in both Cluj and Gherla, 3 brothers in Baia Mare, 2 brothers in Șimleu Silvaniei, 3 partners in Beclănești, 2 in Debrecen, 2 in Căvnic, and 1 in Baia Sprie, Oradea, and Năsăud, and several travelled to fairs in both Transylvania and Hungary.³⁶

In 1803, when the association of Gherla merchants decided that in future only those merchants with a capital larger than 3,000 florins

could trade in Viennese and Turkish goods, the town had no less than 27 such merchants (two of whom had partners).³⁷

Even when they resided in other places, the merchants paid their dues to the Gherla Company. Some of them were quite wealthy indeed, for instance, Kristóf Jakabffy from Zalău paid 175 fl. for his assets, the same amount for his trade, and another 35 fl. for additional benefits; another merchant from Zalău, Péter Lázár, paid 120 fl., and two traders from Jibou paid 120 and 80 fl., respectively.³⁸ In 1803, Oxendius Sárga from Tășnad reported to the Company that several Armenians from the county who did not reside in Gherla nonetheless wished to pay their taxes through the Gherla Company rather than directly to the county authorities.³⁹

The merchants from Gheorgheni were divided into three categories:

- those with capital in excess of 500 florins, who traded in "Viennese merchandise" and who were mostly cattle and raft traders;
- those with 50–500 florins capital, who traded with the Brașov merchants;
- the itinerant merchants, with less than 50 florins in capital, who went from one village to another.⁴⁰

Not surprisingly, a 1733 conscription of the merchants from several Transylvanian towns shows us that goods were exported by "Greek" and Armenian merchants. The others merely bought their wares and resold them to customers. The same method applied to the members of the Greek Company from Făgăraș, for instance.⁴¹ The merchandise included cloth, silk, oddments, spices, glassware, gunpowder, iron, salted fish, etc.⁴²

The merchants who traded in a variety of goods were either wealthy wholesalers, retailers who owned their own stores, small merchants who had stalls at the local fairs, or modest peddlers who sold their wares from horseback from one village to another. Some specialized in cloths, others in dry goods, oddments, or hides. The latter category was quite numerous. Such a merchant would purchase 30–40 thousand sheepskins and resell some of them at the Debrecen spring fair, and the rest at the Pest summer fair.⁴³ Most of them, however, sold a bit of everything, traveling from one fair to another, or in the stores they owned in the Transylvanian towns and villages. For many Transylvanians, 'Armenian' and 'merchant' became synonymous. When the famous writer Mór Jókai wished to present the atmosphere of a borough, he spoke about the stalls of the Greek and Armenian merchants, who sold spices and pipes.⁴⁴

We see therefore that the Armenians were present everywhere in Transylvania and had shops all over the place; for instance, at the middle of the 19th century most of the shops found in the Szekler lands were owned by Armenians. Sometimes, competition led to clashes between the Armenian merchants themselves, as it happened in Aiud at the beginning of the 19th century. Two Armenian families already owned several stores in that town, and another Armenian from Târgu-Mureş, Márton Csiki, sought to open a shop of his own. The local merchants sought to prevent him from doing that. In a petition to the *Gubernium*, they talked about an agreement concluded with the authorities, about the common interest, about the danger of bankruptcy, etc.; in their attempt, they were supported by the local authorities.⁴⁵

At the end of the 18th century, with cattle trade in decline, Armenian merchants developed an interest in rafting on the Mureş river. In the first half of the 19th century they acquired a virtual monopoly over this type of activity.⁴⁶ The lumber was produced in sawmills they owned or held in lease, and then rafted down the Mureş river with the help of hired peasants as far as the towns of Arad and Săvârşin. Other rivers they used were the Bistriţa, the Siret, and the Danube itself, with the lumber shipped to Constatinople via the port of Galaţi. An example likely to show the size of such an operation is the case of Armenian merchant János Urszuly from Gheorgheni. Upon his death occurred in 1834, his widow tried to collect the money owed to her husband. Thus, for timber sold the previous year, one merchant from Galaţi (most likely another Armenian) owed 4,476 thalers, and three other merchants from Piatra owed 3,565 thalers. The deceased had also traded in mineral water.⁴⁷

The Armenian towns and villages also gained the right to hold annual fairs (in the case of Gheorgheni, the privilege predicated the Armenian arrival). Gherla had 4 fairs, Dumbrăveni 6, and Gheorgheni and Frumoasa 4 fairs each.⁴⁸ From a 1837 description we learn that "the marketplace was a wide, unpaved street, with several well-stocked stores selling goods at affordable prices. Gheorgheni is a merchant town they way Armenians understand them."⁴⁹ While only 15 stores existed in 1820, by 1840 we already have 3 major stores and 40 smaller ones.⁵⁰

Speaking about Frumoasa, Károly Benkő mentioned that the Armenians owned more than five stores, "trading practically in everything, while the Hungarian inhabitants found themselves living in back alleys, which shows that Hungarians are not active in commerce."⁵¹

As we have seen, however, Armenian merchants were present at all Transylvanian fairs. In 1755, Baron Ádám Kemény asked the Gherla judge to promote the new fair held on his estate, at Cămăraș, for the Armenians were "the heart of any fair."⁵² Similarly, Michael Lebrecht wrote that the commercial activities of the Armenians from Gheorgheni "breathed life" into the entire region.⁵³

2. Crafts

For the Armenians, commerce and the handicrafts went hand in hand. Their main craft was the tanning of hides. The Armenians brought to Transylvania the secret of the preparation of Cordoba leather. This activity was second only to commerce with the Transylvanian Armenians, especially when it came to the communities from Gheorgheni and Gherla. Most members of the other communities were engaged in trade, but in these two towns the tanners had formed associations similar to trade guilds. The tanners from Gherla and Gheorgheni had an agreement regulating the production and the sale of dyed leather. Thus, in 1758, the tanners from Gheorgheni were allowed to take 1,000 bundles of Cordoba leather to the Debrecen fair, while the Gherla ones could only sell 600.⁵⁴ The tanners from Gheorgheni were more numerous and accounted for a significant proportion of the local community, more than half of the town's Armenians being tanners. Around the year 1760, Gheorgheni had more than 100, and their number reached 160 by the end of the century. For the Cordoba leather prepared and sold, the Armenians from Gheorgheni paid 9,412 florins to the local taxation office between 1 August 1754 and 1 April 1764, indicating the economic importance of this trade.⁵⁵

According to Szongott, in 1706 the association of Gherla tanners (which also included the craftsmen from Gurghiu) received a number of privileges from Charles III. The diploma in question regulated the internal organization of the guild, and its members enjoyed rights similar to those of the other Transylvanian guildsmen. One provision stipulated that acceptance of apprentices from Wallachia or Moldavia was subject to approval by the entire guild.⁵⁶ The diploma is probably not authentic, but it seems that a tanners' guild or association existed as early as 1709 and operated along the model of a similar Polish organization.⁵⁷

Witness testimonies from a 1759 trial tell us more about the Gheorgheni guild, which operated as such even in the absence of a diplo-

ma of privileges. The guildsmen elected their magistrate and held meetings, shared the cost of the dyes brought from Wallachia, regulated the volume of sales and the hiring of apprentices, and punished or expelled those who did not abide by the rules of the organization. It was forbidden to outbid a fellow guild member.⁵⁸ The tanners were divided into three categories: those from the first category could take 50 bundles of leather to the Debrecen fair, those from the second only 30–40 bundles, and those from the third category a mere 10–30 bundles. No leather was to be sold outside the fairs, with the exception of the leather sold directly out of the tanner's own home.⁵⁹

The Gheorgheni tanneries were also a source of income for the local Szekler community, creating jobs and using as raw materials the wood and the ashes sold by Szekler peasants. During the urban conscription of 1785/1786, the serfs from Gheorgheni declared that "...the Armenians tan Cordoba leather here and take it to Hungary, and from there they pay carters to bring back other merchandise; those who have beasts of burden can also make money from the shipping of merchandise."⁶⁰

Szongott wrote that the tanners did no see themselves as craftsmen, as they hired other people to do the actual work of tanning, while they saw to the supply with raw materials and to the sale of finished products.⁶¹

In 1770, the Gherla tanners' guild had 98 members; 5 from the first category, 18 from the second, 33 from the third, and 40 working for someone else. The dyes were brought by the Greek merchants of Brașov and Sibiu from the Ottoman Empire (in fact, the tanners from Gheorgheni often purchased dyes directly from Wallachia). Some of the goatskins were purchased locally, others from Wallachia, via Brașov and Sibiu. The processed hides were sold in Transylvania (approx. 30,000 every year) and Hungary (approx. 20,000). The whole guild was capable of processing 15,000 raw hides in any given year and dye black 40,000 white skins brought from Wallachia. Some had their own tanneries, others worked for the former, for this was not a trade one could do by himself. In a letter sent to treasury, the Armenian tanners complained about the fact that much of their income went into the pockets of merchants from Brașov and Sibiu, and suggested that the hides should be brought to Gherla directly from Wallachia.⁶² In 1727, Gherla had 20 such workshops. The Cordoba leather was processed in the larger tanneries. A 1792 report to the Transylvanian *Gubernium* indicated that Transylvanians did

nor raise enough goats, and therefore local tanners were forced to import skins. A 1807 document also stated that 40,000 goatskins were processed every year. At the end of the 18th century, these traditional crafts began to decay. In 1797, local furriers complained to the Gherla town council that the country wasn't producing enough hides, that others outbid them for those that were sold, that they had no lands and could not raise their own livestock. In the second half of the 19th century, the tanners' association existed only in name, as—according to Szongott—factories left deserted for three decades had been turned into dwellings.⁶³

In 1800, Gheorgheni still had 20 tanneries that produced Cordoba leather and had 10 or more employees, and a few smaller workshops. Their number decreased constantly, so that by 1820 there were only 10 of them left, further reduced to 6 in the space of just 2 years, and by the middle of the century none were still in activity. The main cause of their decay seems to have been the change in fashion.⁶⁴

The Dumbrăveni tanners' guild, once so prosperous, suffered a lot because of the rapid devaluation of the currency occurred at the beginning of the 19th century; it ceased to exist towards the middle of the century. The town's butchers were also an important category, and at one time the butchers' shops occupied an entire street. Apafi's diploma allowed anyone to work as a butcher. In 1745, the town council sold the right to slaughter cattle to just four butchers in exchange for 40 florins. Lamb and goat meat could still be sold by anyone. The foreigners, however, could only trade in meat wholesale.⁶⁵

Gherla had three craftsmen's associations; apart from the tanners, the furriers and the cobblers had their own associations. Their status was similar to that of trade guilds, but they had no privileges guaranteed by the authorities. In 1730, the town statutes indicated that the tanners, the furriers, the cobblers, and the bag makers could elect their own leader. Szongott managed to find the 1719 regulations of the cobblers' association, translated and transcribed in 1825.⁶⁶

Alongside the tanners, the Armenian community included furriers, cobblers, leather workers, bag makers, and butchers, all trades related to the commerce in livestock and animal skins. As we have seen from the conscriptions of 1715, 1735, and 1750, the combination between commerce and another occupation (tanning, butchering) or several at the same time was hardly uncommon among the Armenians, especially when it came to those living in the Szekler regions. The various occupations went hand in hand, as they were all

related to the trade in cattle and hides. In Dumbrăveni, the butchers had their own street, and in 1799 József Teleki noticed that the entire Giurgeu Valley was supplied with meat by the butchers from Gheorgheni.⁶⁷

The two larger towns needed a wide range of craftsmen, and many non-Armenians moved in: Hungarians, Romanians, Germans, Italians. Among them we find masons, stonemasons, lime burners, tailors, gardeners, goldsmiths, shoemakers, glassmakers, ironsmiths, potters, surgeons, painters, etc.⁶⁸ Their status was first regulated in Gherla in 1729, and the ones to benefit from this were initially the Hungarian and Romanian tailors. The town required them to form a guild and appoint a master; a statute was also drawn up. In time, other craftsmen settled in town. In 1751, the town council ordered them to teach young Armenians—for free—the secrets of their trade. Those who refused to comply were to be driven out of the town.⁶⁹

In 1836, a conscription of Transylvanian craftsmen showed that the Armenian communities had already lost many of their distinctive features and were falling in line with the general Transylvanian pattern. In what concerns both the number of craftsmen and the trades they practiced they were well within the average limits for the urban environment of Transylvania. At that time, Gherla had 384 craftsmen, and Dumbrăveni had 212. 40 trades were registered in Gherla, and 43 in Dumbrăveni, both average figures for the Transylvanian towns. The city of Cluj, however, boasted 92 registered trades. If we compare these figures with the data of the 1750 conscription, we see that the two Armenian towns were experiencing a period of stagnation.⁷⁰

The decline of traditional crafts altered the professional structure of these two towns, and the tanners had all but disappeared by the middle of the 19th century; in 1900, the figures concerning the various crafts was already identical to that of the other small Transylvanian towns, characterized by a dominance of the light industry (chiefly tailors and shoemakers).

IV.

The Development of Armenian Settlements

1. Administrative and judicial developments

The Armenians enjoyed a certain degree of autonomy since their very arrival in Transylvania. At the beginning, this autonomy was grounded in tradition and in the rights granted by various princes and later by the emperors. The entire Armenian community was organized into the Armenian Company, with the right to elect its own magistrate since the end of the 17th century. A document from 1735 indicates that two Armenian companies were in existence at that time: the “outer” one, which included the Armenians from Dumbrăveni, Ghoergheni, and Frumoasa (basically all those living on Szekler lands), and the “inner” one of the Armenians from Gherla.¹

Bishop Oxendie Verzerescu tried to obtain some privileges in Vienna for the new town of Gherla, where all Transylvanian Armenians were supposed to gather. In 1714 the Armenians wrote a letter asking him to return to Transylvania, saying that the authorities had begun to distinguish between the Armenians from Dumbrăveni, Gurghiu, and Gheorgheni and those living in Gherla, and were now forcing the former to pay tax.² In 1711, the Armenians requested freedom of trade (with Turkey, Poland, the German Empire) and of the crafts, exemption from quartering and from the payment of other taxes than the per capita one, administrative and judicial autonomy, with the right to choose the magistrate and the jurors from among the community members, observance of Armenian rites in the church, etc., as well as the settlement of all Armenians on the territory controlled by the fiscal authorities (either in Gherla or in Gurghiu).³

But the Bishop died in Vienna in 1715 without having managed to obtain the diploma he had sought for his community, and especially for the town of Gherla. At any rate, his plan to concentrate all Armenians in a single place failed, apparently also because of the opposition of the Dumbrăveni community.

In spite of all that, the Armenians living in various Transylvanian towns and villages remained in close contact with each other. In 1727, priests and representatives of the secular Armenian communities from Gherla, Dumbrăveni, and Gheorgheni gathered in Gherla and passed a resolution. Most of its stipulations deal with religious matters. For instance, it was decided to celebrate the Easter of 1729 on the same date as the Armenians from Poland. They also decided to convene a general community meeting every three years and elect the secular and the ecclesiastical community leaders.⁴ Even if those meetings never actually took place, the close contacts—especially between Gherla and Dumbrăveni—continued until the second half of the 19th century. Thus, they worked together to secure certain privileges, to restore the Armenian-Catholic bishopric, etc. For instance, on 24 May 1768, Dumbrăveni and Gherla signed an agreement whereby two representatives from each community were dispatched to Vienna in order to secure full citizen rights and the status of free royal town for both Transylvanian settlements, with the expenses to be shared 55% to 45% by Gherla and Dumbrăveni, respectively. Until the end of the 18th century, the two towns developed at a similar pace. Still, Gherla became a chartered borough at the beginning of the 18th century, and in 1785–86 the emperor made it a free royal town.

As the privileges in question had been granted by Emperor Joseph II, after his death the two communities sought to have their privileges sanctioned by the Estates of the principality, in order to make them fully legal. The opportunity presented itself during the Diet of 1790–91.⁵ In their petition, the Armenians mentioned their faith, their full payment of taxes, their contribution to the economic development of the country, the large share of the public burden that they bore, the financial sacrifices made in defense of the country (with detailed information concerning the amounts paid in wartime). Opinions in the Diet differed. The Szeklers were definitely against it, arguing that Dumbrăveni and Gherla had already received far too many privileges as compared to the other towns, and that the Armenians, abusing their rights, had purchased lands in other parts as well. The existing free royal towns were in favor of the Armenian request, but with certain restrictions. Eventually, Law no. 61 of 1791 includ-

ed Gherla and Dumbrăveni among the free royal towns and listed them right after Alba-Iulia in the fiscal record. However, the exemption from quartering and transportation expenses was denied.⁶

Soon the Armenians drew up a new petition, showing that the nature of their trade did not allow them to cope with such obligations. They were willing to pay 7500 gold pieces for an exemption. The debate around the issue lasted for decades, until a new diploma issued in 1839 gave a favorable solution. The Diet of 1841–1843 (held in 1842) included its first Armenian members with full voting rights.⁷

Even if the two towns became free royal towns only towards the end of their period of maximum development, their change of status remained quite unique in the Habsburg period. In the space of one and a half century, apart from Gherla and Dumbrăveni no other town managed to obtain this privilege. This was not exclusively related to their economic importance or to the bribes paid by their inhabitants: by the structure of their population, by their urban layout, the two settlements were the only ones close to what a town should have been. The other two Armenians settlements, Gheorgheni and Frumoasa, were smaller and could not compete with their larger sisters. Nevertheless, the local Armenians remained a separate entity, under special jurisdiction, autonomous in their relation with the county authorities. It was in these two smaller communities that the Armenian companies favored a rapid economic development and a considerable process of urbanization.

1.1. The free royal towns

Gherla

The settlement was first recorded in documents at the end of the 13th century under the name "Gerlahida," and belonged successively to several noble families. After 1467, it was passed on to the Catholic Bishopric of Oradea. In the 16th century, Chancellor George Martinuzzi erected here a fortress in the Renaissance style. The neighboring communities were granted a number of privileges in exchange for military service. The 15 Years' War brought with it the destruction of the settlement, and many inhabitants died or sought refuge elsewhere.⁸ The place was revived only by the settlement of the Armenians in the vicinity of the remaining village of Gherla.

We do not know when the actual construction of the town began. In 1713, a message sent by the War Council to the Aulic Council spoke about a "nova Colonia pro fundanda natione Armena in Tran-

silvania extruenda" in the future tense.⁹ Smaller groups of Armenians may have been settling here since the beginning of the century, but the massive colonization occurred only after they were driven out of Bistrița in late 1712. The information about them is more abundant after this date.

The first Armenian record for Gherla, drawn up at the beginning of the 19th century, starts with the year 1714; according to it, the first Council was elected in December 1714 (one magistrate and 12 senators).¹⁰ Also in 1714, the Armenian magistrate (*Jacobus Regius Companiae Armenorum*) complained that the pastureland given to the community was being plowed by Romanian peasants and by other inhabitants of Gherla (there were actually two separate settlements: one inhabited by Armenians and the former village of Gherla which belonged to the fortress and was inhabited by a Romanian majority), while the Armenians had no other land but the plots on which they had built their houses.¹¹

In 1720, Transylvanian Governor Sigismund Kornis mentioned that the Armenians living in Gherla were already holding trials by jury, "so anyone having any claims in their regard should first contact their magistrate and jurors."¹²

After the Armenians leased from the fiscal authorities the whole estate of Gherla, they divided it into plots and sketched the layout of the future streets. The houses and the church were initially very modest and deemed provisional by the inhabitants themselves. The town was surrounded by a perimeter wall with three gates. For their assigned lots (approximately 20 m wide, or half that, 10 m wide), the inhabitants paid tax until the time of Maria Theresa when they purchased the land outright.¹³ It must be said that Gherla was quite a unique case in the modern history of Transylvania, with the town built according to a precise plan on land purchased by the entire community.¹⁴

In 1726, Gherla received a diploma of privileges from Charles VI. The diploma granted the inhabitants considerable autonomy—their supreme judicial body was the council, which included a magistrate, 12 jurors, and 1 notary—stated that they had no quartering or transportation obligations, set the dates for the three annual fairs and the weekly one, and provided for free trade. Should an Armenian from another country wish to settle there, the council was to take full responsibility for him.¹⁵

At the beginning, Gherla was administered by a magistrate and 12 senators, of whom one was an Armenian notary; later they began hir-

ing Hungarian notaries. Their attributions were both administrative and judicial. The magistrate was assisted by a deputy, who initially collected the tax money and kept the books. Starting with 1724, the community elected two magistrates of the fair and a magistrate of the wine. Until that time, the senators had had to supervise these matters (the fair, the wine, the brandy, the butchers' shops, the town guard). Elections would be held in December, when the merchants were usually at home with their families. Other positions were gradually introduced: postmaster, street captains who kept the peace, inspectors who supervised the estate, the customs, the taxes and the leased lands, tax collectors (1740), treasurers (1742), censors, cashier (1758), scrivener, caretaker for the orphans, chief of the town guard (1755), archivist (1799), master of ceremonies (1799), chimneysweep, clockmaker, servants, guards, prison guards, hangman, etc., all paid from public funds, just like the professors and the school-teachers, the physicians and the surgeons, the midwives, etc.¹⁶

The most important decisions were taken by the Council of 12 senators. Starting with 1757, the latter was accompanied by the Council of the Hundred (*Centumvirate*), which, in spite of its name, only had 40 members. The chairman of this Council, the Speaker or the Hundredman, supervised the administration of town assets and represented the community in various legal trials. The master of the merchant and craftsmen association also participated in the meetings, with the right to vote whenever an economic issue was being decided upon. The council convened every Tuesday at nine; at the middle of the 18th century, the senators received an annual pay of 6 gold pieces for their services.¹⁷

The diploma of privileges granted by Charles VI also regulated the election of the magistrate. Those allowed to participate were the council members, the chairmen of various associations, and the wealthy citizens. In 1771 they also appointed an "administrator" of the town, with whom the magistrate shared both his attributions and his salary. In 1777, the local autonomy began to be somewhat limited: the town was to propose three candidates, and the *Gubernium* decided which one would become town magistrate.¹⁸

The town's finances were quite solid. Its citizens enjoyed considerable credit and at times they even loaned money to the queen or the governor. The many came from a number of sources, mostly as revenue of the Gherla estate, entrusted to the town in 1736. The town also rented the rights to sell brandy and wine, to open butcher's shops, inns, breweries, and mills, and also to trade in iron, gun-

powder, tobacco, soap, or felt. In 1798, the town had the following revenue from such activities: 3,250 florins from inns and pubs, 2,660 fl. from mills, 200 fl. from the greengrocery and 510 as market tax, to a grand total of 6,620 florins. Apart from these sources, other assets generated an additional 7,662 florins.¹⁹

The village of Kandia had a particular place within the estate, being initially inhabited by the families of those who did military service in the fortress. Romanian inhabitants are first mentioned in 1717, at a time when the Gherla estate had been entrusted to the Romanian Greek-Catholic bishop. In 1721, documents speak of Romanian yeomen living in houses erected in the vegetable gardens of the Armenians. They worked mostly in pottery. In 1753, the Armenians bought the village of Kandia from the fiscal administration for 8,000 florins. From that moment on, the local yeomen paid their taxes to the town and provided various public services. Apart from Kandia, the town had other yeomen in the so-called "Majorsor." These yeomen had to work for eight days every year, while those from Kandia paid tax. They elected their magistrate and four jurors, later confirmed by the town council. The Gypsies had their own district, where some of them made tiles. Their leader was also confirmed by the town council. They were also used to clean up the marketplace or as messengers.²⁰

In 1736, the fiscal authority entrusted to the Armenians the estate of Gherla with 7 villages and 9 possessions for a period of 90 years, in exchange for 100,000 florins. When the agreement came to an end in 1826, the authorities sought to recover the estate, and the ensuing lawsuit lasted for 63 years. The matters of contention were: the date of the return, the amount payable, the number of possessions, and the assessment of the improvements and of the damages occurred during this period. The fiscal authority wanted to return only 40,000 florins, as the currency had been devaluated at the beginning of the 19th century. Furthermore, and more seriously, it laid claim to parts of the town proper. In 1887 a compromise was eventually reached. The town paid an additional 200,000 florins and became full owner of the Gherla estate.²¹

The taxes paid by the town saw a gradual increase. If for the year 1717 and the period that followed the Armenian Company from Gherla paid 500 fl. in tax, in 1731 the amount grew to 1,000 fl., to remain constant until the middle of the 18th century (with some exceptions, as 2,400 fl. were paid in 1737). In the second half of the century, the amount increased, reaching approximately 4,000 florins towards the turn of the 19th century.²²

Dumbrăveni

The local tradition says that in 1672 the first magistrate, Theodore Dániel, later ennobled, obtained the right to settle here from Prince Michael Apafi in exchange for a tax amounting to 100 Hungarian florins. It seems that the Armenian colony from Ebeşfalău, on the Apafi estate, was established around 1685.²³ In 1704 the village was pillaged and burned by the Kurutz, but its inhabitants still resisted the idea that all Armenians should concentrate in Gherla. Until 1733, the local Armenians were registered as taxpayers.

The village of Dumbrăveni was the administrative center for all Armenians living in eastern Transylvania. In 1741, Governor John Haller tasked the "chief magistrate of the Armenian Company from Dumbrăveni, and of those from Gheorgheni, Frumoasa, Kanta, and Gurghiu" to carry out an inspection of the Armenians under his jurisdiction. The situation lasted until 1793, when the Mercantile Forums of Gheorgheni and Frumoasa were established. In 1793, the inhabitants of Frumoasa went to the Dumbrăveni magistrate with an internal matter, and were referred back to the Ciuc county authorities.²⁴

In 1733, Dumbrăveni obtained some privileges from Charles VI. The preamble to the diploma stated that it was in the monarch's interest to see his country "populated with inhabitants whose way of life is likely to improve the general situation."²⁵ According to the emperor, the Armenian merchants and craftsmen were precisely that kind of inhabitants.

The aforementioned diploma tells us that the Armenians from Dumbrăveni managed to secure the autonomy of their settlement, which now had the status of a borough. The lands of the town were separated from those belonging to the fiscal authority, and those belonging to other ethnic groups were to be compensated for the loss of their homes and relocated somewhere else on the estate. If an Armenian from Dumbrăveni or from elsewhere—with the exception of those from Gherla—wanted to build a new house, they were to be assigned a lot after the due payment of taxes. The Armenians had to promote the Catholic faith and build a large Catholic church. The non-Catholics were banned from the town. In civilian matters, the Armenians were dependant upon the Transylvanian *Gubernium*, in the economic-financial ones upon the Treasury, and their security was guaranteed by the army. Every year, on January 2, they would elect a magistrate and 12 councilors, as well as a notary. They acted as a court of first instance for the disputes involving Armenians, but criminal trials were handled by a panel of Târnava county offi-

cials. The diploma also guaranteed freedom of trade and promised support for craftsmen and merchants. During fairs, Armenian merchants were exempt from the payment of fees on the lands of the Ebeşfalău estate. They had the right to use the forests of the estate, to build bridges over the Târnava rivers and keep half of the toll for themselves, and in case of danger their assets could be stored in the fortress. Furthermore, in exchange for a fixed amount paid to the fiscal authority, they had the right to open butcher's shops and inns, and were exempt from quartering and transportation expenses. However, every family had to pay 8 Hungarian florins every year as property tax for their homes, with those living on Mică Street having to pay only 4 florins.²⁶

For a long time, foreigners were not allowed to take up residence in these towns, and even at the beginning of the 19th century the heir of landlord Torday László was taken to court over a similar matter. The Armenians also opposed the idea of their town becoming a county seat.²⁷

In 1758, they purchased from Maria Theresa the estate of Ebeşfalău (with the villages of Ebeşfalău, Ernea, Roandola, Nou, and Viişoara), paying 60,000 florins.²⁸

In 1786, Dumbrăveni became a free royal town, having the same rights and privileges as the other free royal towns of Transylvania and Hungary. Just like the noblemen, the burghers were exempt from the payment of customs duties, etc. All revenue (customs, butcher's shops, inns, marketplace, fairs, foreigner tax, the chemist's, etc.) belonged to the town. They also had the right to bear arms and erect a perimeter wall, should they so desire, even if at that time such a provision had become utterly obsolete. The 2 weekly fairs and the 4 annual fairs were reconfirmed.²⁹

In 1837, this diploma was re-issued by Ferdinand I; the provisions of the former one were largely kept, but now no house or lot was to be tax exempt. Should such property be purchased by a foreigner, then he had one year to become a full citizen of the town, lest he should be forced to sell said property to a taxpaying burgher.³⁰

In the second half of the 18th century, some Armenian families, chiefly the wealthy ones, moved to western Transylvania, in the counties of Maramureş, Satu Mare, Torontal, Arad, Cenad, Sălaj, and Ugocsa. Among them, families like Lázár, Dániel, Kis, Issekutz, Károly, Károly, and Lukács.³¹

Just like the Armenians from other places, those from Dumbrăveni practiced their traditional crafts, such as tanning and butchering.

Commerce remained, however, their main occupation. For a long time, Dumbrăveni was a true emporium, supplying goods to a sizable number of merchants, even from the larger towns.³² In 1759, the council built stores in the central square, surrounded by vaulted corridors, for the sale of bread and fruit, and during fairs tanners and furriers were also allowed to sell their products there.³³

1.2. *The boroughs*

Gheorgheni, first mentioned in a papal record of 1332, enjoyed a favorable location, surrounded by the settlements of the Giurgeu Valley and situated in the vicinity of the Bicaz Pass. Starting with the 15th century, when Giurgeu became an affiliate county, Gheorgheni was chosen as its administrative center. This considerably favored the development of the settlement. By the middle of the following century Gheorgheni was already the largest settlement in Ciuc county, but until the arrival of the Armenians it was no more than a large village. Even if it was not officially recognized as a town, after the arrival of the Armenians Gheorgheni became one of the important centers for handicrafts and commerce in the Szekler lands. Because of this development—albeit in the absence of a diploma—in the 18th century the settlement was increasingly referred to as a borough. In 1734, in the documents drawn up in connection to the aforementioned dispute between the Armenians and the Szeklers from Gheorgheni, the Armenians used the word town several times in connection to the settlement in question.³⁴

Until 1848, three autonomous communities lived in Gheorgheni: the Armenians, under the jurisdiction of the Mercantile Forum, the border units (after 1764), under the jurisdiction of the military judge and overall under that of the High Command, and the civilian population, under the authority of the county and of the provincial judge.

The Armenian autonomy applied to the entire community. At the beginning, the Armenians had been placed under the jurisdiction of the Dumbrăveni magistrate, but a letter dated 1733 is signed by the “magistrate of the Armenian nation from Gheorgheni.” Another document, this time from 1768, mentions the magistrate, the deputy magistrate, and the Armenian Council from Gheorgheni.³⁵ In 1754, during a legal dispute between a nobleman and two Armenians from Gheorgheni, the royal judge of Ciuc county told the authorities that “under no circumstances should the Armenians be vexed, for they have their own jurisdiction,” and that “any claimant should petition *modo suo* the Armenian magistrate.”³⁶

The commercial court, also known as the Mercantile Forum, was established in 1795 to arbitrate in any dispute involving the Armenians, except for criminal trials, and supervise all administrative matters. Even the civilian and the military authorities tuned to it in matters involving Armenians.

The Armenians lived for centuries alongside the Szeklers and, not being allowed to buy real estate, lived in homes owned by the latter. The matter of the fair and of the crafts led to several conflicts between Armenians and the two other communities, even if the coexistence was often a peaceful one. The most controversial issues concerned the fair, the right of preemption, the inns, the butcher's shops, and the pasturelands. The petitions sent by the parties to the royal judge, to the county authorities, to the *Gubernium* and even to the emperor did not cease until the Revolution of 1848. After the establishment of the border regiments, some officers occasionally stirred the troops against the Armenians in order to divert their attention from other matters.

On repeated occasions, the Armenians complained that the authorities of the seat did not respect their judicial autonomy, that they disregarded the Mercantile Forum, and that they punished Armenians with the help of the army, without involving the Armenian magistrate.³⁷

The Armenians living on Szekler lands had a particular situation, being a sort of *status in statu*. Those from Frumoasa also enjoyed a certain degree of autonomy. They elected their magistrate and jurors, who initially formed an administrative body. As time went by, the magistrate and 2 to 4 councilors formed a court of first instance, with the Dumbrăveni magistrate handling the appeals. Until 1793, the latter had jurisdiction over all Armenians living on Szekler land. If the county judge interfered in matters pertaining to the community, the Armenians would complain to the Transylvanian *Gubernium*. In 1793, a letter sent by the Dumbrăveni magistrate announced the community from Frumoasa that they were no longer under his jurisdiction.³⁸ Just like Gheorgheni, starting with 1795 Frumoasa had its own Mercantile Forum.

Oral tradition tells us that at the beginning the Armenians had no fixed abodes, hence the considerable movement of the population from one part of the region to another. In 1715, when the Armenians gathered in Gurghiu to elect a bishop, Dumbrăveni was represented by its own delegation. Documents from 1718 speak about an Armenian priest residing in the borough.³⁹ Until 1768, in religious matters local Armenians received guidance from the Armenian Catholic

parish priest from Dumbrăveni, and then from the one of Ciuc-Superior. Their church was built between 1762 and 1785, with the support of other Armenian communities.⁴⁰

In an article dated 1887, the Armenian priest from Frumoasa listed the families living in the borough. The first record goes back to 1770, and a century later only one third of the initial families were still present in the borough, as the others had had no heirs or left Frumoasa. Among the families, some had come from other places, such as Dumbrăveni, Aiud, and Sibiu. They worked mostly in commerce, and later some turned to agriculture on lands leased or purchased. Many Armenians from the counties of Ciuc and Trei Scaune trace their roots to Frumoasa.⁴¹

2. Education and culture

For two centuries, the Armenian community brought a distinctive note to the already diverse cultural landscape of Transylvania. Long adapted to living in exile, they managed to keep their culture and their language alive until the second half of the 19th century.

Urban life usually means more schools and a higher degree of literacy. Given their main occupation—commerce—the Armenians needed to know how to read and write. They kept their books in the Armenian language until the beginning of the 19th century, and the complexity of such operations also required some knowledge of book-keeping. Generally speaking, they were knowledgeable people, familiar not only with Transylvania, but also with neighboring or more distant countries. They could usually speak several languages, mostly Hungarian and Romanian but also German, and many Armenian merchants spoke three or four languages. We find their signatures on documents starting with the beginning of the 18th century, first in Armenian and later in the Latin alphabet. Even in the absence of statistical data we can say that their degree of literacy must have been among the greatest in 18th century Transylvania. A major part in this was played by their schools. We know that at the beginning of the century in question they were studying the Armenian language and religion. In 1753, a religious order present in Dumbrăveni since 1723 established a monastery and saw to it that the Armenian language was taught in school.⁴² Three elementary schools existed in 1781, one of them for girls. In 1827, Raphael Gharamian, a wealthy Armenian from England, bought a piece of land for a new girls' school.⁴³

We do not know when the first schools of Gherla were established, but we can assume that education became a priority right after the Armenian settlement in the region. The first information concerning the girls' school comes from 1727. In 1770 it moved into a new building. The disciplines taught there were the same as in the case of boys' schools. A Hungarian school operated alongside the Armenian ones. The Hungarian schoolteacher is first mentioned in a 1771 document.⁴⁴

In 1786 the *Gubernium* issued orders for the creation of a secondary school, because "it is known that the town of Gherla is one of the largest and most prosperous towns in Transylvania," and an elementary school was hardly enough for the education of future merchants. The secondary school for boys opened its gates for the 1792/1793 academic year. Inactive for a while, it reopened in 1812. Closed down again in 1854, it resumed its activity in 1861 as a four-year secondary school, teaching the Armenian language and literature. In 1896, it became an eight-year gymnasium and was relocated to a large new building.⁴⁵

In 1900, Gherla had the following schools: a state-run gymnasium, a Greek-Catholic seminary, a Greek-Catholic normal school, a private academy for girls, an elementary Armenian Catholic school for both boys and girls, a vocational school and a kindergarten.⁴⁶

In the 18th century, religious associations were playing an important role in the life of the community. Cultural activities diversified considerably in the second half of the 19th century, and numerous societies and associations were created. In 1900 Gherla had a casino, a craftsmen's club, both with their own libraries. Libraries also existed at the gymnasium, at the parish church, at the Franciscan church, and at the town prison. There were also four archives, at the parish church, at the Franciscan church, at the Greek-Catholic chapter house, and at the town hall. That same year, Gherla also boasted a choir, a brass band, and an amateur theater troupe, an apiculturists' association and a firemen's association. The first printing shop of Gherla belonged to the Greek-Catholic bishopric. Second came the printing shop owned by Todorán Endre, who also had a bookstore. He was the one who, in 1887, printed the *Arménia* review edited by Kristóf Szongott. A weekly review, *Szamosújvár*, was also published between 1896 and 1898 by Dr. Tivadar Fogolyán.⁴⁷

The town of Gherla made donations to various scientific and cultural associations, such as the Transylvanian Museum Association, the Cluj Theater, the Academy, etc.⁴⁸ The town also had three collections: at the gymnasium, at the offices of the *Arménia* review,

and the private collection of Professor Dr. Temesváry János. In 1895, the reputed scholar Gyula Merza suggested the creation of an Armenian museum. He published a number of articles on Armenian ethnography, and in 1900 he devised an Armenian room for the ethnographic museum of the Carpathian Transylvanian Association (Erdélyi Kárpát Egyesület) from Cluj. Four years later, some valuable pieces belonging to the Armenian Catholic church from Gherla were exhibited there. The first meeting for the creation of an Armenian museum was held in 1904. The main promoters were Gyula Merza, historian Kristóf Szongott and the famous ethnographer Antal Hermann. The first pieces and donations began to arrive, and the *Arménia* began publishing various plans and opinions concerning the museum. In February of 1905 a meeting for the establishment of the Armenian Museum Association (Órmény Múzeum Egyesület) was convened. The museum received financial support from the government, and the town council offered two rooms in the building of the old Armenian Catholic gymnasium. Excavations began at the Roman settlement located within the town limits. Official approval was delayed until September 1906, and in the meantime director Szongott passed away. As the gymnasium was relocated to the new building, in 1906 the museum was given an entire floor of the building. The collections kept growing and included religious inventory, archeological finds, ethnographic material, manuscripts, books, photos, etc.

3. Urbanism

In the 18th century, the Armenian contribution to the urbanization of Transylvania was quite considerable. Gherla remains unique in Transylvania, a Baroque town built according to a pre-established plan, nowadays lost and devised by an unknown architect. Several stages in the construction process can be identified: until roughly 1720 the land was divided into plots; in a second stage, between 1723 and 1750, the assigned land was divided almost completely and the construction plan was set in motion; finally, in the third stage, between 1750 and 1775, massive Baroque buildings were erected. In fact, the most valuable Baroque constructions date from that period.⁴⁹ Generally speaking, the town had a uniform and regular layout, a unique case among the towns of Transylvania.

In the 18th century, the wealthy Gherla community could afford to hire outside help. Many of the construction workers, stuccoers,

and stonemasons—mostly Germans coming from countries such as Austria, Bohemia, Moravia, and Hungary—were representatives of a Central European Baroque, “a style that soon blended with the local artistic tradition.”⁵⁰ The records of the Roman-Catholic parish list the names, the occupation, and sometimes even the origin of these craftsmen, who are mentioned starting with the 1720s. Their number increased when construction work began on the great church, with most names listed in the 1740s. However, by the 1760s they had all but disappeared. “After 1750, worthy of interest is the work of stonemasons, the original traceries of the windows, the portals, the capitals of columns, the vegetal, zoomorphic, or anthropomorphic decorations, all found on the façades of the town’s lay or religious buildings,” wrote art historian Nicolae Sabău.⁵¹ This is when we find the name of Romanus Lehr (Lehl, Lerb), one of the most appreciated stuccoers in Transylvania who, apart from the Gherla buildings, also decorated a number of houses located in the Mureş or the Someş Valleys. The last quarter of the 18th century, a time of economic crisis, brought with it a decrease in construction activities. The number of construction workers was smaller than when work had begun in the 1720s, and locals increasingly replaced the foreigners.⁵²

In the 18th century, and especially in its second half, most Transylvanian buildings were erected in the Baroque style. They were designed “along models in which the elements of local Transylvanian planimetry and those typical for upper Austria or Bohemia were completed with Baroque decorations.”⁵³ In the 19th century, the prevailing style was the Neoclassical one. In terms of the planimetry, we find three types of buildings: the compact rectangular one, the L-shaped one, and the most frequent one of all, the U-shaped floor plan. The façades, usually with trapezoidal gables, the gables over the commanding porte cochere, and the access doors were richly decorated with Baroque elements in the “Gherla fashion.” The repertoire of decorative sculptures is also quite diverse. In terms of the construction technique, art historian Nicolae Sabău mentioned the fine craftsmanship and the preference for high quality construction materials.⁵⁴

After their arrival in Gherla the Armenians most likely used the church located near the fortress, which seems to have belonged to the village of Gherla. The Solomon church was completed in 1723, and it served as a parish church until the erection of the great church in the town center. The latter’s construction began in 1748 and lasted until 1798. It remains the church decorating the center of our only Baroque town. Its architect is still unknown, but he was most defi-

nitely influenced by the tradition of the Austrian Baroque. At any rate, the construction was completed by master Josef Jung from Pest. The exterior decorations are somewhat eclectic, reflecting the three stages of the construction, and they combine Baroque and Neoclassical elements in a manner that is not always fortunate. The interior is much more beautiful, with its mixture of Baroque and Rococo elements.⁵⁵ The main altarpiece is carved in marble brought from Jibou, in a fashion that recalls the Franciscan church from Eger. The four lateral altars are the work of Cluj sculptor Simon Hoffmaier, but were actually completed by his apprentice, Antal Csürös; the paintings were purchased in Vienna; the organ was made in Brașov; the clock was installed in 1799. The church was eventually consecrated in 1804.⁵⁶

The Franciscan Church from Gherla was built in 1757, also at the expense of the Armenian community. It was consecrated the following year.⁵⁷

In the period immediately following their arrival, the Armenians lived in provisional dwellings. The houses were made of wood, thatched with straw or reed. Gradually the situation began to change, and by 1737 the council forbade the thatching of roofs, recommending instead tiles or shingles. Those found in breach of this regulation were to be fined 12 florins. From that moment on, any construction work was subject to approval by the council.⁵⁸

Because of these regulations and of its prosperity, Gherla became one of the most "urban-looking" towns of that time. For instance, in 1900 Gherla had 944 houses, 80% (758) of which were in brick or stone, a figure very large for a country like Transylvania.⁵⁹ Initially, the town had three streets, with a fourth built in the 1730s. The four streets were policed by four street captains. The first store was built in the marketplace in 1722, and starting with 1728 the town began selling lots for the construction of other shops.⁶⁰

Sidewalks appeared first in the central square in 1801, with the square itself paved in 1807. The streets of Gherla were cobbled between 1668 and 1876, and sidewalks were built. The beginning of the 19th century also saw some work done on a canal that communicated with the Someș river. The first water pump for the fire brigade was purchased in 1789, and additional fire-extinguishing equipment was bought at the beginning of the following century. As early as the 18th century, the town officials showed considerable concern with fire. In 1778 they set up a committee which regularly verified the observance of fire safety regulations.⁶¹

In 1775, the "Historia Domus" of the Franciscans described Gherla as follows: "The ever increasing number of inhabitants share this pleasant space, so that their town, nicely built and properly organized, with fine decorated buildings, with rectangular squares and straight streets, is now the envy of any citizen of the principality."⁶²

In 1889, when the Hungarian Cultural Association of Transylvania held its meeting, the *Erdélyi Hiradó* newspaper reported about Gherla: "Of all Transylvanian small towns, this is certainly the most beautiful. A town so orderly, so aesthetically pleasing and so remarkably hygienic could not be found in the whole of Hungary, with the possible exception of Szeged."⁶³

The towns of Dumbrăveni and Gheorgheni were less beautiful than Gherla. Still, wealthy merchants and craftsmen financed construction work here as well and commissioned commanding stone houses, some even in the Baroque style; Armenian churches in the Baroque style could also be found here.

In 1766, the report of an inspection carried out at the Dumbrăveni tax collection office mentioned the large number of "magnificent and splendid" houses and stores recently built in both Gherla and Dumbrăveni. The inspector estimated that they must have cost several thousand florins.⁶⁴

During a 1773 visit to Transylvania, Joseph II did not overlook the Armenian towns. In Dumbrăveni, he noticed the beauty of the stone houses, but wondered whether the money should not have been invested in commerce. The inhabitants explained that such buildings were necessary in order to prevent the town from being destroyed by fire, as it had happened several times in the past.⁶⁵

The first church built in Dumbrăveni was made of wood. The "old church," made of stone, was erected between 1723 and 1725 from donations made by several families. Work on the cathedral began in 1766, but the plan was too ambitious for so small a town. The activity ceased between 1767 and 1777, and then resumed with the plans rendered more realistic. The church was eventually completed in 1783 and consecrated in 1790. It was designed by architect Ferenc Chinder from Cluj, and painted by Antal Csávási from Vințu de Jos.⁶⁶

Gheorgheni and Frumoasa lagged behind the two free royal towns when it came to their urban development. Local buildings were more modest looking, and the construction stages were delayed as compared to the free towns. Between 1730 and 1734, in Gheorgheni they built an Armenian church in the Baroque style, and in 1748 they sur-

rounded it with a perimeter wall with bastions. The Roman-Catholic church was rebuilt later, in 1756, also in the Baroque style. Very few buildings date back to the 18th century. Among them, the Armenian parochial house of 1769, the Kajetán house (today a museum), erected between 1770 and 1787, the normal school of 1783 and the Kopatz house of 1800. At the beginning of the 19th century, the local inhabitants were still building their stone houses in the Baroque style. In 1808, the borough was largely destroyed by fire, and it seems that most of the houses were made of wood. Even after that date, only the rich merchants could afford to build solid stone houses. Most Baroque monuments are to be found in the town center, along the main thoroughfares, built by the Armenians.⁶⁷

With the influx of Armenian population, even the village of Frumoasa began to acquire urban features. At the middle of the 19th century, historian Balázs Orbán wrote that "Frumoasa is just a village that holds weekly and annual fairs, but it looks more urban than Miercurea Ciuc, which calls itself a town; its wide central square is surrounded by houses several stories high and by stores, with an intense commercial activity carried out entrepreneurial local Armenians."⁶⁸

Because of the Armenians settled there, Gherla became the most beautiful Baroque town in Transylvania, and Dumbrăveni and Gheorgheni also experienced a considerable process of urbanization, with fine streets and commanding Baroque and later Neoclassical buildings.

V.

The Distribution of Armenians in Transylvania

Shortly after their arrival in Transylvania, the Armenians “spread to every town in the country—wrote Balázs Orbán—and, as the Hungarians were a nation of farmers with no penchant for commerce and erroneously showing little respect to such an occupation, they gained control of commerce everywhere and became rich.”¹

When the Dumbrăveni cathedral was completed at the end of the 18th century, a document detailing the history of the Armenians was laid in one of its spires. It contains a lot of data regarding the situation of the Armenians in those days. The document indicates that the two chartered towns of Gherla and Dumbrăveni were inhabited exclusively by Armenians, which is not exactly true, if we look at the existing conscriptions. “However—the document continued—by the nature of our trade some of us acquired shops in Sibiu, Cluj, Aiud, Turda, Deva, Târgu Mureş, Orăştie, Sebeş, Odorheiu Secuiesc and Reghin; two brothers, noblemen Antal and Gergely Issekutz, and nobleman Patrubán Márton were granted citizen rights in Sibiu. And some received estates to hold in perpetuity by royal donation, in Hungarian towns like Oradea and Arad, but also in Banat”;² examples in this respect were noblemen Lukács Lázár and Izsák Kiss, former councilors in Dumbrăveni.

Even when they took residence in other towns, for a long time the Armenians officially remained citizens of Gherla or Dumbrăveni. The correspondence between the magistrates of Gherla and Dumbrăveni for the year 1800 shows that the Armenian merchants from Dej were actually citizens of Gherla, where they also paid their taxes.³

In 1808, not counting the inhabitants of the two towns, 366 Armenian families were recorded as living in Transylvania. Of them

284 resided on the Szekler lands, 59 in the counties, and 23 in the western marches known as Partium. In 1821, we find a comparatively large number of Armenians in the counties of Turda (20 families), Solnocul de Mijloc (30), Zarand (15), Trai Scaune (37), and Odorhei (14); 41 families lived in the city of Cluj, and 24 in Târgu Mureş.

The settlement of Armenians in various towns and boroughs and especially their economic activities were sometimes met with animosity. Still, they were gradually accepted by the local communities; for instance, in 1779, the butchers' guild from Odorhei accepted its first Armenian member, in spite of the protests of the local magistrate.⁴ The Armenians also ended up owning most of the shops in the Szekler towns, at least until the 1830s, when the Jewish competition made its presence felt.

The Armenians came to somewhat compensate for the absence of a bourgeois class, even in parts as poorly developed economically as the Szekler region; they held virtual monopoly over commerce and quite a few other trades, playing to a certain extent the part played in other areas by the Jews. It is interesting to see how the two nations complemented one another. The census of 1850 shows that the Armenians were present in all the towns and boroughs of Transylvania. The presence of Armenians, just like that of Jews, is an indicator of the urbanization level: in the more rural boroughs, places such as Ileni, Ilia, Moşna, Dobra, etc., we find neither Armenians, nor Jews. The aforementioned complementarity worked in the sense that where the Armenians were present we find fewer Jews, and vice-versa. This is mainly accounted for by the competition between the two groups, as they were both active in the same fields. In 1850, the Armenians were present in larger numbers in Cluj (199), Crasna (120), Târgu Mureş (87), Târgu Secuiesc (82), Cehu Silvaniei (69), Zlatna (66), Turda (65), Zălău (50), Târgu Lăpuş (51), Braşov (47), Odorheiu Secuiesc (40), etc.⁵ They played a similar part from the ideological point of view as well.

The Armenian contribution to the development of Transylvanian towns was quite significant, and they consolidated the urban middle class and speeded up the development of their places of residence. For instance, an Armenian named Gergely Jakabffy founded the Arad hospital, donating thousands of florins for this purpose.⁶ In Târgu Secuiesc, another Armenian, Lukács Fejér, played a central part in the establishment of a bank, which he managed for fifteen years. And the examples could continue.⁷

VI.

The Image of The Armenians and Their Integration into Transylvanian Society

In recent years, sociology and social psychology, as well as history itself, have shown considerable interest in the investigation of interethnic relations, on the one hand, and in imagology, on the other. The study of anti-Semitism generated the so-called "middleman minorities theory," which sought to explain the rise of prejudice against a minority that occupies a strategic position in the economic life of a country, with all the subsequent animosity. Of the minorities whose socio-economic role was similar to that of the Armenians, the best example is that of the Jews, but we could also mention here the Asians present in eastern and southern Africa, the Lebanese in western Africa, the Chinese in southeast Asia, the Greeks (and the Armenians) in the Balkans and in Asia Minor. All these minorities were involved in monetary exchanges, in commerce, and they occupied an intermediate position between the elites and the masses. By itself, however, their economic role cannot account for the animosity felt towards them.¹

The integration of Armenians—namely, the efforts made for acceptance by the dominant group combined with a preservation of the specific cultural identity—occurred between the 17th and the 18th century, with the support of the local authorities. We have already seen that the Armenians were favored by the central authorities, just like the other "middleman minorities." They enjoyed considerable economic status, but were deprived of political power. Nevertheless, they managed to secure some political privileges: judicial and administrative autonomy, and the status of free royal towns for Gherla and Dumbrăveni, granted at the end of the 18th century. At the beginning of the 18th century, the bishop that brought the Armenian Church in

Transylvania under the authority of Rome, Oxendie Verzerescu, sought to gain recognition for the Armenians as the fourth nation of Transylvania, but failed to do so because of the opposition of the Estates.²

In Transylvania, the Armenians, just like the other minorities (Greeks, Macedo-Romanians, Jews) came to fill a gap in the local economy. The political elite of Hungarian noblemen showed contempt for commercial activities, and the masses of peasants lacked both the political freedom and the skills required for such an occupation. The Armenian merchants took advantage of this status gap and sought integration in the Transylvanian society. Their interests did not clash with those of noblemen and peasants, and they only competed with the local Saxon merchants who, in the 17th and the 18th century, became the most fervent opponents to additional privileges being granted to the Armenian community.

The Saxon perception of the Armenians remained rather negative even in later years: 19th century Saxon historians circulated a number of negative stereotypes, blaming the Armenians for the "dire situation" of the Saxon merchants.³

The Armenians soon adapted to the local conditions in Transylvania, as a number of factors worked in their favor. They had been Christian from the very outset, but their conversion to Catholicism helped a lot with their integration. As most of them were merchants, they quickly mastered the languages spoken in Transylvania (at any rate, those who had come from Moldavia could already speak Romanian, at least the early generations). Significant in this respect is the fact that at the beginning of the 19th century, in a description of Transylvania we read that while the Greeks and the Serbs preferred to communicate with others in Romanian and the Jews in German, the Armenians generally favored the Hungarian language.⁴

Still, there were elements that made their integration somewhat difficult. Transylvania was almost exclusively an agrarian country. In this world of farmers, the Armenian merchants and craftsmen were like a foreign body. Socially speaking, they were somewhere between the nobility and the peasant masses. At the beginning, the Armenians were foreigners in all senses of the word. They were foreign because of their ethnic background, language, and customs, but also in terms of their occupations, social status, and mentalities. The different mentalities and living standards made the other inhabitants wary of the Armenians. Besides, there was also the resentment felt by traditional societies with regard to the merchants, as the latter allegedly produced nothing and merely "exploited" the work of others. Among

the Hungarians, merchants enjoyed very little social prestige. Sometimes, we see this resentment manifest itself even with the authorities, otherwise known for their support of the Armenians. Thus, in 1731–1732, when the Armenians and the Bulgarians petitioned for a tax reduction, the Aulic Chancellery of Transylvania indicated that “we must realize that while foreigners and newcomers are reaping the benefits of this country, the old inhabitants, who have to deal with hardships, quartering, and taxation, are getting poorer by the day, and the former pay less tax and are exempt for quartering duties.”⁵

When the merchants belonged to a foreign group, as in the case of the Transylvanian Armenians, the conflicts and the tension related to commercial operations moved from the interpersonal to the interethnic level. The relations between the Armenians and the other nationalities were complex and occasionally tense, and their image is directly connected to the development of these relations, as well as by the elements indicated above.

In what follows, we shall merely focus on the Hungarian perception of the Armenians, and on the latter’s perception of themselves. The reason why we are only dealing with one of possibly several collective representations is related to the absence of sources and to the fact that the Transylvanian Armenians defined themselves in relation to the Hungarian nation (*‘nation’* in the medieval sense of the word) and were eventually assimilated by it. In a word, the Armenian perception of themselves partially emerged as a reaction to this hetero-image.

At the beginning—as we have already indicated—the Armenians were treated with considerable mistrust. As their trade required them to travel a lot, they were also used as spies. Thus, even if they provided much useful information, they remained suspicious in the eyes of the others. Among the expenses of the Ciuc Seat for 1697–1698 we find 275 florins paid to “Armenian couriers and spies, who constantly went to Moldavia, to places like Jassy, Bârlad, Focșani and Suceava.”⁶ We have similar information about the Armenians from Vienna, who provided useful information about the Turks during the wars against them.⁷

Generally speaking, however, they lived peacefully alongside the other Transylvanian ethnic groups.⁸ However, some incidents were reported in the first half of the 18th century, and as a consequence the image of the Armenians had a lot to suffer. The Armenians were seen both as foreigners and as merchants, both labels carrying a negative connotation. In 1711, the Union of Transylvanian Furriers’

Guilds demanded protection "as true citizens of this country against the Armenians, a foreign nation," explaining that: "We are true patriots, promoting day and night the interests of His Majesty... and these Armenians are trying in every possible way to diminish us and steal our livelihood, even if they are a foreign nationality and they love Transylvania only when it suits them; in times of war, they seek shelter in other countries; they gather all the goods, the money and the silver of the local population and, when they are rich enough, they leave for other countries."⁹ The Hungarian and Saxon merchants saw their Armenian competitors as greedy, unscrupulous parasites. This is one of the stereotypes usually associated with the other "middle-man minorities," namely, the fact that they felt nothing for the country in which they lived and were merely there to exploit it.

The conflicts were more manifest where the two communities shared the same town, as it happened in the case of Gheorgheni. The Szeklers, who were losing ground in the local economy, sought compensation in a conservative ideology based upon traditional values. They revived the medieval principle of the right of the first come, justified by the blood shed by their ancestors; for that, their only reward had been "free ownership of the land"; on the other hand, the Armenians were "intruders owning no property and assimilated with the yeomen."¹⁰ The situation of the Armenians, seen as barely tolerated newcomers, was in sharp contrast with the situation of the privileged nation, of the local community that enjoyed all the rights. In a letter sent at the beginning of the 19th century, the Szekler border units stated that "We are the Szeklers living on these lands, whose glorious ancestors gained these lands with their blood and defended them for centuries against the Tartars, the Turks, and other predators, and the Armenians who now complain so much were not long ago, in 1672, after three years of wandering across the mountains, accepted on these lands in memory of our ancestors who had shed their blood here, but were not adopted as true sons, and law, or man, or God himself cannot allow them to become our masters."¹¹ In 1819, the furriers' guild from Târgu Mureş protested against the local Armenian merchants, who were purchasing hides in defiance of guild privileges and as a consequence "most guild members have been reduced to poverty, while they [the Armenians, our note] are becoming wealthier by the day and, in spite of that, the expenses of the town are covered mainly by the members of the guild."¹² Also at the beginning of the 19th century, the burghers of Târgu Mureş wrote the following letter: "The number of Armenians in our town has

increased, against the interests of the local inhabitants, to the point where they now control the best locations, they buy at high prices sections of the market square and even the nearby streets; there are more and more of them every day, and we fear that because of them no one else can buy lucrative estates."¹³

If until the beginning of the 19th century the animosity stirred by the economic success of the Armenians had contributed to their negative perception by the Hungarians, the situation gradually changed in the first half of the century in question. A good example in this respect is a fragment written towards the middle of the century by Balázs Orbán, who indicated that the Armenians had found wealth in their adopted country, but—he continued—"we are not envious of them, we are even happy to see all this prosperity, because they have never been ungrateful..., they understood what they owe to their country and proved themselves to be its worthy sons. They have adopted our language, our culture, and established with us a bond of common interests." Balázs Orbán went on to present the main features of the Armenians: intelligence, openness, understanding, clear thinking, moderation, all positive traits, to which he added their high cultural level and their support of any worthy cause.¹⁴

We see that, in the eyes of the Hungarians, the Armenians lost those negative traits that had once labeled them as a "middleman nation." This new perception of the Armenians was caused, on the one hand, by the dissolution of the closed Armenian group based upon feudal privileges and by the ongoing process of assimilation, and, on the other, by the acceptance of the Armenians as a replacement for the absent Hungarian bourgeoisie. In fact, the first half of the 19th century brought with it the massive assimilation of the German bourgeoisie living in the towns of Hungary. In the case of the Armenians, the period marked the transition from integration to assimilation. In Transylvania, where the Hungarians held the dominant position in political life but were numerically a minority, the assimilation of Armenians was welcomed by many, especially by the local intellectuals. The positive image of the Armenians seen in the writings of Balázs Orbán was by no means singular, being in fact typical for the Hungarian intelligentsia of the 19th century. For instance, Count Lajos Gyulay, who served several terms as a deputy in the diets of Transylvania and of Pest, wrote in his diary of the year 1867 (speaking a beautiful Armenian woman from Cluj): "In fact, they are all extremely devoted to the Hungarians. They have been practically assimilated into the Hungarian community, as most of their women

don't even understand the Armenian language; the Armenian man always speaks Hungarian to his woman. They are just like the true Hungarians, they pray to our Lord in Hungarian, they think in Hungarian."¹⁵ In his turn, historian Elek Jakab asked the rhetorical question: who ensured the development and the modernization of cities like Cluj and Târgu-Mureş? "Are not the Armenians the very heart of these cities? Look around the marketplace, go to the theatre, attend public meetings, look at the membership of charities, go to church or visit them in their homes, and you will find your fellow countrymen, your Eastern brethren ... "¹⁶

We must see now what was the Armenian perception of themselves in the two centuries following their arrival in Transylvania. Throughout the 18th century, the Armenians maintained a solid group identity and a positive image of themselves. Given their social status, their occupational structure, and their contacts with the world at large, the Armenians displayed a mentality that was more modern than that of the other inhabitants of Transylvania, still trapped in obsolete structures.

As early as the middle of the 18th century, the Armenians from Gheorgheni objected to their status as a tolerated nationality: "Our ancestors came to Gheorgheni 80 years ago and this is where we were born, not as foreigners in our beloved country, but as an Estate paying taxes to Your Highness, not as wanderers, but as dedicated subjects of Your Highness."¹⁷ They went on stating that "they have been paying to the free Szeklers taxes for their homes, and have enjoyed their full rights... His Highness having recognized them as a cohabiting nation."¹⁸ They ensured the Szeklers of their dedication and loyalty, of their economic importance, of the fact that their settlement there had brought benefits to the Treasury, "in the interest of the county and for the peace of its inhabitants."¹⁹

Their way of life also shaped the mentalities of the Armenian community. In their written exchanges we find numerous elements that tell of their economic and political liberalism. They stressed the advantages they brought to the local community, the fact that they paid cash for their merchandise, that they more than adequately supplied the local markets, that they contributed money for construction and repair work, and that "in that seat they brought a considerable contribution to the circulation of currency."²⁰ They were opposed to all restrictions, as "all Transylvanian urban estates hold their fairs and gain revenue with their assistance." In the name of economic liber-

alism, they condemned all feudal practices: "Who and in the name of what principles could force us to buy their grain or wine and prevent us from freely deciding on how to spend our own money?"—asked they rhetorically. The Armenians from Gheorgheni also objected against feudal legal practices: "It is unheard of for one individual to be *actor, testis*, judge, and executioner at his own trial, and it is not proper for the Noble Seat to do the same thing, let alone for a Catholic."²¹

In their conflicts with other communities, the Armenians showed great dignity and a profound understanding of their own values. In 1880, the Gherla town Council stated in a letter to the Transylvanian *Gubernium*: "This town has never received anything for free" and, in spite of having had considerable expenses with the estate and with construction work, it had managed to pay back both the loans it had made and the interest accrued.²²

However, the end of the 18th century brought with it the decay of the traditional Armenian economy. From foreign trade they gradually moved on to domestic trade, some of them took residence in neighboring villages, and the wealthiest cattle merchants settled in the Hungarian plain (where they leased large estates and fattened their cattle). Most of them joined the ranks of the nobility, finding individual solutions to the question of assimilation by the dominant group.

Being part of a less appreciated group can be disheartening, with individuals motivated to change their situation and build a positive image of themselves. Social identities are deemed unsatisfactory when the *in-group* is seen as inferior to the *out-group* in several important ways. The situation of the Armenians was more complex than that of the Jews, for instance, who were marginalized. Apart from their significant economic status and above average socio-economic development, the Armenians were favored by their Catholic faith and enjoyed a number of privileges. In fact, they were disadvantaged only when it came to their participation in political life. The theory of social identity tells us that when the members of an *in-group* see themselves as inferior to others, they resort to individual or collective strategies meant to increase their self-esteem. Individual strategies are adopted chiefly when the members of a group see the situation as being stable and legitimate. In inter-group situations, when social mobility is possible, individuals who perceive themselves as somewhat disadvantaged can seek to join the dominant group by

adopting its cultural traits and fundamental values.²³ This happened to the wealthiest and most socially mobile members of the Armenian community.

After such changes, the Armenian community was gradually assimilated into the local Estates and eventually became fully integrated into the Hungarian community, a phenomenon accelerated by the economic changes affecting their main occupations. The middle of the 19th century represented a turning point in their history. During the Revolution of 1848, the Armenians supported the Hungarian cause, which brought them even closer to this community. During the 1889 meeting of the Hungarian Cultural Association of Transylvania (EMKE), the mayor of Gherla considered that “the Armenians from this country have become and will forever be part of the Hungarian nation.”²⁴ After 1848, this ethnic community lost its legal personality and its integration into the modern society meant a loss of their national identity. Consequently, some Armenian intellectuals—especially those belonging to the urban elite of Gherla—sought to secure the autonomy of the Armenian-Catholic Church. Other attempts were aimed at creating an Armenian “national” front. In an 1868 letter sent to the Armenians from Frumoasa, the Gherla community spoke about a common national cause. 67 heads of family from Frumoasa signed the petition in response to the request of their “fellow nationals, their kindred in religion and language.” The Armenians from Gherla spoke about their right to a moral life, to their own language and rite, especially since they were descended from a nation that had played a historic role in ancient times and had produced a significant literature, and, on the other hand, since they had always shared the greater interests of the country.²⁵ The existing political context, however, proved unfavorable to such an initiative.

The massive assimilation triggered an identity crisis. In response to that, in the second half of the 19th century, when the Armenians had become almost fully Hungarized, the new ideology of “Armenianism” appeared as an attempt by several Armenian intellectuals to revive the national conscience of their fellow nationals. The new ideology and the Armenian perception of themselves were both grounded into two elements: the fact that they belonged to the Armenian nation and the desire to preserve their language and traditions, as well as the understanding of their essential and privileged role in the history of the Hungarian nation. Between these two poles, they devised an ideology that looked at their history glorifying the past and idealizing the Armenian community. Armenianism was an ideology that

shaped a distorted image of the self, as it was literally impossible to put together a single, coherent representation. It was very difficult to praise the past, the traditions, to see the Armenians as a chosen people, and at the same time admit that their assimilation was a positive thing. A compromise was eventually reached by dissociating between two levels. From a cultural point of view, they expressed the desire to remain Armenians, but from the political point of view they declared themselves Hungarians, even truer Hungarians than the "real" ones. The cornerstone of this redefinition of themselves was their adaptability, which made possible the bond between the two communities.²⁶ The major ideologist of Armenianism, Merza Gyula, wanted to stress the "racial" specificity of the Armenians within Hungarian society, following the Szekler or the Cumanian model.²⁷

Within the new representation of the self created by the ideology of "Armenianism," an important part was played by those features meant to be admired by the Hungarians or to make the Armenians more likeable—all of them positive features, of course. According to these authors, the Armenians were readily adaptable, religious, even devout, honest, but also ingenious and active, industrious, thrifty, but generous rather than avaricious, Puritan in their family life but fond of living well and, last but not least, great patriots.²⁸ Some of these images were meant to coincide with the Hungarian perception of themselves, as the Armenians were keen to point out that they were at the same time good Hungarians. This element was a recurring presence in their argumentation.

The ideology of "Armenianism," devised by a group of intellectuals, could not stop the process of assimilation, which at the end of the 19th century reached a very advanced stage. While there is no precise theory to explain assimilation, and the word itself is hotly debated and sometimes replaced by terms like "acculturation," "integration," etc., some observations derived from the empirical examination of available data remain nevertheless necessary. The assimilation of Transylvanian Armenians is different from the much discussed phenomenon of the attempted assimilation of nations in dualist Hungary. By and large, it is similar to the assimilation of the Jews, in spite of a number of differences. An investigator of the Jewish community from Hungary, sociologist Viktor Karády, discussed the Jewish assimilation as part of the general modernization of Hungary. The assimilation marked a separation from the closed traditional culture of that community and from its language, but it was not done merely for the sake of embracing another culture; instead, it was a

way of participating in the process of modernization. The massive assimilation of the Jews would have been inconceivable in the absence of a modernization of the whole society, which made possible their socio-professional mobility and the elevation of their social status. The liberal Hungarian political elite offered a so-called "assimilationist social contract," not only in order to increase the number of the Hungarian community, but mostly because it wanted to compensate for the absence of a Hungarian bourgeoisie and needed something that would speed up the modernization of the local society, administration, culture, etc.²⁹ The assimilation of Transylvanian Armenians, while partly following the example mentioned above, preserved a number of specific features. As we have already indicated, their integration, or indeed their assimilation, occurred earlier, partially prior to 1848, being favored by the social status, the religion, and by the small number of Armenians living in Transylvania. In the two boroughs located on Székler land the Armenians lived in a dominantly Hungarian environment and quickly adopted the new language, very much as it happened with the other communities from various Transylvanian and Hungarian towns. The same process occurred somewhat later in Gherla and Dumbrăveni, where the Armenian community was larger and had its own schools and social elites. Here the process continued well into the second half of the 19th century. Their successful integration is also indicated by the large number of people of Armenian origin who joined the political, economic, and cultural elite of dualist Hungary.³⁰

Still, this assimilation did not cause them to completely forget their roots; on the contrary, it involved the preservation of at least a part of the Armenian identity. After the First World War assimilation was no longer an issue, and, as an epilogue, after 1990 some attempts were made to recover the "lost identity" by way of a "neo-Armenianism."

Conclusions

In the 18th and the 19th century, Transylvania was less urbanized than both Western Europe and the other provinces of the Austrian Empire. The Armenians, who began settling here in the second half of the 17th century, contributed considerably to the urbanization of the principality.

Since a main feature of the urban population is the fact that they have non-agricultural occupations, the Armenians, whose interests lay exclusively outside the agrarian sphere, came to increase the number of this population. They dedicated themselves to commerce and to a few handicrafts, contributing both to the economic development of Transylvania and to the development of stronger economic relations with other provinces. While comparatively few, the Armenians played an economic role that far exceeded their number. They gained monopoly over one of the most lucrative types of commerce, cattle trade, and in the 18th century—alongside the Greek, Romanian, and Aromanian merchants—they formed the elite of the Transylvanian merchant class. Apart from foreign trade, they played a crucial part in the development of domestic exchanges prior to the arrival of Jewish merchants, increasing the circulation of goods and currency. Their presence in certain boroughs can also be seen as an indicator of the urbanization level reached by the respective localities.

Given their socio-professional structure, the Armenians accounted for a significant proportion of the emerging Transylvanian bourgeoisie, especially in the Szekler seats and in the counties. They were also more cultivated and numerically more literate than the rest of

the population. Besides, they constantly displayed mentalities that were far ahead of those exhibited by the other Transylvanian communities.

Also significant in the fact that in the space of two and a half centuries, only the two Armenian towns of Gherla and Dumbrăveni were recognized as free royal towns, thus increasing the number of actual urban settlements in the province. In their turn, Gheorgheni and Frumoasa thrived because of the Armenian presence, and in the 18th century Gheorgheni became a borough, recognized as a town only in 1907. These Armenian settlements are also interesting from an architectural point of view, especially the Baroque town of Gherla, built according to a pre-defined plan.

Following the changes occurred in the first half of the 19th century, the traditional markets of the Armenians began to disappear and their economic activities began to decline. From foreign trade they gradually moved on to domestic exchanges, some took residence in neighboring villages, and the wealthiest cattle merchants settled in the Hungarian plain (where they leased large estates and fattened their cattle), most of them joining the ranks of the nobility. This decay affected their settlements to varying extents. The community from Frumoasa had been quite small to begin with, but it managed to survive until the middle of the 19th century, when many of the local Armenians spread mostly across the Székler lands. The other small communities vanished as early as the 18th century. Dumbrăveni had an unfavorable geographic location, far too close to the larger towns of Sighișoara and Mediaș, and never recovered from the economic crisis and the subsequent restructuring. The process of decay began in the last two decades of the 18th century, and the town starting losing population, with a significant decrease in the proportion of Armenian inhabitants.

Gherla and Gheorgheni enjoyed a more favorable location, fulfilling various additional functions for the surrounding region. Their occupational structure was more balanced, and some of the merchants successfully turned towards other activities. Those from Gheorgheni began trading in wood while still dealing in cattle and retailing goods. Even after the economic changes and the departure for Hungary of the wealthiest merchants, the Gheorgheni community was still thriving. In its turn, Gherla did not decay the way Dumbrăveni had. Still, the increase in population occurred in the second half of the 19th cen-

tury had nothing to do with the local Armenian communities, but followed the general trend of urban development in Transylvania.

In conclusion, we can say that the Armenians contributed to the urbanization of Transylvania to a larger extent than normally expected if we take into account their small number, but failed to change the obsolete local structures that hindered the development and the urbanization of this province.

"For the Transylvanian establishment—Michael Lebrecht wrote in 1791—the Greeks and the Armenians are like the pulse for the human body. (...) You can read on their face whether the state is healthy or afflicted by disease."¹

Note / Notes

Cap. / Chap. I

1. Am evitat enumerarea titlurilor literaturii de specialitate referitoare la armeni, deoarece o foarte bună trecere în revistă a fost făcută recent de / We decided against listing the specialized bibliography concerning the Armenians, as an excellent survey has recently been published by Daniel Bein: "Armenier in Siebenbürgen" (în continuare / hereafter cited as "Armenier in Siebenbürgen"), vezi / see *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 21. (92.) Jg., 1998, Heft 2, 143–167.
2. Nicolae Iorga, *Choses d'art arménienne en Roumanie* (1935). Apud Sergiu Selian, *Schiță istorică a comunității armene din România* (în continuare / hereafter cited as *Schiță istorică*), București, 1995, 17.
3. Endre Sashalmi, „A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala Báthori István korában. Idegen kereskedőelemek az erdélyi fejedelemségben“ (în continuare / hereafter cited as „A Levante-kereskedelem erdélyi“), in Fülöp Miklós–Vonyó József (szerk.), *Történeti tanulmányok Dél-Pannoniából. A dél-dunántúli történészek II. regionális konferenciájának válogatott előadásai*, Pécs, 1988. december 18–19. Pécs, 1994, 50–51.
4. Bołoz Antoniewicz János, „Az örmények“, in *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*, vol. XVI. Galiczia, Budapest, 1898.
5. Konrad Schünemann, „Die Armenier in der Bevölkerungspolitik Maria Theresias“ (în continuare / hereafter cited as „Die Armenier“), in *A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve III* (1933), 214–216.
6. Sergiu Selian, *Schiță istorică*, 19–21.
7. Ibid., 58–63.
8. Ibid., 21.
9. Ibid., 53–54.

10. Ion Nistor, „O descriere a Principatelor Române din 1822“, *Analele Academiei Române*, Memoriile Secțiunii Istorice, tom XXV, 1942–1943, București, 1943.
11. Sergiu Selian, *Schită istorică*, 21–25.
12. Ibid., 45–47.
13. Ibid., 47–49.
14. Ibid., 25–31.
15. Moldován Gergely, „Az örmények Moldvában“, *Arménia*, I/1887, 204–207. În Moldova a existat, totuși, în unele momente, și prigoană religioasă, după cum atestă cronică în versuri a lui Minas din Tocat, contemporană cu evenimentele / Some religion persecution did manifest itself at one point in Moldavia, as indicated by the verse chronicle of Minas from Tocat, a contemporary to those events. Vezi și / see also Sergiu Selian, „Un manuscris inedit și o controversă istorică“, în *Revista istorică*, serie nouă / new series, tom / tome 4, 1993/5–6, 561–571, precum și precizările făcute de / and the observations of Nicolae Edroiu, în *Revista istorică*, serie nouă / new series, tom / tome 5, 1994/5–6, 579–583.
16. Tarisznyás Márton, „Gyergyószentmiklói adatok az erdélyi örménység történeti néprajzához“, în idem, *Gyergyó történeti néprajza* (în continuare / hereafter cited as *Gyergyó történeti*), Bukarest, 1982, 215.
17. Konrad Schünemann, „Die Armenier“, 216–217.
18. *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt (Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt)*, II, Kronstadt, 1889, 172–175. În listă apar nume ca / The list includes names like Asbey Armenus, Yvannes Armenus, Balasch Armenus, etc.
19. Konrad Schünemann, „Die Armenier“, 217.
20. Endre Sashalmi, „A Levante-kereskedelem erdélyi“, 50.
21. Apud Olga Cicanci, *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636–1746* (în continuare / hereafter cited as *Companiile grecești*), București, 1981, 20.
22. *Approbatae Constitutiones*, Lit. LII.
23. Apud Tarisznyás Márton, *Gyergyó történeti néprajza*, 215.
24. Ibid.
25. Ávedik Lukács, *Szabad királyi Erzsébetváros monográfiája* (în continuare / hereafter cited as *Erzsébetváros*), Szamosújvártt, 1896, 61.
26. Ibid., 69, 125.
27. Teodor Ghițan, „Expulzarea populației armenești din Bistrița cu ocazia epidemiei de ciumă din 1712“, în *Ani. Anuar de cultură armeană*, serie nouă, I/1994, nr. 1, p. 109–118; vezi și / see also Szongott Kristóf, *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája 1700–1900* (în continuare / hereafter cited as *Szamosújvár*), vol. 1, Szamosújvárt, 1901, 110–116.
28. Arhivele Statului din Budapesta / Budapest State Archives (în continuare / hereafter cited as ASB), Arhiva Tezaurariatului Transilvaniei / Archives of the Transylvanian Treasury, F 234 – Arhiva Fiscală a Transilvaniei / Fiscal Archive of Transylvania, dulapul / file cabinet VI/d, fasc. / folder 4.

29. Bárány Lukács, „Verzereskul Oxendius“, in *Arménia*, II (1888), 138.
30. Bálint Kovács, „Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a XVIII. század első évtizedeiben“, in *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*, volum în curs de apariție, care conține referatele conferinței cu același titlu, din 22 aprilie 2005, organizată de „Universitatea Creștină Pázmány Péter“ de la Piliscsaba. Studiul lui Bálint Kovács este o primă încercare modernă de a clarifica evenimentele din primele decenii ale bisericii armene pe baza izvoarelor arhivistice de la Roma, Viena și Budapesta. Îi mulțumesc și pe această cale că mi-a pus la dispoziție manuscrisul lucrării sale / forthcoming (the volume includes the papers presented at the homonymous conference organized on 22 April 2005 by the Pázmány Péter Christian University of Piliscsaba). Bálint's study is a modern attempt at clarifying the events occurred during the early decades in the life of the Armenian Church, based on materials found in the archives of Rome, Vienna, and Budapest. We are extremely grateful for the fact that he has allowed us to consult his manuscript.
31. Ibid.

Cap. / Chap. 2

1. După Konrad Schünemann, pentru prima dată cifra de 3.000 a apărut în lucrarea lui András Illés din 1730, de la care a preluat-o József Benkő, prin intermediul cărții căruia despre Transilvania, din 1778, s-a răspândit cifra respectivă / According to Konrad Schünemann, the number 3000 first appeared in a 1730 text belonging to András Illés, later taken up by József Benkő, in his much circulated study on Transylvania of the year 1778.
2. Vezi / See Pál Judit, „O legendă a istoriei: problema originii hunice a secuilor“, in Sorin Mitu – Florin Gogâltan (coord.), *Studii de istorie a Transilvaniei. Specific regional și deschidere europeană*, Cluj-Napoca, Asociația Istoriciilor din Transilvania și Banat, 1994, 98.
3. Anaïs Nersesian: „Negustori armeni în comerțul Moldovei“, in eadem, *Armenii în istorie și cultură*. București, Ed. Ararat, 2003, 168. Sunt amintite orașele / Mention is made of the following cities: Suceava, Hotin, Botoșani, Vaslui, Galați, Jassy, and Dorohoi.
4. ASB. A Gubernium Transylvanicum Levélára. Arhiva Guberniului Transilvaniei / Archive of the Transylvanian Gubernium, F 46 Ügyiratok, 1698/ 580.
5. *Connumeratio Armenor(um) Universorum...*, in ASB, F 49 – Vegyes conscriptiák (Conscriptii diverse / Various conscriptions), leg. / file 5, fasc. / folder 13.
6. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, I, 117.
7. Mulțumesc și pe această cale lui Bálint Kovács care mi-a atras atenția asupra acestei scrisori, descoperită de dânsul în Arhivele de la Vatican

- / We thank Bálint Kovács for letting us know about this letter, which he found in the archives of the Vatican.
8. Ibid.
  9. Ávedik Lukács, *Erzsébetváros*, 107.
  10. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 271.
  11. „Az erzsébetvárosi bíró és communitás memoriáléja“, in *Arménia*, III/1889, 298.
  12. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 409–410.
  13. Ávedik Lukács, *Erzsébetváros*, 65.
  14. ASB, Arhiva Guberniului Transilvaniei / Archive of the Transylvanian Gubernium, F 50 – Az 1750-es általános összeírás (Conscriptio generală din 1750 / General conscription of 1750), no. 78.
  15. Datele sunt din ASB, Arhiva Guberniului Transilvaniei / Data from ASB, Archive of the Transylvanian Gubernium, F 49 – Vegyes conscripțiok (Conscriptii diverse / Various conscription), leg. / file 5, fasc. / folder 13; F 50 – Az 1750-es általános összeírás (Conscriptia generală din 1750 / General conscription of 1750), no. 78-79; Exactoratus Provincialis, F 390 – *Erdélyi adózók kimutatásai* (Situatiile contribuabililor din Transilvania / Record of Transylvanian taxpayers); F 388 – *Városok és mezővárosok 1769/70. évi classificatioi* (Clasificările orașelor și târgurilor din 1769/70 / Classification of towns and boroughs of 1769/70); *Az 1850. évi népszámlálás*, Budapest, 1983; *Bevölkerung und Viehstand von Siebenbürgen. Nach der Zählung vom 31. Oktober 1857*, Wien, 1859; Csetri Elek, Imreh István, *Erdély változó társadalma 1767–1821* (in continuare / hereafter cited as *Erdély...*), Bukarest, 1980.
  16. Ibid.
  17. ASB, Exactoratus Provincialis, F 390 – *Erdélyi adózók kimutatásai* (Situatiile contribuabililor din Transilvania / Record of Transylvanian taxpayers). Numărul familiilor, se înțelege, fără cele două sate / The number of families does not include the two villages.
  18. Danyi Dezső, Dávid Zoltán, *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*, Budapest, 1960.
  19. Ibid.
  20. În recensământ n-au fost consemnate etnia sau religia locuitorilor / The census did not indicate the religion or the nationality of inhabitants.
  21. Ibid.
  22. Csetri Elek, Imreh István, *Erdély...*, 97.
  23. *Az 1850. évi népszámlálás*, Budapest, 1983.
  24. Ibid.
  25. *Bevölkerung und Viehstand von Siebenbürgen. Nach der Zählung vom 31. Oktober 1857*, Wien, 1859.
  26. ASB, Exactoratus Provincialis, F 390 – *Erdélyi adózók kimutatásai* (Situatiile contribuabililor din Transilvania / Record of Transylvanian taxpayers).
  27. Ibid.; a se vedea și / se also *Az 1850. évi népszámlálás*, Budapest, 1983 (volum editat de Oficiul Central de Statistică din Budapesta / edited by the Central Statistics Office of Budapest).

28. În 1857 erau conscriși 2.209 armeano-catolici la Gherla, 906 la Gheorgheni, 744 la Dumbrăveni și 275 la Frumoasa / For 1857, the conscription indicates 2209 Catholic Armenians in Gherla, 906 in Gheorgheni, 744 in Dumbrăveni and 275 in Frumoasa. *Bevölkerung und Viehstand von Siebenbürgen. Nach der Zählung vom 31. October 1857.* Wien, 1859. Vezi / See Recensământul din 1857. Transilvania, coord. Traian Rotariu, Ed. Staff, 1997.
29. *Recensământul populației din 21 februarie 1956. Structura demografică a populației*, Direcția generală de statistică / General directorate for statistics, f. a. / n. d., 196–197, 216–217, 262–263.
30. *Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992, vol. I. Populație – structura demografică*, Comisia Națională pentru Statistică / National Statistics Comission, 1994, 708–709, 726. Armenii din România înregistrați ca atare sunt în majoritatea lor covârșitoare urmășii armenilor refugiați din cauza genocidului sau imigranți din fosta Uniune Sovietică. / The Armenians from Romania recorded as such are largely descended from the Armenians who had fled the genocide or immigrated from the former Soviet Union.
31. ASB, F 49 – *Vegyes conscriptiōk* (Conscriptiō diverse / Various conscriptions), leg. / file 5, fasc. / folder 13.
32. Ibid.
33. Ibid.
34. Ibid.
35. Kádár József, *Szamosújvár szab. kir. város, a vár és uradalom története* (în continuare / hereafter cited as *Szamosújvár*), Dés, 1903, 9–11.
36. *Conscriptio Sedium Sicalicalium Haromszek et Tsik...*, in Arhivele Statului Filiala Județeană Sibiu / National Archives, Sibiu County Division (ASS), Fond Urbării și Conscriptiō / Parish records and conscriptions collection, no. 52.
37. *Conscriptio Armenorum in Possessionibus Sz. Miklos...*; idem, *Szép Viz...*, in ASB, F 234, *Erdélyi Fiscalis Levéltár* (Arhiva Fiscală a Transilvaniei / Fiscal Archive of Transylvania), dulapul /file cabinet V, fasc. / folder 377.
38. Ibid.
39. ASB, Arhiva Guberniului Transilvaniei / Archive of the Transylvanian Gubernium, F 50 – *Az 1750-es általános összeírás* (Conscriptiō generală din 1750 / General conscription of 1750), no. 79.
40. Ibid.
41. Ibid., no. 78.
42. Ibid.
43. Ibid.
44. ASB, Exactoratus Provincialis, F 388 – *Városok és mezővárosok 1769/70. évi classificatiōi* (Clasificările orașelor și târgurilor din 1769/70 / Classification of towns and boroughs of 1769/70).
45. *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*, Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, I, Budapest, 1902, 446–447.

46. Ibid., II, Budapest, 1904, 890–894.
47. Ibid., I, 412–413.
48. Ibid., II, 822–826.
49. Ibid., I, 384–385.
50. Ibid., II, 766–769.
51. Ibid.

Cap. / Chap. III

1. Vezi / See Olga Cicanci, *Companiile grecești*, 16–44.
2. Trócsányi Zsolt, *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740* (in continuare / hereafter cited as *Habsburg-politika*), Budapest, 1988, 265.
3. ASB, F 234, dulapul / file cabinet no. V, fasc. / folder 377.
4. Olga Cicanci, *Companiile grecești*, 111.
5. Konrad Schünemann, „Die Armenier“, 225.
6. Ibid., 224–242.
7. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 333.
8. Ibid., 317.
9. Trócsányi Zsolt, „Erdélyi összeírások“, in *A történeti statisztika forrásai*.
10. Molnár Antal, „Az örmények Erdély kereskedelmében“ (in continuare / hereafter cited as „Az örmények Erdély“), *Armenia*, I/1887, 177–178.
11. Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása*, II, Pest, 1868, 105.
12. Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei* (cap. / chap. XV), Bucureşti, 1973, 297–299.
13. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 316.
14. Arhivele Statului Filiala Județeană Harghita / National Archives, Harghita County Division (in continuare / hereafter cited as ASH), F 27 – Scaunul secuiesc Ciuc / Ciuc Székler County, *Protocoale*, vol. 32, 23–25.
15. ASH, F 27 – Scaunul secuiesc Ciuc / Ciuc Székler County, mapele / folders XXXIV/31 și LXXXIV.
16. Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, Bucureşti, 1977, 40–42.
17. Molnár Antal, „Az örmények Erdély“, 177–178.
18. Miskolczy Ambrus, *A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet-nyugati közvetítő szerepe (1780–1860)* (in continuare / hereafter cited as *A brassói román levantei*), Budapest, 1987, 70.
19. ASB, F 234, no. 665.
20. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, III, 23.
21. ASB, Thesaurariatus (The Treasury), F 500 – *Harmincadhivatalok feliülvizsgálatainak jegyzőkönyvei*.
22. Georg Daniel Teutsch, *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. II, Hermannstadt, 1907, 169.

23. ASB, Erdélyi Kincstári Levéltár (Tezaurariatul / The Treasury), F 497 – *Harmincadzhivatalok kimutatásai a külöldről behajtott állatokról* (Situată de la oficiile tricesimale privind animalele importate / Record of exported animals from the tax collection offices).
24. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 273–274, 312.
25. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, III, 249.
26. ASH, F 27, vol. LXI, nr. / no. 81.
27. ASB, F 46, 5378/1805.
28. Simon J. Zaven, „Örmények Békés megyében“, in *Békés megyei népüjság*, vol. XXVIII, 13 aprilie / April 1973.
29. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 313–319.
30. ASB, F 189, no. 632.
31. Miskolczy Ambrus, *A brassói román levantei*, 71.
32. Fáraó Simon, „A szépvizi örmény telep“, in *Arménia*, II/1888, 49.
33. Lucas Joseph Marienburg, *Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen* (in continuare / hereafter cited as *Geographie des Großfürstenthums*), Band I, Hermannstadt, 1813, 132–133.
34. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 320.
35. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, III, 91–97.
36. ASB, F 61, no. 187.
37. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 317–318.
38. Ibid., II, 330.
39. Ibid., II, 331–332.
40. Tarisznyás Márton, *Gyergyó történeti néprajza*, 220.
41. ASB, F 234, dulapul / file cabinet VI/d, fasc. / folder 4, 538–541.
42. Ibid.
43. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, p. 314–315.
44. Jókai Mór, *Az önkényuralom adománi*, vol. I, 1850–1858, Budapest, 1992, 274.
45. ASB, F 46, 6944/1805.
46. Szentiváni Mihály, *Gyaloglat Erdélyben*, Budapest, 1986, 110.
47. Tarisznyás Márton, *Gyergyó történeti néprajza*, 128.
48. Benkő Károly, *Csik Gyergyó és Kászon leírások*, Kolozsvár, 1853, vol. II, 62, 145.
49. Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása*, vol. II, 104.
50. ASH, F 26, no. 609, 611.
51. *Hazai vásárok, Armenia*, II/1888, 350.
52. Szentiváni Mihály, *Gyaloglat Erdélyben*, Budapest, 1986, 110.
53. Tarisznyás Márton, *Gyergyó történeti néprajza*, 128.
54. Benkő Károly, *Csik Gyergyó és Kászon leírások*, Kolozsvár, 1853, vol. II, 62, 145.
55. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 322.
56. Michael Lebrecht, *Versuch einer Erdbeschreibung des Großfürstenthums Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1804, 116.

57. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, III, 39.
58. ASB, F 234, dulapul / file cabinet no. V, fasc. / folder 377.
59. Ibid., p. 36–39.
60. Tarisznyás Márton, *Gyergyó történeti néprajza*, 220.
61. ASB, F 234, dulapul / file cabinet no. V, fasc. / folder 377.
62. Ibid.
63. ASB, F 51 – *Conscriptia urbarială din 1785/86*, fasc. / folder 25.
64. Ibid., II, 306.
65. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, III, 40–42.
66. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 309–310.
67. Tarisznyás Márton, *Gyergyó történeti néprajza*, 99.
68. Ibid., 149–154.
69. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 131–134.
70. Tarisznyás Márton, *Gyergyó történeti néprajza*, 91.
71. ASB, Arhiva Guberniului Transilvaniei / Archive of the Transylvanian Gubernium, F 50 – *Az 1750-es általános összeírás* (Conscriptia generală din 1750 / General conscription of 1750), no. 79.
72. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 310.
73. Vezi / See Pál Judit, „Meșteșugurile în orașele din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea“, in *Historia Urbana. Tom / Tome VI* (1998), no. 1–2, 85–94.

Cap. / Chap. IV

1. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 247.
2. Ibid., I, 263–290.
3. ASS, Fond Magistratul orașului și scaunului Sibiu / Collection of the Sibiu city and seat magistrate, no. 21/1724.
4. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, III, 75–79.
5. Egyed Ákos, „Az örmény kérdés az 1790–1791-es erdélyi országgyűlésen“, in *Világtörténet*, 1995 ösz-tél, 19–22.
6. Ávedik Lukács, *Erzsébetváros*, 192.
7. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, III, 91.
8. Vezi / See *Handbuch der historischen Stätten. Siebenbürgen*. Hrsg. Harald Roth, Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 2003, 89.
9. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, I, 108.
10. Ibid., 225–226.
11. Ibid., 122–124.
12. Ibid., 109.
13. Ibid., 105.
14. Vorbim aici de Transilvania istorică, neluând în considerare satele de coloniști din Banat. Oricum, situația din Gherla diferă de cea de acolo, cei din Gherla cumpărădu-și ei terenul, pe care totodată și l-au parcellat / We are talking about the historical province of Transylvania,

not including the colonists from Banat. At any rate, the situation of Gherla was different, as there the locals bought the land and divided it into lots.

15. Kádár József, *Szamosújvár*, 9–10.
16. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, I, 239–248.
17. Ávedik Lukács, *Erzsébetváros*, 131–132.
18. Ibid., 133–134.
19. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 343–364.
20. Ibid., 289–299.
21. Ibid., 145–193.
22. Ibid., 327–331.
23. Ávedik Lukács, *Erzsébetváros*, 62.
24. Ibid., 121–130.
25. „Történeti okiratok az erzsébetvárosi levéltárból. III. Károly kiváltságglevele“, articol publicat de / article published by Ávedik Lukács in *Arménia*, II/1888, 368.
26. Ibid., 368–374.
27. Ávedik Lukács, *Erzsébetváros*, 130.
28. „Történeti okiratok az erzsébetvárosi levéltárból“, II, in *Arménia*, III/1889, 57–58.
29. Ibid., IV, *Arménia*, III/1889, 152–156.
30. Ibid., V, *Arménia*, III/1889, 393–395.
31. Ávedik Lukács, *Erzsébetváros*, 159.
32. Ibid., 149–157. O prăvălie în centru costa între 790–1.170 florini ungurești / A store in the town center cost between 790 and 1170 Hungarian florins.
33. Ávedik Lukács, *Erzsébetváros*, p. 70.
34. În limba maghiară, termenul de oraș (város) este puțin ambiguu, pe de o parte desemnează orașele adevărate, pe de altă parte poate fi o prescurtare de la cuvântul târg (mezőváros). Distincția clară între cei doi termeni s-a făcut pe tărâm oficial, mai puțin însă în limbajul comun, unde de cele mai multe ori se confundă, termenul de oraș (város) fiind general / In Hungarian, the word town/city (város) is a bit ambiguous, used both for the towns proper and as a short form for borough (mezőváros). The distinction was made in official documents, but not in everyday language, where the word was used for all categories.
35. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 272.
36. ASB, F 234, dulapul / file cabinet V, fasc. / folder 377.
37. Vezi, de exemplu / See, for instance, ASB, F 46, 4600, 5378/1805.
38. Fáraó Simon, „A szépvizi örmény telep“, in *Arménia*, II/1888, 50.
39. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 275–276.
40. Fáraó Simon, „A szépvizi örmény telep“, in *Arménia*, II/1888, 47–48.
41. Ibid., 9–11.
42. Ávedik Lukács, *Erzsébetváros*, 112–113.
43. Ávedik Lukács, „Erzsébetváros kegyúri joga“, in *Arménia*, II/1888, 239.

44. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 56–78.
45. Ibid., II, 84–129.
46. Ibid., I, 550–551.
47. Ibid., II, 548–554.
48. Ibid., II, 489–494.
49. Hermann Antal-Papp Gusztáv, *A szamosújvári „Örmény Múzeum” története. A régi Szamosújvár emlékei*, Szamosújvár, 1907.
50. Virgil Pop, *Gherla – oraș baroc*, in manuscript / unpublished. Idem, „Armenopolis, eine barocke Gründungsstadt”, in *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 21. (92.) Jg., 1998, Heft 2, 168–191.
51. Nicolae Sabău, „«Armenopolis» sau Gherla barocă” (sec. XVIII–XIX), în *Anii Anuar de cultură armeană*, I/1994, 90.
52. Ibid., 91.
53. Ibid., 91–92.
54. Ibid., 92.
55. Ibid., 91–95.
56. B. Nagy Margit, „A szamosújvári örmény nagytemplom”, in B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, 1970, 211–215.
57. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 16–37.
58. Ibid., III, 80–81.
59. Ávedik Lukács, *Erzsébetváros*, p. 148.
60. *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, vol. 1–2, Budapest, 1902–1904.
61. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 37–42.
62. Ibid., II, 365.
63. Ibid., III, 23.
64. Ibid., 181.
65. ASB, Thesaurariatus, *F 500 – Harmincadhivatalok felülvizsgálatainak jegyzőkönyvei*.
66. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 252–253.
67. Ávedik Lukács, *Erzsébetváros*, 82–99.
68. Tarisznyás Márton, *Gyergyó történeti néprajza*, 199–204.
69. Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása*, II, 74.

Cap. / Chap. V

1. Ibid., 75.
2. Ávedik Lukács, *Erzsébetváros*, 98.
3. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, II, 287–288.
4. ASM, F 9, no. 189.
5. *Az 1850. évi népszámlálás*, Budapest, 1983.
6. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, III, 107.
7. *Arménia*, III/1889, 129.

Cap. / Chap. VI

1. Walter P. Zenner, „Middleman Minority Theories: a Critical Review“, in *The Persisting Question Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*, ed. Helen Fein, New York, 1987, 255–276.
2. Trócsányi Zsolt, *Habsburg-politika*, 264.
3. Vezi / See Daniel Bein, „Armenier in Siebenbürgen“, 152–153.
4. Lukas Joseph Marienburg, *Geographie des Großfürstenthums*, 81.
5. Trócsányi Zsolt, *Habsburg-politik*, 439.
6. Kölönte Béla, *Gyergyó története a kialakulástól a határőrség szervezéséig*, Gyergyószentmiklós, 1910, 130.
7. Daniel Bein, „Armenier in Siebenbürgen“, 150.
8. Se pune aici o problemă de metodologie. Izvoarele referitoare la imaginea armenilor în secolul al XVIII-lea sunt bineînțelește numai secundare, dar și acestea aproape exclusiv sunt legate de momente de conflict. Dacă nu aducem nici un fel de corrective, atunci imaginea devine excesiv de negativă, care nici nu corespunde stării de fapt. Realitatea, desigur, nu mai poate fi reconstituată, dar „media statistică“ în cazul aceasta ne-ar depărta de adevărul istoric, care poate fi numai intuit / The problem here is one of methodology. The sources speaking about the image of the Armenians in the 17th century are entirely secondary, and almost exclusively related to one dispute or another. If we take them as they are, we end up with a negative image, far from the actual truth. The reality of that time can no longer be pieced together, naturally, but the “statistical average” in this case would take us far from the historical truth, which we can only infer.
9. ASM, F 164 – *Breasla cojocarilor din Târgu-Mureș*, no. 34.
10. ASH, F1, no. 3.
11. ASH, F1, no. 3.
12. ASM, F 164, no 436.
13. ASM, F 9, no. 117/5.
14. Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása*, II, 75.
15. *Jurnalul lui Lajos Gyulay*, 27. iun. 1867 / *Diary of Lajos Gyulay*, 27 June 1867, Arhivele Naționale Române Filiala Județeană Cluj / Romanian National Archives, Cluj County Division, F 351 Fond Gyulay-Kun / Collection Gyulay-Kun, dosar / file 382, vol. 131.
16. *Egy régi tárczékk*, in *Armenia*. II/1888, 273.
17. ASB, Arhiva Fiscală a Transilvaniei / Fiscal Archive of Transylvania, F 234, dulapul / file cabinet V, fasc. / folder 377.
18. ASH, F 1, no. 3.
19. ASB, Gubernium Transylvanicum (in Politicis), F 46, 4600/1805.
20. ASB, F 234, dulapul / file cabinet V, fasc. / folder 377.
21. ASB, F 234, dulapul / file cabinet V, fasc. / folder 377.
22. Ibid., I, 187.

23. Richard Y. Bourhis, André Gagnon, Léna Céline Moise, *Discriminare și relații intergrupuri*, in idem, 136.
24. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, vol. III, 178.
25. Szongott Kristóf, *Szamosújvár*, vol. I, 328–329, 332, 335, 338, 345.
26. Referitor la această problemă, vezi studiul lui Nagy Pál, *Armenizmus: örmény identitás és kulturális ideológia a XIX. század végén Erdélyben*, în manuscris (pe baza lucrării lui de diplomă, susținută în 1999 la Universitatea „József Attila” din Szeged). / See also Nagy Pál, *Armenizmus: örmény identitás és kulturális ideológia a XIX. század végén Erdélyben*, unpublished. Diploma paper presented at József Attila University of Szeged in 1999.
27. Merza Gyula, *A magyar örmények ethnográfiai hanyatlásának okairól és azok orvoslásáról*, s.l., s.a.
28. Armenismul ca ideologie a apărut și a fost propagat în primul rând în revista *Arménia*, editată la Gherla, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, de către Szongott Kristóf / The ideology of Armenianism appeared in and was mainly promoted by the *Arménia* review published in Gherla around the turn of the 20th century by Szongott Kristóf.
29. Vezi / See Karády Viktor, „Az asszimiláció Szegeden: szociológiai kérdésvázlat”, in idem, *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*, Budapest, Replika Kör, 2000, 59–71.
30. Printre ei găsim miniștri, circa 50 de deputați, profesori universitari, artiști etc. / Among them we find ministers, approximately 50 MPs, academics, artists, etc. Vezi / See Tóth K. József, *A magyarországi örmények a dualizmus korban*. Lucrare de diplomă la Universitatea „József Attila” din Szeged, 1999 / Diploma paper presented at József Attila University of Szeged in 1999.

Concluzii / Conclusions

1. Michael Lebrecht, *Über den National-Charakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen*, Wien, 1792, 98.

1. Gherla –
Catedrala armeano-catolică
/ The Armenian-Catholic
cathedral

2. Gherla – Fosta piață a orașului, sfârșit de secol XIX
/ The former town square (late 19th century)

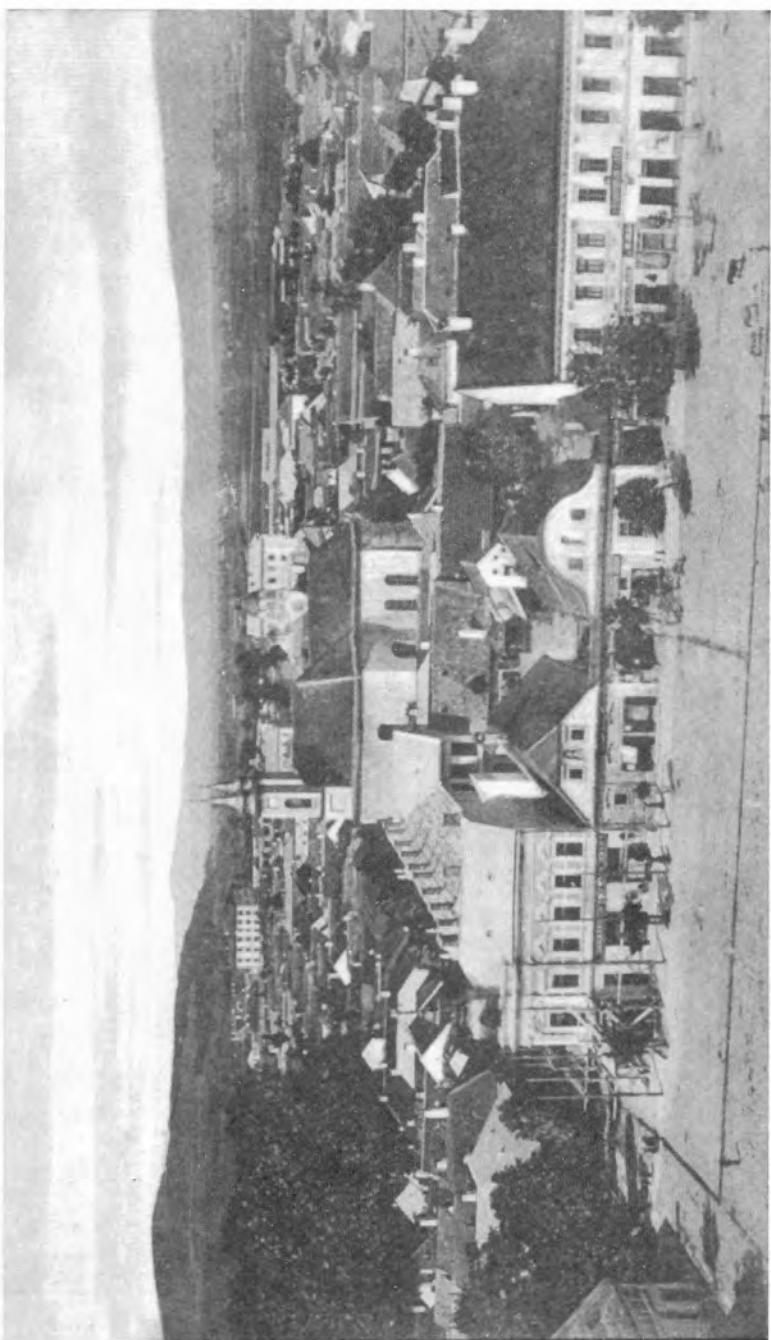
3. Gherla – Clădirea fostei primării / The former Town Hall

4. Gherla – Casă familială armenească de secol XVIII / 18th century Armenian house

5. Gherla – Sediul tipografiei „Aurora“ / Building of the “Aurora” printing press

6. Gherla – Piața Libertății / Liberty Square

7. Gherla – Casa Karácsony / Karácsony House

8. Gherla – Casa Karácsony / Karácsony House

9. Gherla – Casa Karácsony / Karácsony House

10. Gherla – Fostul orfelinat de fete / The former orphanage for girls

11. Panorama orașului Gherla / The town of Gherla

12. Gherla – Detaliu arhitectonic / Architectural detail

13. Gherla – Detaliu din Biserica Salomon / Detail from the Salomon church

14. Gherla –
Biserica Salamon
/ Salamon church

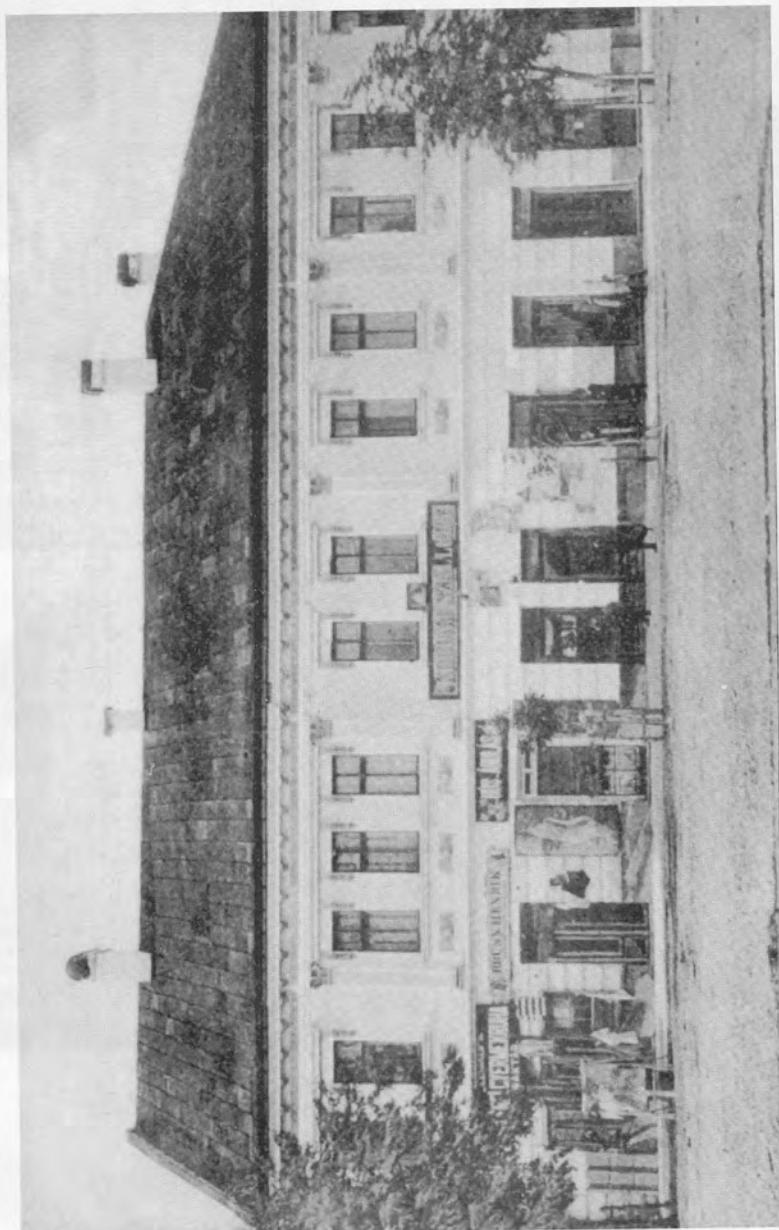

15. Gherla – Clădirea Tribunalului / The Court House

16. Gherla – Fostul liceu armean, actualul liceu „Petru Maior”
/ The former Armenian high-school, now the “Petru Maior” high-school

17. Gherla – Fostul hotel Korona / The former Korona Hotel

18. Gherla – Fosta școală de fete / The former girls' school

19. Gherla – Fosta casă Todorfi / The former Todorfi house

20. Dumbrăveni – Catedrala armeano-catolică
/ The Armenian-Catholic cathedral

21. Gheorgheni – Biserica armeano-catolică / The Armenian-Catholic church

22. Gheorgheni – Panorama orașului / View of the town

23. Gheorgheni – Piața orașului / The town square

24. Magistratul din Gherla în 1893 / The Gherla magistrate in 1893.

Osztián, dr. Schnell, Voith Mikl., Placsintár, Gopcsa, Duha J.,
Voith M. Kovrig, dr. Bányai, Tódorfi, Kopár, Mihályfi, Ábrahám, Duha K. Turcsa,
Szabados, Ábrahám A. Fáraó, Verzár, Zászlófi, Szongott V. Begidsán

25. Învățătorii școlii primare din Gherla
/ Teachers of the Gherla elementary school

KEFFER
S Z A M O S -
U J U V Á R T.

26. Orfelinatul de fete din Gherla / The Gherla orphanage for girls

27. Orfelinatul de băieți din Gherla / The Gherla orphanage for boys

28. Angajații tipografiei „Aurora” din Gherla, 1910
/ Employees of the “Aurora” printing press, Gherla, 1910

OXENDIVS VERZELLESCVS
COLLEGII URBANI DE
ALVMNVS EPISCOPVS

ARMENO-MOLDAVVS
PROPAGANDA FIDE
ALADEN, ANN.D MDCXCI.

29. Episcopul Oxendius Verzerescu, 16?? - † 10 martie 1715 /
Bishop Oxendius Verzerescu, 16?? - † 10 March 1715

30. Bárány Lukács

31. Szongott Kristóf

SZÉNÁSY

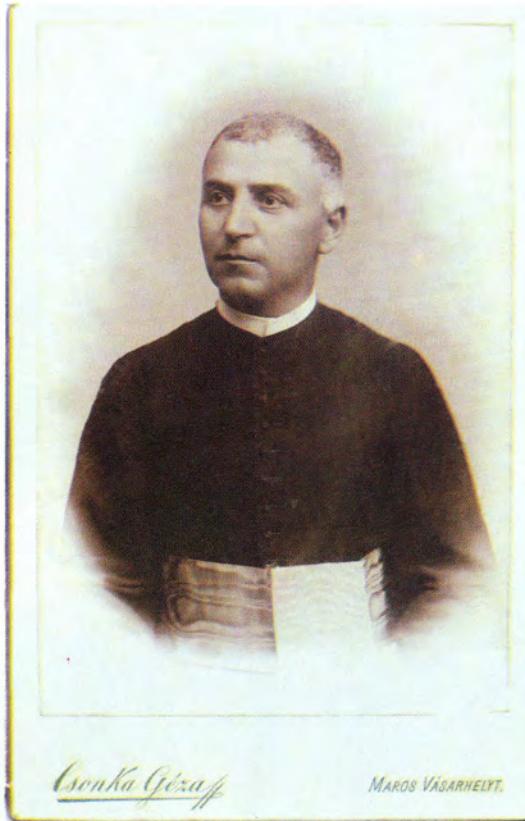
BUDAPEST

32. Dániel László

RUPERT POKORNÝ
POKORNÝ & BREUTER
Wien nur KOHLMARKT
Nr. 1
ECKHAUS v. GRABEN

33. Esztegár Vartan

34. Karácsony Márton

35. Hollósy Simon

Koller & Salamó

BUDAPEST

36. Gajzágó Salamon

cs. és kir. udvari fényképészek

Dunký
FIVÉREK

KOLOZSVÁR
MISKOLCZ
S.A.UJHELY
SÁROSPATAK
DÉS

37. Korbuly Bogdán

38. Korbuly Margit

40. Placsintár Róka

39. Gogoman Malvin

41. Lengyel Lászlóné

Dunkýfirich KÖKÖSZVÁRTT

42. Merza Gizella

Nicolaus Stockmann

WIEN, IX. WÄHRINGERSTR. 18.

43. Familia Szongott / Szongott family

45. Familia Duha / Duha family

44. Familia Lengyel / Lengyel family

Hann Adloff

KRONSTADT.

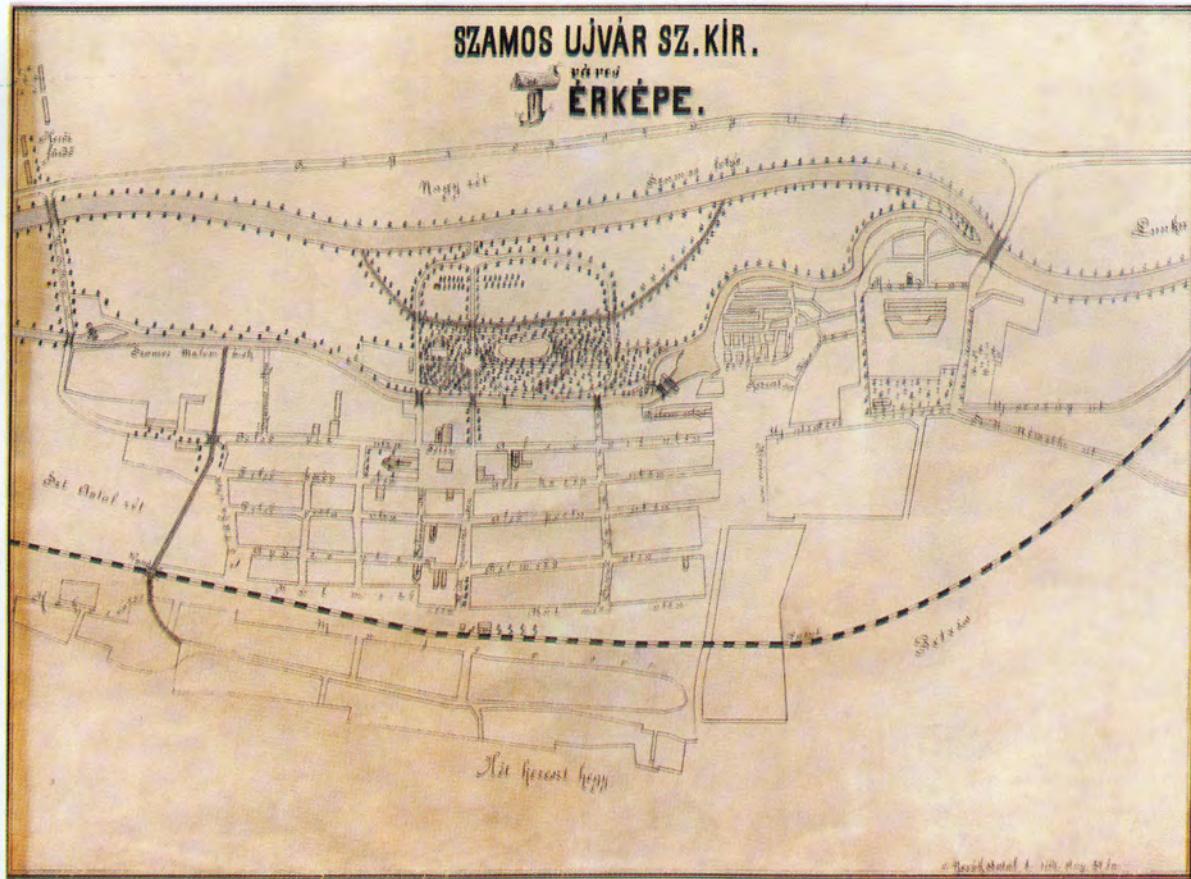
46. Familia Kapdebó / Kapdebó family

48. Familia Novák / Novák family

47. Familia Zabulík / Zabulík family

49. Harta orașului Gherla (1884) / Map of Gherla (1884)

ARMENOPOLIS

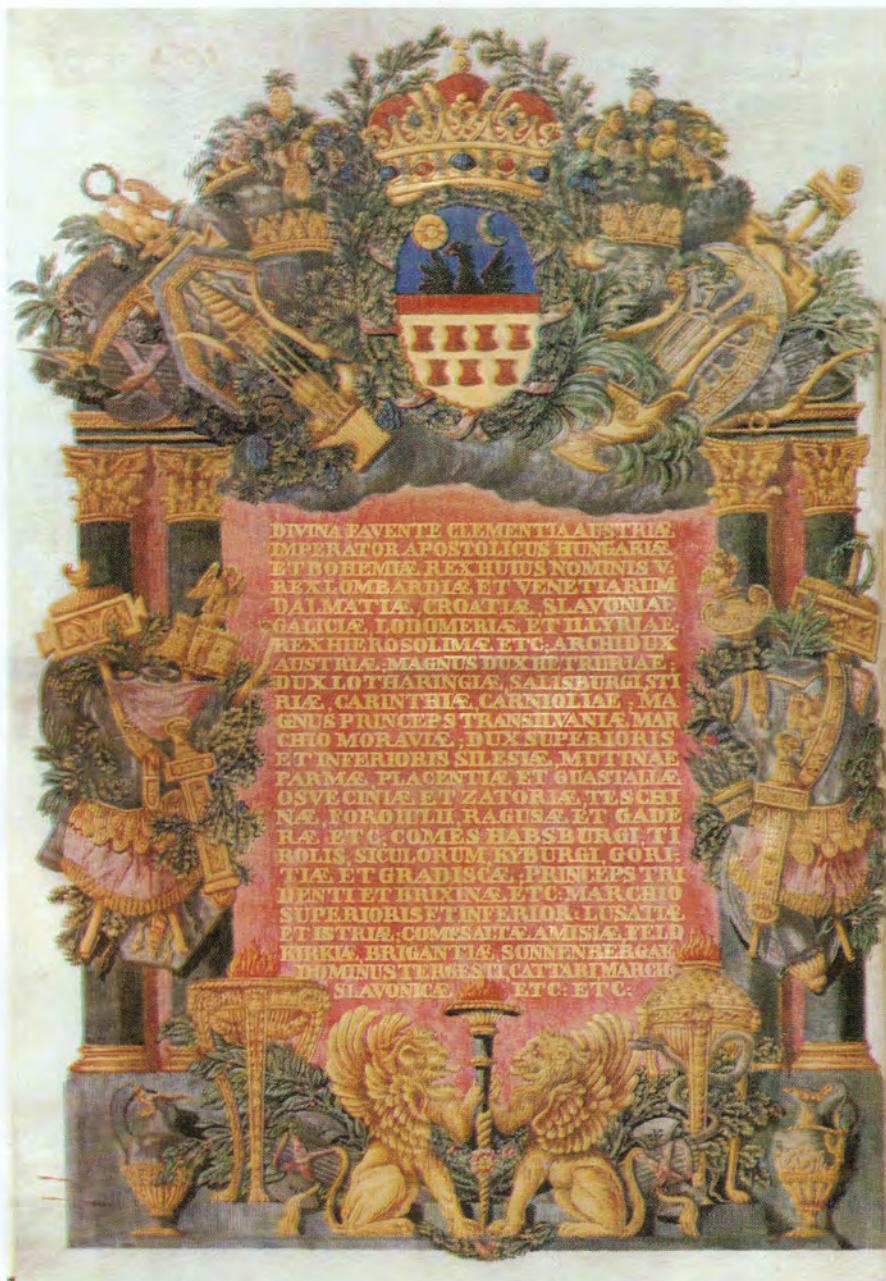
50. Stema orașului Gherla, secolul XIX; sigilii, secolele XVIII-XIX
/ Gherla Coat of Arms, 19th century; seals, 18th–19th century

51. Diplomă de întărire a privilegiului de oraș liber, emisă de Francisc I / Diploma confirming Gherla's privileges as a free royal town, issued by Francis I.

52. Diplomă de întărire a privilegiului de oraș liber, emisă de Francisc I / Diploma confirming Gherla's privileges as a free royal town, issued by Francis I.

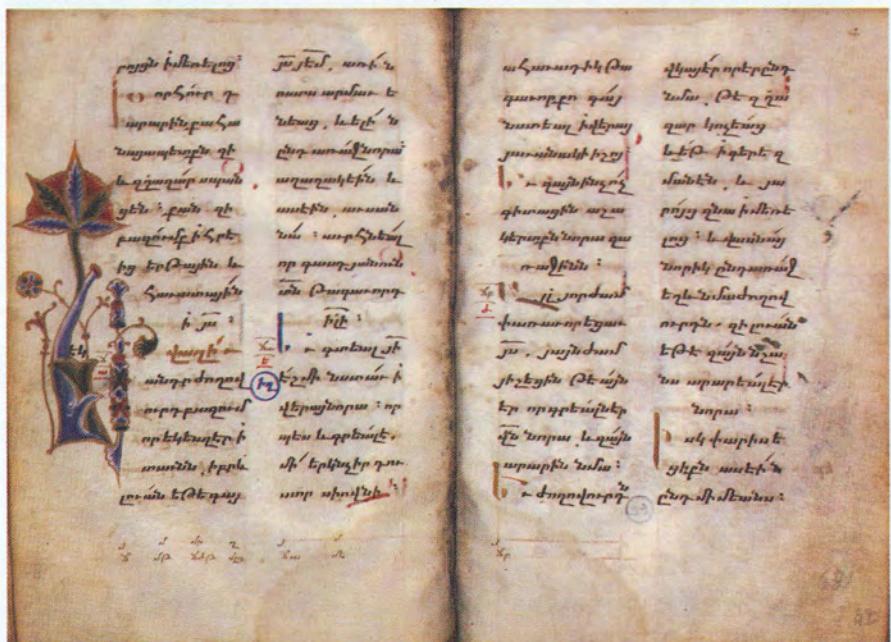

53. Diplomă de întărire a privilegiului de oraș liber, emisă de Francisc I / Diploma confirming Gherla's privileges as a free royal town, issued by Francis I.

54.-57.Culegerea de la Famagusta – Cipru 1310-1312
 / The Famagusta compilation – Cyprus 1310-1312

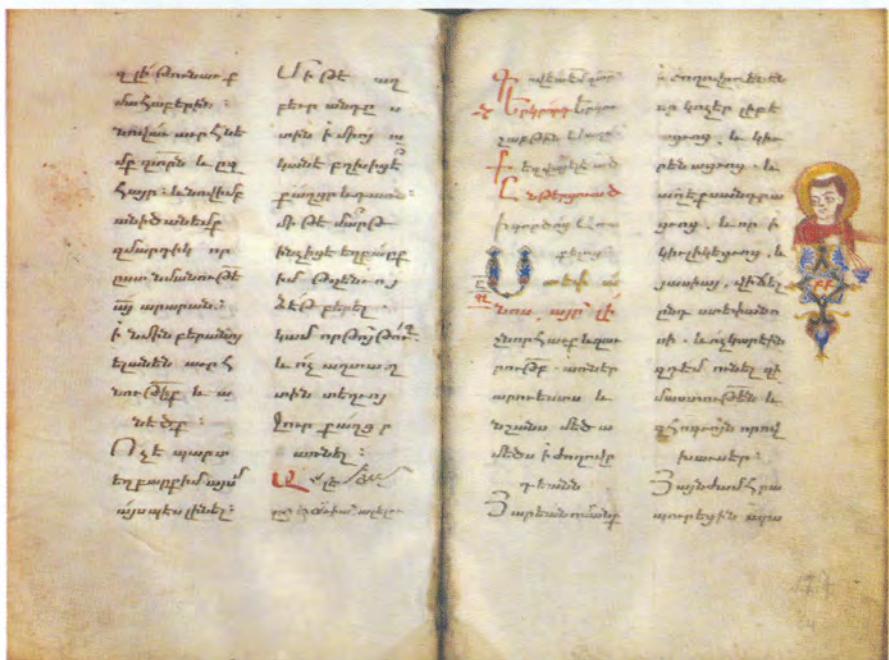
54.

55.

56.

57.

58-59. Manuscris armenesc cu text religios / Armenian religious manuscript

58.

59.

60. Vițile Sfintilor, Suceava 1629
/ Lives of the Saints, Suceava, 1629

662

բանցիրոցն. Հայութամիւճա-
զան մէ կարստագի իմիւքա-
ռանից ոչ դառեցան. Զի՞-
տուեալ ընկերացն և մերկու
շեալ զհամարեան իւր եղանա-
կ եւր զիւ ամ և ընկեց զանձ
ըներ ինձ պրոյց եկառեցօ-
ւուր նու և այցամիւթ հայացա-
կութիւն մարտիրոս
առցան ինարտի. մ. Համեմ վ-
կանակի ավելութ թղթեւորեր
մէաց կուռանսպատուի մէ-
ծին. Հորոց ան-տրան մնեցօ-
իւր պէ քառանիցն մէծանց
կըսա եւ կըս ի փառ պրիոց :
Որց առմիւճն ապրիւք բանացոց
պրա առմիւճն պատուի և մտուցն այլ
վարդին. ինձնեւ շաբան և կրթուն և
ւ լուրին. եւ դարձն և շանձն ամեն
օդիսացն. և կըրցն մնուի զառ
պին. աւ ըստ ենակին. մին ամեն ինի
հնաւին. և կրթուն միրին ին զառն. հէ
ամենին. և ամարտան. մերան որդ-
և մէրա պրա պրա պրա ին կրթու-
թիւն և մարտիրու կայութամիւթ պր-

առաջնական գույք պատճենի և
արքային իշխան և աշխատելու համար
բացառ է վասար քիչ ոչ մերց.
Հայոց առաջ պայմանագիրը
հնագիր քարտ: Առաջ է Խաչական
կա հարգախմբանուն կրօնացու
արքացին: Որ համաձայն ենթա
յան անդամն մէ որք եղան կառա
սով քրիստոնեաց անդամն
խաղաղութ և եւլուն յարաց
ենաց: և ըստմէ գու միջայի քի
թագին զարախուս խոց ենի
յարգանեաց: և տեսէ ի համ
բայի ան ըսր լւա հարականա
ցն արքացին պարիսցաւ առց
հետ պար վի նա էր զարսէ և
խանացաց: և ա մորկացոցն
զնա իշխանական պատճենը
կապճի հանդերձեցիչ: և են
զգեցու յանել և կանացի ուն
արց խանութը: և անվասան
նա առնելու զնա յշեաց առ
ալաբին եացան վասակամիւլ
նա յի լիկ և յաստցն և նոր ը
իսիրել եաց խոր կրծոցն
առնան իտեւամի և ըստու
հարգախմբանուն կրծ առ զնա
առաջնական և ասաց առ հարգ
քու մարդարու ըստ մու
ուր զարախուս պարիսցաւ
քու և ենի ըսր քրիստոնեաց
և ան առացեր կրօն իշնաց
մէ կառաջն է չն զայտու
տին առաջ եզ զոր եւ եւ
չեւ ուն ու պատճեն առան
մանակ մէ և քանին յան խու
նական: Բնորդ բարկացե

ուս բար և պատ բացաւ և պատը
նախարարութեած է մեծան. կանոնի մեջ-
ան է և կանոնի է. խառարարութ-
ան առանձին կանոնադրութ բառ
է. Որոյ առջ թիւք ուղիւ մէ քանա-
չով պատութեակալանի. և ճանաչու-
թ և արքայի իշխան շահեա. և կազմակե-
րութ և քառայիշ և է մածանի. ու փառա-
կութ և է առաջ գասապին աւ լուսա-
նի. արքայի մերժանի. և կարգադրութ
առաջան համար առաջին և առաջարկ
առաջան. և մինչ այս արքայի կողը-
ւու և առաջ առաջ կանոնադրութ

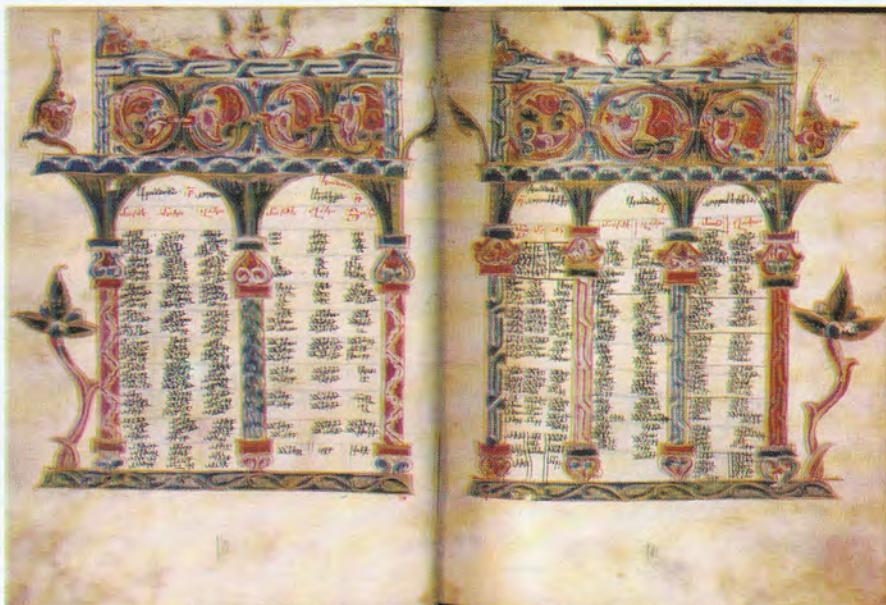
ուրբեան ապա ինսույ յերազոր
և այս կոփառացոց բարեւ,
և ամփապարեւ մենք ապա մա-
տեւ դիմութեան ամսութեան ամ-
սանաց մասնաւութիւն եւ ամ-
պայ բարեւ ի բանակեր ի ներ
մա միտու մի ի թաքրաստ ընտ-
լու բարեւ ամսութեան արազով մէ-
տախօք առանց ի բան զան ու արժ
մնե մազութեան ամսութեան արա-
զու ընտու առաջն յայնութեա-
լ քրիստոնէաց ընտու ը-
նթեւու ամենան ամսութեան ա-
յժ յանքան ենակեր ամսութեան
բնութեան և մեծան յուղ կամ-
պեին զնու կոչ գուման են և
քառ մի առարկա պայտ առ-
բնու և և ամսութեան այց և ան-
պա կը կըրմի ի բան ան և են
ան յանքան և առաջ նո-
վն առայ ի նան և ես յացից
և մեզ է ան ես առան նան բ-

Համեմ յարտառը զավանելու և կը
ցանկեցի թէ ու ու ի խնդիր պահին։
Առ այս կապեցի առաջ եւ եւ
իւ առ եւ առ կապեցին վաս ծանր
շմբայիք և սուրբն առ արիսն
ու գրաւանակն մեր բայրուց։ Ե՛
նաև յարտառներ զանոնն կզափի՛
Հասց պէտ եւ ըրիսանոնեաց եմ ն
ակուն, իւ տարինու։ Հասց զա
տան որն ծառայեւ թէ ապա։
Հասց որն թէ իւ մեր իրանեան ապա
տեղ և ծառայը թէ և իւ մասն կում նէ³
իւ մէ գորականն եւ կունու ու ը
մին, Հասց դաստին որն ընդեր
թողիք զզօրականութէրս, Ձև
աց սաբինու զի՞ռ կարացի տա
նեւ շանօքին գործոց ներոց որ
ան իրան շարժարէ և զառաց
մէ այ, վես որց լաւ համարեցց
բանի լուսան այ բան թէ յար
կա մերա որոց։ Եւ բարկաց եւ
գրաւան որն եւ կափեւ զնաւ-
և ուսննել և այս չափ, հարին
մինչ զգեցն ամ մարմինն, և
անոնի բարձեւ տարբն վաս ի
քի՞մ մանրի լուս զի՞ր գրառօ
որին զի մեր չարչ չարչ եցն վաս-
և այդ վայրէն մարմին յամար
եր չարչ արել զի՞ր մարմոց տան
ջանան։ Եւ եւ ընդ տան ջանան
հաստի իւ լուս իւ միտ վասառուն,
զի իր ուս իւ մասն կում վասառուն,
զի իր ուս իւ մասն կում վասառուն,

62. Vietile Sfintilor, Suceava 1629 / Lives of the Saints, Suceava, 1629

63-66. Evangeliar din 1659
Copist: preotul Simeon din Iași

63. Tablă de canoane / Canon table

64. Sfântul evanghelist Ioan și ucenicul Prohor
/ John the Evangelist and Prohor the disciple

65. Evanghelia Sfântului Apostol Luca / The Gospel According to St. Luke

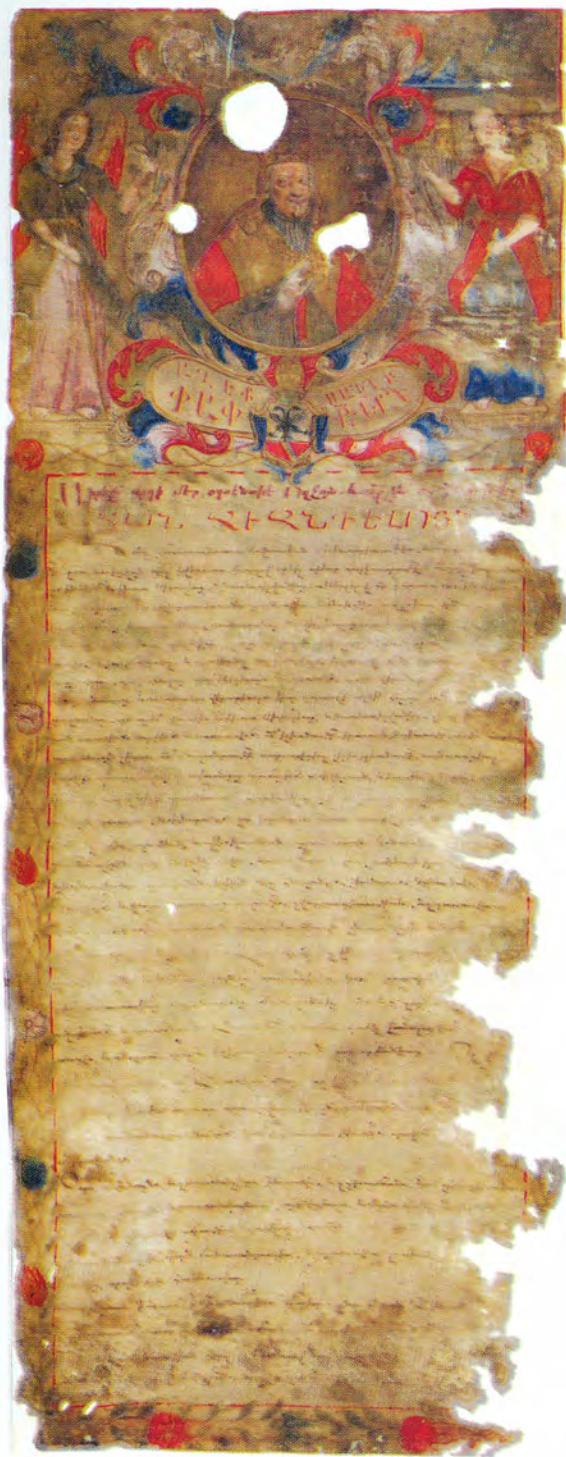

66. Scrisoarea lui Eusebius către Carpianus
/ The letter of Eusebius to Carpianus

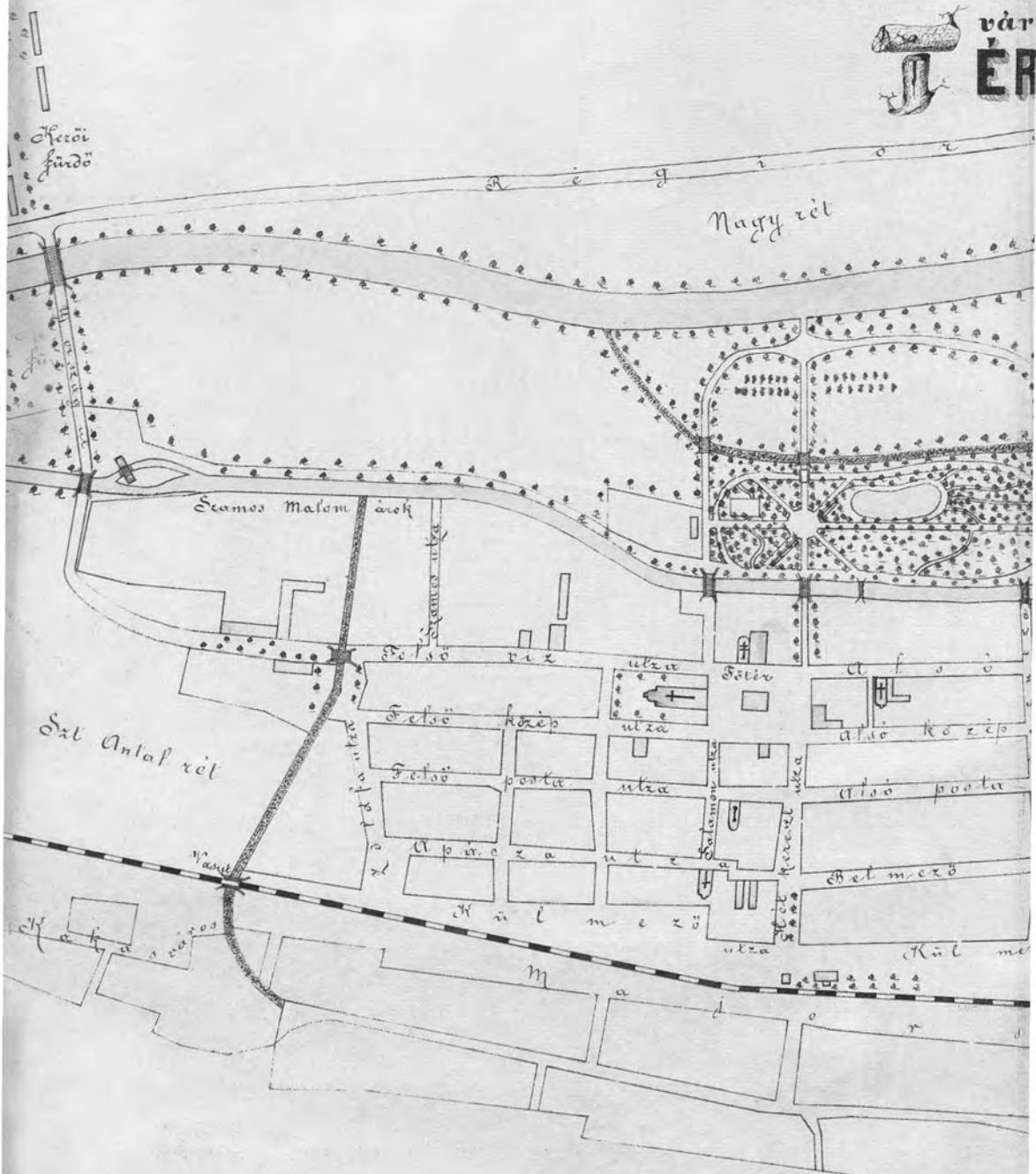
67. Sul de rugăciune pentru pelerinaj sec. XVII ?
/ Pilgrimage prayer roll (17th century?)

68. Bulă papală (gontagul), de numire în funcția de episcop și administrator apostolic al bisericii armeano-catolice din Transilvania, a lui Oxendius Verzerescu Moldavus /
Papal bull (gontagul), for the appointment of Oxendius Verzerescu Moldavus as bishop and apostolic administrator of the Armenian-Catholic Church from Transylvania

SZAMOS UJV

Néhány kereszt hely

VÁR SZ.KIR.

105

KÉPE.

interpret

MTA TTI

00001409

Novák Antal 1. 1884. Aug. 24. ēn.

In vederea conturării aportului armenilor la transformarea unor localități rurale în localități urbane este necesar a fixa, de la bun început, cât mai precis, principalele caracteristici „urbane“ ale comunității armene din Transilvania, în special structura socio-profesională a indivizilor, rolul acestora în dezvoltarea urbanismului, nivelul învățământului, statutul juridic; de asemenea, unele elemente de ideologie etc. Oricum, putem anticipa că armenii au jucat un rol deloc neglijabil în istoria Transilvaniei moderne, un rol de care și contemporanii au fost conștienți.

Before we assess the Armenian contribution to the urbanization process, we must precisely identify the main “urban” features of the Armenian community in Transylvania, focusing especially on their socio-professional background, on their role in the development of urban civilization, on their education level, legal status, as well as on some ideological elements. At any rate, we can estimate that the Armenians did play a considerable part in the history of modern Transylvania, and their contribution was noticed even by their contemporaries.

ISBN 973-7784-07-3

5948366001260

Ilustrația copertei: Detaliu arhitectonic din Gherla

On the cover: Architectural detail from Gherla

Foto / Photo: RADU POP

RON 40, €15, \$20